

VILÁG- TÖRTÉNET

6. (38.) évfolyam 2016. 4.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

- **TÚRÓCZI TAMÁS**
A SPANYOL EXPANZIÓ LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI JAPÁNBAN
- **MARÍA DEL MAR MUÑOZ GONZÁLEZ**
A PITAJA, A SÁRKÁNYGYÜMÖLCS SZEREPE
A JEZSUITA MISSZIÓK IDEJÉN A KALIFORNIAI-FÉLSZIGETEN
- **MONOSTORI TIBOR**
AZ ÚJVILÁG VÉGSŐ MEGHÓDÍTÁSA
- **SZABÓ-ZSOLDOS GÁBOR**
TENDENCIÁK NAGY-BRITANNIA DÉL-AFRIKAI
GYARMATPOLITIKÁJÁBAN
- **SZILÁGYI MAGDOLNA**
UTAZÁSOK SZENT MÁRTON NEVÉBEN
- **SZEMLE**
JAKÓ KLÁRA, PÉTERFI BENCE, GYÓNI GÁBOR ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Bottoni Stefano, Farkas Ildikó,
Katona Csaba, Martí Tibor,
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Anderle Ádám, Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Pók Attila, Poór János

6. (38.) évfolyam 2016. 4.

TARTALOM

Távol s mégis közel. Az európai civilizáció esélyei a gyarmatvilágban	499
<i>Tanulmányok</i>	
Túróczi Tamás: A spanyol expanzió lehetőségei és korlátai Japánban, 1543–1640	503
María del Mar Muñoz González: A pitaja, a sárkánygyümölcs szerepe a jezsuita missziók idején a Kaliforniai-félszigeten, 1697–1768	527
Monostori Tibor: Az Újvilág végső meghódítása. Az <i>Araukánok könyve</i> Spanyolországban	547
Bán Mónika Edina: Emblémák és más elmésségek Mexikó barokk irodalmában. A társadalom és a kultúra kölcsönhatása Mexikóban a 16–17. században	571
Szabó-Zsoldos Gábor: Tendenciák Nagy-Britannia dél-afrikai gyarmatpolitikájában, 1846–1881	585
Semsey Viktória: Gabriel Carrasco argentin statisztikus feljegyzései latin-amerikai és európai útjáról	611
<i>Visszhang</i>	
Szilágyi Magdolna: Utazások Szent Márton nevében. Zarándoklat, kulturális turizmus, örökségvédelem	629
<i>Szemle</i>	
Hogyan románosodott el Románia? (Jakó Klára)	641
Aki másnak árkot ás, avagy egy nagy beruházás forrásai (Péterfi Bence)	652
A kolonizáció mint történelmi jelenség (Gyóni Gábor)	655

CONTENTS

Far Away yet Near: The Chances of European Civilization in the Colonial World	499
<i>Studies</i>	
Tamás Túróczi: The Limits of the Spanish Expansion in Japan, 1543–1640	503
María del Mar Muñoz González: The Role of the Pitahaya, the “Dragon Fruit” at the Time of the Jesuit Missions in Lower California Peninsula, 1697–1768	527
Tibor Monostori: The Ultimate Conquest of the New World: <i>La Araucana</i> in Spain	547
Mónika Edina Bán: Emblems and Other Wittinesses in Mexican Baroque Literature: Interaction between Society and Culture in 16 th –17 th Century Mexico	571
Gábor Szabó-Zsoldos: Tendencies of Great Britain’s South African Colonial Policy, 1846–1881	585
Viktória Semsey: An Argentine Scholar in Europe and Latin America	611
<i>Echo</i>	
Magdolna Szilágyi: Travelling in the Name of Saint Martin: Pilgrimage, Cultural Tourism, Cultural Heritage Management	629
<i>Book Reviews</i>	
How was Romania „Romanianized”? (Klára Jakó)	641
The Written Sources of a Great Investment (Bence Péterfi)	652
Colonialization as a Historical Phenomenon (Gábor Gyóni)	655

SZERZŐINK

Bán Mónika Edina, PhD, középiskolai tanár, Xántus János Két Tanítási Nyelvű Középiskola • Gyóni Gábor, PhD, tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK • Jakó Klára, PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet • Monostori Tibor, doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK • Muñoz González, María del Mar, doktorandusz, Universidad Pablo de Olavide, Sevilla • Péterfi Bence, PhD, tudományos segédmunkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet • Semsey Viktória, habilitált egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem BTK • Szabó-Zsoldos Gábor, PhD, múzeumi kulturális menedzser, MODEM Modern és Kortárs Művészeti Központ • Szilágyi Magdolna, PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet • Túróczi Tamás, doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem BTK

Az európai civilizáció esélyei a gyarmatvilágban

A modern néprajz és a kulturális, illetve történeti antropológia az elmúlt évtizedekben – az őslakos társadalmak autochton fejlődésének elismerése mellett – új látószögbe helyezte az európai gyarmatosító hatalmakat, amelyek töretlenül hittek saját erejükben, és a megfelelő eszközök is rendelkezésükre álltak ahhoz, hogy uralmukat kiterjeszthessék az egész világra. Ezen új irányzat képviselői megkérdőjelezik a civilizáció folyamatának eredményeit, és közülük többen úgy vélik, hogy az európaiak olyan örök érvényű változást idéztek elő gyarmataikon, amely idővel a helyiek számára vallási, szellemi és anyagi szempontból is hátrányos következményekkel járt. Mindez merőben ellentétben áll azzal a felfogással, amit egyes tengeri hatalmak és az egyház, majd az európai történetírás a kora újkortól hangoztatott, nevezetesen, hogy a gyarmatosítók a krisztusi üzenet hirdetésén és tanításán túl morális kötelességüknek tettek eleget az őslakos társadalmak viselkedésének, műveltségének, gazdaságának európai mintákra történő átalakításával, miként egyébként arról a Világtörténet idei második számában is olvashatunk.

A gyarmatosítók azon törekvését, mely azt célozta meg, hogy a gyarmati társadalmak európai szintű teljesítményt nyújtsanak, nem minden esetben koronázta siker, efféle fiasco okait tárja fel Túróczi Tamás tanulmánya. A szerző a Távol-Kelet térségére, azon belül is Japánra irányítja a figyelmet, amely a 16–17. században vált az európai politikai gondolkodás részévé. A régióba behatoló portugáloknak és az őket követő spanyoloknak azonban hamar szembesülniük kellett azzal a tényezővel, hogy Ázsia keleti részén jóval fejlettebb, katonailag sokkal erősebb államok működnek, mint az amerikai kontinensen. A térítők nem tudtak élni azzal a lehetőséggel, hogy éppen a „hadakozó tartományok időszakában”, azaz a Muromacsikorszakban érkeztek Japánba, amikor is a központi hatalom gyengeségét kihasználva egyes tartományurak állandó háborúban álltak egymással. Az európaiak megjelenése hiába segítette elő a térség kereskedelmi viszonyainak fejlődését, a „Nagy Hajó” hiába teremtett kapcsolatot nem csupán Ázsia és Európa között, de még Ázsián belül is, a térítők és az európai hatalmak közötti folytonos ellentétek és viszályok a központi hatalom újbóli megerősödését eredményezték, amely végül az európai hatalmak előtti bezárkózás mellett döntött.

A 17–18. század fordulóján a Kaliforniai-félsziget meghódításának tényéhez már nem fűződött kétség, az őslakosok integrációja az európai életformába és

normarendszerbe azonban még célként lebegett a gyarmatosítók szeme előtt. Az akkulturáció tervének megvalósulását nagyban befolyásolták a természeti környezet szabta korlátok, melyekhez a térítőknek is alkalmazkodniuk kellett. Ennek szellemében nem szakíthattak radikálisan az őslakosok addigi vándorló, gyűjtögető, halászó, illetve vadászó életmódjával, hanem kettős gazdasági rendszer fenntartása mellett próbálták rákényszeríteni a meghódítottakra a letelepedett életmódot és az azzal együtt járó földművelési technikákat. Az indiánok korábbi életkörülményeik fenntartásához való ragaszkodásának szimbóluma a sárkánygyümölcs, vagyis a *pitaja* lett. A sors fintora csupán, hogy ez a kaktuszfélék családjába tartozó, vitaminokban és vízben gazdag növény, melynek magjából a „második szüret” után lisztet őröltek, a Fülöp-szigetek és Amerika között ingázó, skorbutban szenvedő, éhségtől elcsigázott távolsági kereskedőknek, illetve tengerészeknek is éltető gyümölcsévé vált, miként arról María del Mar Muñoz González értekezésében olvashatunk.

A társadalmi és gazdasági életforma megváltoztatására irányuló törekvéseken kívül a hódítók gyarmataikon szem előtt tartották az Európában létrejött szellemi műveltség terjesztését. Ennek egyik vetületeként a korszak irodalmi életének elitje nem csupán látogatást tett az Újvilágban, de ottani tapasztalatait egzotikus hangulatot kölcsönözendő alkotásainak, műveibe is beleszötte. Az őslakosokról és környezetükről illetéknéppen kialakított ismeretek köszönő viszonyban sem álltak a valósággal, a hamis látszat azonban gyorsan terjedt, hiszen az öreg kontinens közönsége felolvasások és más közösségi rendezvények alkalmával is megismerkedhetett ezen irodalmi művekkel. Monostori Tibor tanulmányának középpontjába a 16. század második felében alkotó Alonso de Ercilla y Zúñiga Spanyolországban bestsellerré vált munkáját, az *Araukánok könyvét* állítja, amelynek hatására bizonyíthatóan megváltozott a köztudatban az amerikai őslakosokról és a távoli kontinensről korábban rögzült kép: az Ercillánál felsejülő europeizált Amerika a közönség számára gyorsan elfogadhatóvá és egyszerűsre rögzvest spanyollá is vált.

Az érem másik oldalát jelenti, hogy a spanyol ajkú latin-amerikai szellemi élet kezdeti időszakában teljes mértékben az anyaországi kultúrához kötődött, annak hatásai nyomán fejlődött. Bán Mónika Edina írásában arra hívja fel a figyelmet, hogy az európai irodalmi műfajok sokasága és azok eszköztára nem csupán meghonosodott a gyarmatvilágban, de idővel önálló életre is kelt. A mexikói irodalomnak mind a 16., mind a 17. században kimutathatók a maga sajátos vonásai, amit erősen befolyásolt a történelem, a prehispán kultúrák jelenléte, illetve az európaiaktól eltérő természeti környezet. A gyarmatok művészei a spanyol irodalomban nagy sikerre jutó szimbolikus műfajokat, így az emblematicát is átvették, s miután helyi vonásokkal fűszerezték, az így előállt művek sok esetben túlszárnyalták az európai elődöket.

Az őslakosság életmódjának megváltoztatásának programja még a 19. században is akut problémaként jelentkezett, miként arra Szabó-Zsoldos Gábornak a dél-afrikai brit gyarmatpolitikát taglaló cikke rámutat. Ez esetben a hódítók által megfogalmazott különböző koncepciók mindegyike a munkát állította a civilizációs folyamat középpontjába, amely kiemelt tényezőként elősegíthette az afrikai életkörülményeinek megváltoztatását. A brit politikának a szerző véleménye szerint három fő összetevőt kellett figyelembe vennie a 19. század második felében: az

afrikaiak óriási létszámbeli fölényét, a telepes lakosság heterogenitását, valamint a Jöreménység fokának stratégia helyzetét a brit világbirodalmi érdekek szempontjából. A radikális változásoknak a megszokott gyakorlatot követő, illetve ahhoz ragaszkodó Gyarmatügyi Minisztérium állta útját, és tovább bonyolította a helyzetet, hogy a 19. században a brit politikai erők már csak olyan gyarmatpolitikát kívántak támogatni, amely nem járt nagy költségekkel az anyaország számára.

A századok során függetlenné váló gyarmatok komoly törekvése volt, hogy meghatározzák saját európaiságuk mértékét, illetve viszonyukat az öreg kontinenshez. Nem csupán a rokoni szálak és a kulturális hatások miatt, de az értelmiség azon igyekezete folytán is, mely továbbra is ambicionálta az öreg kontinens tudományos eredményeinek megismerését és átvételét. Az argentin statisztika atyjának tartott Gabriel Carrasco országa képviseletében azért utazott vissza az őshazába, hogy a párizsi világiállítás alkalmával, a Földrajzi Társaság kongresszusán bemutassa és népszerűsítse hazáját, mely a szabad bevándorlás támogatásával tárt kapukkal várta az Európából érkező munkaerőt. Semsey Viktória cikke Carrasco útinaplójának bejegyzéseire támaszkodva feltárja az argentin tudós Európába vezető hosszú útjának tapasztalatait, rávilágítva arra, hogy a korszak szakemberei mit tekintettek a fejlődés előfeltételeinek, illetve követendő példának. Carrasco az európai viszonyok láttán felmérte országa elmaradottságát, nagyfokú patriotizmusának köszönhetően a hazájára és annak értelmiségi elitjére váró felzárkóztató feladatok elé azonban optimizmussal telve tekintett.

Folyóiratunk idei első számát Szent Márton születésének 1700. évfordulója kapcsán az egyik legeurópaibbnak mondott szent kultuszának szenteltük. Az idei záró számunk Visszhang rovatában Szilágyi Magdolna írásával veszünk búcsút Savaria szülöttétől, akinek tiszteletére és emlékére Szombathely központtal Európát behálózva zarándokutak rendszere jött létre, melynek köszönhetően a tours-i püspök életútja és kultusza ma is élő és eleven hagyománnyá, a modern ember életének részévé válhat.

FAR AWAY YET NEAR

THE CHANCES OF EUROPEAN CIVILIZATION IN THE COLONIAL WORLD

The papers of the present issue explore the methods and means that the European conquerors used during the civilization of their colonies in the sixteenth to nineteenth centuries in order to implant in these areas far from the Old Continent the forms of European behaviour, economic procedures, social conditions and material and intellectual culture.

A spanyol expanzió lehetőségei és korlátai Japánban, 1543–1640

Jelen tanulmány Spanyolország 16–17. századi térhódítási kísérletét szándékozik bemutatni a Távol-Kelet legmesszebb található államában, Japánban. Célja annak felvázolása, milyen szerepet játszottak az ibériaiak a japán kül- és belpolitika alakulásában, továbbá milyen okok vezettek végül távol-keleti expanziós kísérletük kudarcához. Az összefüggések bemutatása közben írásunkat forrásokkal egészítettük ki. Ezen források 16–17. századi spanyol nyelven íródtak, amelyek szó szerinti visszaadása nehézkes, helyenként értelmezhetetlenné tenné a szöveget, így az érthetőség érdekében, ahol kellett, változtattunk a szövegek szerkezetén, ügyelve arra, hogy azok eredeti értelme véletlenül se csorbuljon. Megjegyzendő továbbá, hogy a Spanyol Korona távol-keleti expanziójának története szorosan összekapcsolódik annak hagyományos ellenfele, Portugália (korszakunkban Spanyolország és Portugália perszónálunióban egyesült, II. Fülöp spanyol király uralma alatt) és politikai, vallási ellensége, Hollandia történetével, így az összefüggések mélyebb megértése érdekében foglalkozni fogunk e két ország szerepével is a térségben.

Az első hittérítők Japánban

Az első európaiak, akik elérték *Nippon*¹ partjait, a portugálok voltak 1543-ban. Rendszeres kapcsolatokról azonban csak 1549-től beszélhetünk.² Az európaiakat egy anarchiába süllyedt ország fogadta. Japán központi hatalma – a Muromacsi-*bakufu*³ – ekkorra már teljesen összeomlott, és az országban káosz uralkodott. A Muromacsi-sógunátus egy kettős hatalmi rendszer volt, amelyben a japán császár (*tennó*) mint az „istenek leszármazottja” és az ország tényleges katonai vezetője, a *sógun*⁴ megosztották a hatalmat. Az államhatalom így két politikai csoportosulás ingatag szövetség-

1 Japán ősi neve. Tanulmányunkban a japán nevek és szavak esetében nem a nemzetközileg használt, úgynevezett Hepburn-féle átírást, hanem a magyar fonetikai szabályokat alkalmaztuk. A japán tulajdonnevek esetében a családi név került előre, akárcsak a magyar nyelvben.

2 Rodao, 2004. 11.

3 A *bakufu* nem más, mint a Japánt irányító államhatalom, ismertebb nevén: sógunátus. Muromacsi az 1333-ban hatalomra jutó új sógunátus szálláshelyének elnevezése. Ez a szálláshely Kiotó városában állt.

4 Eredetileg a hadjáraton lévő hadvezér elnevezése: *Sei-i-Taisógun*, azaz Barbárhódító Nagy Generális. Később Japán katonai vezetőjének címe.

gén nyugodott: az egyik csoport az „isteni császár” és az őt támogató nemesek köre (*kuge*), míg a másik, a sógun és az őt szolgáló *bushik*⁵ (*buke*) voltak.

A *kuge* és a *buke* diarchiája – amelyet a japán történetírás „tenno-sógun közös kormányzásnak” nevez – évszázadokon keresztül fennállt. A 15. század közepén azonban ez a központi hatalom meggyengült, és az országban véres polgárháború vette kezdetét, amely több mint száz éven keresztül osztotta meg a társadalmat.⁶ Nippon több száz önálló államalakulatra hullott szét, amely miniállamok hadurai (*daimjó*) egy-egy szamurájcsoporthoz tartoztak, amelyeken állandó küzdelmet vívtak egymással a területekért.⁷ A *tenno* és a sógun méltóság létezett ugyan, de semmilyen korlátozó erővel nem rendelkezett a hadakozó *daimjó*kkal szemben.

Japán katonai-politikai helyzetének konszolidálása csak a 16. század második felében kezdődött meg. Ezt a folyamatot három kiemelkedő japán történelmi személy neve fémjelzi: Oda Nobunaga, Tojotomi Hidejosi és Tokugava Iejaszu. A háború ellenére Japán – mint kiaknázatlan terület – az európai hittérítők és a világi kereskedők célpontjává vált. A jezsuiták jártak az élen. 1549-ben érkeztek Japánba Xavéri Ferenc atya és társai. Xavérinek döntő érdeme volt a korai, békés kapcsolat kialakításában, s mivel a japánok érdeklődéssel fordultak az idegenek felé, a korai viszonyokat kölcsönös tisztelet és tolerancia jellemezte.⁸

Xavéri Ferenc japán missziós tevékenységének legfontosabb dokumentuma a *kagosimai levél*.⁹ Íme, egy részlet:

„A Goában tartózkodó testvéreknek

Kagosima, 1549. november 5.

(...)

11. (...) Így esett, hogy sem a démonok, sem az ördögi protestánsok nem tudták megakadályozni megérkezésünket, s így juttatott el a mi Istenünk ezekre a földekre,¹⁰ amit annyira vágytunk elérni, a mi Asszonyunk napján, az 1549. év augusztusában.¹¹ S mivel nem köthettünk ki más japán kikötőben, Kagosimába jöttünk, amely föld Santa Fé-i Paulo testvérünk földje, s ahol mindenki nagy szeretettel fogadott bennünket, úgy a rokoni, mint ahogy mások is.

5 A *bushi* (jelentése: harcos) bizonyos „nemesi” előjogokkal rendelkező vazallus. A *bushik* sajátos katonai-társadalmi réteget alkottak Japánban, amely társadalmi csoport feltétlen hűséggel tartozott urának, a sógunnak. A *bushik* közismertebb elnevezése: szamurájok. A szamuráj szó jelentése: „mellette szolgáló”, ami szintén a vazallus ura iránti hűségét és szolgálatkészségét hivatott jelezni. Tehát a két szó – *bushi* és szamuráj – egy és ugyanazon társadalmi csoport tagjainak két különböző megnevezése.

6 *Szengoku-periódus*, más néven: a hadakozó hadurak kora (1467–1573).

7 Szerdahelyi, 1997. 39–40.

8 Xavéri Ferencet (Francisco Javier), „Japán misszionáriusát” V. Pál pápa boldoggá, XV. Gergely pápa pedig 1622-ben szentté avatta. XIV. Benedek pápa 1748-ban India és az egész Távol-Kelet védőszentjévé tette. 1927-ben XI. Pius pápa a földkerekség minden misszióját oltalmába ajánlotta, s ezzel San Francisco Javier atya, jezsuita hittérítő a *misszionáló egyház* védőszentjévé vált.

9 *Cartas y escritos de Francisco Javier*, 1953. 53–54.

10 Japánba.

11 Augusztus 15. Mária (Magyarországon Bódogasszony avagy Nagyboldogasszony) mennybe vitelének napja.

12. Japánról, tapasztalataimat erről a földről, amely nekünk jutott, átadom nektek [testvérek], hogy tudomásotok legyen [erről az országról]. Először is, az emberek, akikkel eddig kapcsolatba kerültünk, a legjobbak az eddig felfedezett földek népei közül, sőt számomra úgy tűnik, hogy az idegen hitűek között sem lehetne még egy olyan [népet] találni vagy megnyerni magunknak, mint a japán. Ezek az emberek nagyon jó modorúak, általánosságban jók és nem rosszindulatúak, bámulatosan becsületesek, nincs egyetlen más dolog sem, amit többre tartanak a becsületnél, általában szegények, de a szegénységet sem a nemesek,¹² sem pedig a közrendűek nem tartják szégyennek.
13. Létezik náluk egy olyan dolog, amelyet egyetlen keresztény helyen sem tapasztaltam, de úgy tűnik számomra, hogy náluk ez megvan, s eme dolog a következő: miszerint a nemest – legyen bár mégoly szegény is – a közrendű ember – legyen bár mégoly gazdag is – olyan mély tisztelettel kezeli, mintha az a nemes a leggazdagabb úr lenne. És nincs az a vagyon, amiért egy szegény nemes nem nemes réteggelivel összeházásodna, bármekkora gazdagságot is adjon az neki, s teszi mindezt azért, mert meggyőződése, hogy [örökre] elvesztené a becsületét, amennyiben összeházásodna egy alacsonyabb réteggelivel; ily módon [kijelenthetjük], többre tartják a becsületet, mint a gazdagságot. Ezek az emberek hatalmas illetudással viselkednek egymás iránt, nagyra értékelik a fegyvert és nagyon bíznak fegyverükben, mindig kardot és tört viselnek,¹³ úgy a nemesek, mint az alacsonyabb rangúak, akik mindannyian tizenéves koruktól már kardot és tört hordanak.”¹⁴

A *kagosimai levél* a korszak kiemelkedő dokumentumainak egyike. Jelentősége, hogy első alkalommal adott objektív beszámolót a japán társadalomról egy európai ember szemszögéből. A kapcsolatok korai időszakában (1549–1570) az első jezsuita páterek (Xavéri Ferenc, Cosme de Torres, Juan Fernandez, Baltazar Gago, Gaspar Vilela stb.) egy politikailag instabil, az *idegenekre* különösen veszélyes országban kezdték meg missziójukat. Létszámuk nem haladta meg a tíz-tizenkét főt.¹⁵ A labilis politikai-katonai helyzet ellenére Xavéri Ferenc és társai védelmet és tekintélyt vívtak ki maguknak Japán számos *daimjójánál*.¹⁶

A jezsuita missziós politika Japánban négy fő pilléren épült: 1. A japán kultúra megértése és elfogadása a sikeres evangelizációs tevékenység érdekében. 2. A *daimjók* rokonszenvének elnyerése, engedélyük megszerzése a prédikációkra területeiken, az alattvalók tömeges megtérítése. 3. A külkereskedelmi tevékenység

12 Xavéri itt az *hidalgo* szót használja, amelynek jelentése: „nemes”. Ezalatt a *bushi* (szamuráj) réteget érti.

13 A kard és a tört nem más, mint a szamurájok híres fegyverzete: a *katana*, az úgynevezett hosszú és rövid kard. A témáról bővebben: Sey, 1999.

14 Az alacsonyabb rangú is csak szamuráj lehetett. Nem szamuráj rangú (például: paraszti származású ember) esetében a fegyverviselés szóba sem jöhetett. A parasztok fegyverbirtoklását halállal büntették, ahogy szinte minden más törvényellenes cselekedetet is.

15 Bangert, 2002. 78.

16 Cabezas, 1994. 113.

elősegítése a japánok és az ibériai kereskedők között. 4. A főváros, Kiotó evangelizációja.¹⁷

Oda Nobunaga, Tojotomi Hidejosi és a „déli barbárok”

1570-re Japán belpolitikai helyzete jelentősen megváltozott, és a szigetország a korábbi polgárháborús időszakot követően egy új politikai egység megteremtése felé tartott. Japán politikai konszolidálását Ovari tartomány *daimjója*, Oda Nobunaga indította el, aki az 1560-as évektől sorra legyőzte riválisait, majd 1568-ban bevontult Kiotóba és 1573-ban elűzte az utolsó Asikaga sógunt,¹⁸ Asikaga Josiakit, megdöntve ezzel az 1333 óta fennálló Muromacsi-sógunátust. 1578-ban az „istení” *tenno* felajánlotta Oda Nobunaga számára a sóguni méltóságot, ő azonban – hatalmas megdöbbenésre – visszautasította azt. A japán történelem fordulópontjához érkezett; először fordult elő, hogy egy személy nem a császári felhatalmazásra, hanem tényleges katonai erejére támaszkodva legitimálta a hatalmát. Ezzel Japán császára utolsó politikai-hatalmi szerepkörét, a legitimálás erejét is elvesztette.¹⁹ Impériumát több mint kétszázötven esztendő elteltével kapta csupán vissza.²⁰ Politikai báb és ideológiai „dísz” lett, aki kiotói palotájából szemlélte a történéseket, hatása azonban nem volt azokra.

Oda Nobunaga sikereihez a „déli barbárok”²¹ kétségtelenül hozzájárultak. A *daimjő* legfontosabb megfigyelése az volt, hogy a portugál kereskedők és hajóskapitányok rendkívüli tisztelettel bánnak a jezsuita atyákkal. Ezt a tapasztalatát felhasználva kereszténypartoló politikába kezdett, és az 1560-as évektől támogatta a jezsuita missziók működését saját területein. Valláspolitikáját két cél vezérelte: egyrészt le akarta törni a buddhista szentélyek tekintélyét,²² másrészt biztosítani akarta gazdasági-katonai fölényét riválisaival szemben. A misszionáriusok bátorítása Oda Nobunaga részéről tehát főképp érdekből történt.²³

Az ibériaiak hamar felismerték, hogy a szigetország gazdasági erejét két döntő tényező befolyásolja: egyrésztől Japán egyedülként a távol-keleti országok

17 Takizava, 2010b. 52.

18 A Muromacsi-*bakufu* sógunjait az Asikaga család adta 1336 óta.

19 Szerdahelyi, 1997. 44.

20 Meidzsi-restauráció (1868).

21 Japánul: *nanbandzsinok*. Így nevezték a japánok a hajóikkal délről érkező portugálokat, később pedig a spanyolokat is.

22 A buddhista kolostorok a régi hatalom hívei voltak. Félreállításuk ideológiai kérdésnek bizonyult. Ráadásul nem egy templomi fegyveres milícia alakult a polgárháború alatt, saját közösségük fizikai védelme érdekében. Ennek ellenére a neki behódoló buddhista közösségek tiszteletét fenntartotta. Ebből a szempontból Oda Nobunaga egyházpolitikájának megértése igen problémássá válik.

23 Ezzel együtt vannak arra utaló bizonyítékaink, hogy Oda Nobunagára nagy hatással voltak a jezsuiták tulajdonságai és szokásai. Elvégre ők voltak – ahogy Loyolai Ignác jellemezte hittestvéreit – a templomi milícia „lovassága”, és őket ügyességük és tudásuk, valamint szilárd jellemük miatt választották ki. Oda Nobunaga például – jezsuita-keresztény hatásra – ünnepelteni kezdte saját születésnapját.

sorában jelentős ezüstlelőhelyekkel rendelkezik; másrésről az országban hatalmas igény mutatkozik a kínai selyemre, azonban semmilyen kapcsolat nem áll fenn a szigetország és a délkelet-ázsiai világot befolyása alatt tartó Kína között.²⁴

A Távol-Kelet leghatalmasabb ura évezredekken keresztül Kína volt. Az általa uralt kapcsolatrendszer „hagyományos kelet-ázsiai világrend” vagy „Kína-központú világrend” elnevezéssel illetjük. Ebben a mesterséges kapcsolatrendszerben Kína számára elvileg elfogadhatatlan volt egy vele egyenrangú fél megjelenése, vagyis a környező országok többsége vazallus viszonyban állt Kínával, amely önmagát tartotta minden jog és erkölcs forrásának.²⁵ Egyetlen állam volt csupán a Távol-Kelet történetében, amely mindvégig kívül maradt a „Kína-központú kapcsolatrendszer” határain: Japán.²⁶ A *tennó* nem volt hajlandó elismerni a kínai uralkodót hűbérurának,²⁷ így 894-ben Kína és Japán között a kétoldalú kapcsolatok minden formája megszakadt.²⁸

Japán geopolitikai helyzete tehát a 16. századra igen sajátos lett. Az elszigeteltség legalább annyi gazdasági hátránnyal járt, mint amennyi politikai előnnyel. A szigetország önállóan fejlődött ugyan, de kívül rekedt a kontinens gazdasági vérkeringésén, és nem jutott hozzá annak kereskedelmi cikkeihez, mindenekelőtt a kínai selyemhez és porcelánhoz. Legalábbis nem a keresletnek megfelelő mennyiségben.²⁹ Japánnak tehát szüksége volt egy harmadik félre, egy hivatalos közvetítőre, amelyet mindkét ország elfogadott.³⁰ A megoldást a portugálok jelentették, akik ennek köszönhetően az 1560-as évektől monopolizálták a Kína és Japán között zajló távolsági kereskedelmet, egészen 1571-ig. Ebben az évben Manila spanyol uralom alá került, és a spanyolok részt kértek a távol-keleti kereskedelem hasznából.³¹

A kereskedelmi kapcsolatok bonyolultságát azonban nem csak ez jelentette. Fontos kiemelni, hogy a portugál kereskedők mozgástere Japánban néhány város kikötőjére korlátozódott (Hirado, Nagaszaki).³² Ahhoz tehát, hogy a Kínából érkező portugál hajók rakományát eljusson az ország belsejébe, újfent szükség volt egy harmadik, közvetítő félre. Ez a szerep a páterekre hárult. Kizárólag a missziók rendelkeztek ugyanis egy fokozatosan bővülő kapcsolatrendszerrel és telephelyekkel az országon belül. Vagyis, ami lezajlott „nagyban” Kína és Japán között, lezajlott „kicsiben” is, Japánon belül. A kulcsszerep mindkét esetben a *nanbandzsinoké* lett.

A Kína és Japán közötti portugál kereskedelem zászlóshajója az úgynevezett „Nagy Hajó” lett, amely évente egyszor, ezüst- és aranyrudakkal, selyemmel és

24 Rodao, 2004. 14.

25 Ez a hűbérúr–vazallus viszony a pillanatnyi történelmi helyzet, a mindenkori kínai császári hatalom stabilitásának a függvénye volt. Ezzel együtt a rendszer csaknem másfél évezreden keresztül fennállt, és rést ütni rajta csak a 19. században, az ópiumháborúkkal sikerült.

26 Szerdahelyi, 1997. 34.

27 Rádásul a *tennó* elnevezés egy kínai istenség nevéből származott. Használata egy idegen uralkodó esetében mélyen sértette Kínát. A témáról bővebben: Szerdahelyi, 1996.

28 A két ország között szabadon kizárólag a buddhista szerzetesek utazhattak a következő évszázadokban.

29 A kalózokon keresztül Kínából Japánba eljutottak bizonyos kereskedelmi áruk Ázsia más területeiről, de jelentősen korlátozott tételben. Rádásul a kalózkodást mindkét országban halállal büntették, ami lehetlenné teszi, hogy bármilyen érdemi kereskedelmi kapcsolatról beszéljünk.

30 Rodao, 2004. 14.

31 Cabezas, 1994. 107.

32 A portugál kereskedelmi jogokról a Távol-Keleten: Boxer, 1963, 1976.

porcelánnal, illetve egyéb luxuscikkekkel megterhelve tette meg az utat a két ország között. A „Nagy Hajó” egyik fő befektetői a jezsuiták voltak.³³

Kiotóban és Adzucsiban keresztény templomok épültek, iskolák nyíltak, kórházak, árvaházak létesültek. A misszionáriusok nyomdagépeket hozattak Európából, és latin szövegeket adtak ki, szótárakat nyomtattak. (Kétségtelen, hogy a keresztényeken keresztül jutottak el a japánokhoz az akkori világ csillagászati, földrajzi, matematikai és orvostudományi eredményei.)³⁴ A kontinensről érkező termékeken felül a portugálok saját árucikkeikkel is hozzájárultak Oda Nobunaga hatalomra jutásához. Ezen árucikkek között a legjelentősebbek a tűzfegyverek voltak.³⁵

Tanagashima volt az a hely, ahol a portugálok először szálltak partra Japánban. Erről a helyről kapták később japán nevüket a portugál muskéták. A terület *daimjója*, a Shimazu-klán feje hamar felismerte a *tanagashima*, mint háborús eszköz, döntő katonai fontosságát. A szakállas puskák két-három éven belül elterjedtek a kereszténységgel rokonszenvező *daimjók* magánhadseregeiben, akárcsak a tűzfegyverek másik típusa, a nehézlöveg. Az első ágyúk portugál ajándékként érkeztek Japánba 1551-ben. 1578-ban, megkeresztelkedése alkalmából, Ótomo Sórin *daimjó* is ágyúkat kapott ajándékba – az ajándékot küldő fél maga Róma főpapa, XIII. Gergely volt.³⁶

A harcmezőn azonban Oda Nobunaga alkalmazta a tűzfegyvereket a leghatékonyabb módon. Erről tanúskodnak az 1575. évi nagasinói és az 1577. évi tedorigavai ütközetek, amely összecsapásokban a szakállas puskák tüzereje döntő katonai tényezővé lépett elő.

Az a jezsuita páter, aki a legközelebb állt Oda Nobunagához, Luis Frois volt. Frois 1548-ban csatlakozott a jezsuita rendhez, japán misszióját pedig 1563-ban kezdte meg. Kiotóba került, az utolsó Asikaga sógunok egyike, Asikaga Jositeru közvetlen környezetébe. 1569-re azonban már Oda Nobunaga személyes köréhez tartozott. Gifuban kapott szálláshelyet, Japán új katonai vezetőjének magánrezidenciáján, ahol szabad idejében könyveket írt. Írásaiban a következőképpen festi le Oda Nobunagát:

„Nobunaga egy feudális nagyúr, Nobuhide második fiaként született, aki Ovari Királyság³⁷ területeinek kétharmada fölött uralkodott. Amikor átvette az irányítást a területeik (Tenka) fölött, körülbelül 37 éves lehetett. Közepes termetű ember, vékony, kicsit szakállas, határozott szavú, harcias beszédű, aki katonai feladatainak szenteli magát. Igen fontosnak tartja a tiszteletet, bíráskodásában pedig szigorú. Sohasem hagyja megtorlatlanul, ha valamely személy megsérti őt. Ugyanakkor néhány esetben kész rá, hogy emberséget

33 MacCulloch, 2011. 651.

34 Az európai kultúra hatásairól a Távol-Keleten és Japánban a 16–19. században: Bitterli, 1982.

35 A samuráj etika halálos sértésnek tartotta a tűzfegyverek használatát. A *bushik* hagyományos fegyvere, „a harcos lelke” a samurájok kódexe szerint a *katana*, a kard volt. A valóságban azonban a *daimjók*at semmi más nem érdekelte, csakis hatalmuk növelése. A 16. század második felében vívott japán ütközetekben kivétel nélkül az a fél győzött, amelyik nagy mennyiségben rendelkezett a „déli barbárok” muskétáival és ágyúival.

36 López-Vera, 2016. 118–121.

37 Ovari tartomány.

és irgalmasságot mutasson. Keveset alszik és rendkívül korai órán kel. Távol áll tőle a haszonlesés, döntéseiben titkolózó jellem. Eszes, aki rendkívül ért a cselvetéshez. Mindig tetterre kész. Habár néhanapján haragra gerjed, nem ez jellemzi a mindennapokban. Döntéseit egymaga hozza, és nem hallgatja meg vazallusai tanácsát, akik félik és tisztelik őt. Nem iszik bort és mérsékeltes az evésben is. Felettből határozott a tárgyalásaiban, dölyfösen ragaszkodik véleményéhez, és lekicsinylően bánik minden japán királlyal és herceggel,³⁸ félvállról beszél velük, mintha csak valamelyik jobbágához szólna.³⁹

1582. június 21-én Oda Nobunaga ellen, hadjárat közben, puccsot hajtottak végre. Az ügynevezett *Honnó-dzsi-összeesküvést* Nobunaga egyik vazallusa, Akecsi Micuhide vezette, aki a kiotói Honnó-dzsi templomban körülfárta urát, és fogságba ejtette. Kényszerítette Nobunagát, hogy *szeppukut*⁴⁰ hajtson végre. Tizenegy nappal Japán katonai vezetőjének törbe csalását követően Oda Nobunaga legtehetségebb embere, Tojotomi Hidejosi bosszút állt Akecsi Micuhide felett a jamazaki ütközetben (1582. július 2.), és saját vezetése alatt egyesítette az Oda-klán híveit. Célja az volt, hogy folytassa a Nobunaga által megkezdett stabilizációs politikát.

Az 1570-es évekre a keresztény hívek száma Japánban elérte a 130 ezer főt. Ez a szám az 1580-as évek végére 200 ezerre emelkedett.⁴¹ Számos *daimjó* és szamurájuk is az új vallás követőivé váltak. A keresztény valláspolitikai és a japán belpolitika szálai végleg összefonódtak, nem beszélve az ebből származó gazdasági előnyökről, amelyekből számos keresztény *daimjó* részesült.⁴² Nem csoda tehát, hogy Tojotomi Hidejosi fellépése, annak ellenére, hogy Oda Nobunaga híve volt, aggodalommal töltötte el az európaiakat. 1582-ben a portugálok úgy érezték, hogy a megváltozott politikai helyzetben jövőjük bizonytalanná vált.

Tojotomi Hidejosi, beteljesítve Oda Nobunaga politikai akaratát, néhány év alatt legyőzte ellenfeleit, így 1590-re – több mint száz év óta először – Japánban béke honolt. Az új katonai vezető, elődjéhez hasonlóan, nem vette fel a sóguni címet, azonban ennek oka egészen más volt, mint Oda Nobunagánál. Hidejosi rendkívül alacsony sorból származott, ahonnan katonaként – szinte mesébe illő módon – hihetetlen politikai magasságokba emelkedett. Alacsony származása azonban lehetetlenné tette, hogy valaha is felvegye a sóguni méltóságot.⁴³ A kényes helyzetet az udvar úgy oldotta meg, hogy egyéb címeikkel legitimálta Hidejosi politikai-katonai sikereit. 1585-ben *kanpaku*, azaz főtanácsadó, 1586-ban pedig *daidzsódaidzsin*, azaz legfőbb személynök vált belőle. Miután 1592-ben megszületett fia, Hidejosi megtette a gyermeket főtanácsadóvá, ő maga pedig felvette a *taikó* címet, ami a visszavonult *kanpakut* illette meg. A *Tojotomi* méltóságnevet Gojódzei *tenno* ado-

38 Frois a *királyok és hercegek* alatt minden bizonnyal az ellenséges *daimjókat* és az udvari előkelőségeket érti.

39 Frois, 1981. Vol. II. Primera parte. C83-1569. Folio 239.

40 Rituális öngyilkosság, amely a nyugati kultúrában (Európa és USA) *harakiri* néven vált ismertté.

41 Bangert, 2002. 78.

42 Rodao, 2004. 14–15.

43 A sóguni titulust kizárólag *bushi* (szamuráj) származású egyén kaphatta meg.

mányozza neki. Hidejosi 1588-ban arra kényszerítette a császárt, hogy hűségesküt tegyen neki, összes nemesével együtt.

Gómez Pérez Dasmariñast, akinek politikai rátermettsége és megbízhatósága hamar bebizonyosodott, II. Fülöp a Fülöp-szigetek kormányzójának nevezte ki 1589-ben. Feladatául kapta, hogy értékes információkkal lássa el Spanyolország királyát a térségben folyó gazdasági és egyéb tevékenységekről. Dasmariñas volt az első Fülöp-szigeteki spanyol kormányzó, aki diplomáciai kapcsolatot épített ki Japánnal, közelebbről Tojotomi Hidejosival. Így ír Japán katonai vezetőjéről uralkodójának, II. Fülöpnek, egy 1592. május 31-én kelt dokumentumban:

„A Quanbacodono⁴⁴ büszke arra, hogy császár lehet, hiszen ő az az ember, aki tűzifát árult, de immár az egész Királyság az ő alárendeltje. [Az ország] azon részein, ahol felmerül a felkelés gyanújának árnyéka, saját híveit juttatja pozícióba, mint [Japán] egyedüli ura, halált bocsátva minden nemesi származásúra, s ha valamelyiket e nemesek közül meg is hagyja a kormányzásban, gondoskodik róla, hogy személye túszsá váljon, ahogy túszsá legyen valamelyik fia és testvére is.”⁴⁵

A belső stabilitás megteremtése érdekében Tojotomi Hidejosi kiemelt figyelmet fordított az *idegenekkel* szembeni politikára. Elődjéhez hasonlóan megértette, hogy gazdasági ereje főként a portugálok által lebonyolított kereskedelmen nyugszik. Ennek fő záloga pedig a térítőtevékenység engedélyezése az országban. Átmeneti bizonytalanság után a portugálok helyzete stabilizálódott. Legalábbis *de iure*, mert *de facto* Hidejosi az Oda Nobunagára jellemző vallási érdeklődésnek legkisebb jelét sem adta.

A japán kereszténység fő védőbástyái továbbra is a megkeresztelkedett *daimjók* voltak.⁴⁶ 1582-ben a jezsuita Alessandro Valignano vizitátor támogatásával három keresztény hitre tért *daimjó*, Ómura, Ótomo és Arima, négy fiatal japánt menesztett követségbe XIII. Gergely pápához. Hajóútjuk három évig tartott, India és Afrika megkerülésével, Portugálián és Spanyolországon keresztül egészen Rómáig. Ez volt az első alkalom, hogy japánok Európába utaztak, küldöttségük azonban – mivel nem a hivatalos államhatalom indította őket útjukra – nem tekinthető az első hivatalos kapcsolatfelvételnek a két ország között.⁴⁷

44 Tojotomi Hidejosi.

45 A forrást közli: Takizava, 2010a.

46 Takizava, 2010b. 70.

47 Három megjegyzés ezzel kapcsolatban. Mire a japán küldöttség megérkezett Rómába, a pápai székben már V. Szixtusz fogadta őket. A küldöttek nyolc és fél esztendő elteltével tértek vissza a szigetországba, amikor a vallási helyzet már merőben más képet mutatott. Az első hivatalos japán küldöttség csak 1614-ben érkezett Spanyolországba, 1615-ben pedig Rómába. Erről a delegációról a későbbiekben még szólni fogunk.

Ellentétek az európai hittérítők között

Tojotomi Hidejosi közömbösségére a keresztény hit iránt az éles szemű jezsuiták hamar felfigyeltek. Történt mindez a legrosszabbkor: 1587-ben ugyanis megjelentek Japán partjainál a spanyolok, soraikban domonkos hittérítőkkal. A kölcsönös vallási tolerancia ezzel veszélybe került.⁴⁸ A spanyolok többsége úgy tekintett a „benszülöttek” ősi vallásaira – a sintoizmusra és a buddhizmusra –, mint amelyekben semmiféle kapcsolódási pont nincs a kereszténység kifejtése számára.⁴⁹ Felfogásuk az volt, hogy a nyilvánvaló pogányságot meg kell szüntetni, hogy az igaz hit a maga teljes tisztaságában terjedhessen.⁵⁰ Alejandro Valignano vizitátor atya már 1580-ban tiltakozott a pápánál az ellen, hogy a jezsuitákon kívül más rend is behatolhasson Japánba mint missziós területre.⁵¹ Tiltakozásukat a portugál (!) hittestvérek évről évre megújították. Úgy tűnt, a portugál jezsuita ellenállás sikeres lesz: 1585. január 28-án XIII. Gergely pápa bullát bocsátott ki, amelyben Japánt, mint evangelizálandó országot, kizárólag a jezsuitáknak adta.⁵² Ugyanezen a napon a pápai bullát II. Fülöp, mint világi hatalom, királyi rendelettel erősítette meg, amelyet elküldött India alkirályának: „Kizárólag a [Jézus] Társaság hittérítői és semmilyen más rend papjai nem prédikálhatnak a Japán Királyságban, a Szent Központ⁵³ engedélye nélkül semmiképpen sem.”⁵⁴

A rendelet azonban ellentétes fogadtatásra lelt magán a jezsuita renden belül is. A Japánban tartózkodó portugál és spanyol jezsuiták között a viszony kezdett elhidegülni.⁵⁵ A Jézus Társaságon belüli ellentétek kedveztek a Fülöp-szigeteken tartózkodó domonkosoknak. Juan Cobo Domonkos-rendi atya a Fülöp-szigetek kormányzójának engedélyével utazott Japánba, ahol tárgyalásokat folytatott Hidejosival.⁵⁶ 1592-től a Domonkos-rend megkezdte evangelizációs tevékenységét Japánban.⁵⁷

A fent elmondottak fényében két rendkívül fontos tényre kell felhívunk a figyelmet. Mindkét tényező döntően befolyásolta a későbbi eseményeket. Egyrészt a 15. század második felében az újonnan felfedezett földek bekebelezése miatt Spanyolország és Portugália kezdett szembekerülni egymással. Ennek megakadályozása

48 Számos szakirodalmi munka egyenesen úgy fogalmaz, hogy a *vallási tolerancia kora véget ért*. Hajlunk arra, hogy ez a megfogalmazás helytálló (látni fogjuk, hogy ezt a következő évek eseményei is alátámasztják), mégis a rövid átmenet miatt fogalmaztunk kissé árnyaltabban.

49 A spanyolok nem tudtak mit kezdeni az olyan problémákkal, hogy a keresztény rendszerből kiemelt szakvaknak nem voltak a japán nyelvben pontos megfelelőik. A fordítók legnagyobb igyekezete ellenére a prédikáló akaratlanul is félrevezette a hallgatóságot. A legnagyobb vita az „Isten” szó fordítása körül alakult ki. Xavéri – aki maga is beleütközött ebbe a problémába – kezdetben a *Daincsi* buddhista kifejezéssel fordította, de hónapokkal később rájött, hogy ez nem megfelelő, és a portugál *Deos* szót kezdte használni, amely pontos volt ugyan, de a japánok nem értették.

50 A domonkosok tevékenységéről Japánban: Muñoz, 1965.

51 A vizitátor kimondottan a ferencesek belépése ellen protestált Rómában.

52 Cabezas, 1994. 223.

53 A Pápai Hivatal.

54 XIII. Gergely 1585. január 28-i bullája: Tobar, 1954. 453.

55 Takizava, 2010b. 95.

56 Ochoa Brun, 2002. 226–227.

57 Cabezas, 1994. 236.

érdekében a Szentszék már idejekorán igyekezett beleszólni a spanyol–portugál vitába.⁵⁸ Az 1494. évi tordesillasi egyezmény gazdasági és vallási érdekszférákra osztotta fel az addig felfedezett, valamint a még felfedezésre váró földeket.⁵⁹ Ázsia feltérképezésével azonban elkerülhetetlenül szükségessé vált egy újabb megállapodás létrejötte. Az 1529-ben megkötött zaragozai megállapodás, elődjéhez hasonlóan, egy észak–déli irányú demarkációs vonalat húzott Délkelet-Ázsiában, és kijelölte a spanyol, illetve a portugál érdekszférákat. Ez a demarkációs vonal éppen Japánon haladt keresztül, elvileg kettéosztva a szigetországot a két ibériai állam javára.

Másrészt 1580-ban az Avis-ház kihalásával a portugálokkal anyai ágon rokonságban lévő II. Fülöp, Spanyolország királya szerezte meg Portugália koronáját.⁶⁰ A két ország tehát perszonálunióban állt egymással, amikor a spanyolok megkezdték tevékenységüket Japánban. A kérdés az volt, hogy a spanyol és a portugál célok, illetve érdekek mennyire egyeztethetők össze az expanzív politikában, esetünkben a Távol-Keleten. E két tényező a későbbiekben rendkívüli módon befolyásolta a Spanyol Korona expanziós lehetőségeit Japánban, egyben keretet adva a korlátainak is.

A jezsuitákat taszították a spanyol-domonkos evangelizációs módszerek. A domonkosok viszont megdöbbenésüket fejezték ki a pápának a jezsuiták „világiasága” miatt. Azzal vádolták a Jézus Társaságot, hogy világi haszonért cserébe „eladják” a *lelki tisztaságot*. A domonkosok vádjainak megítélése eléggé problematikus. Egyrészt tény, hogy az 1580-as évtizedre Nagaszaki városát gyakorlatilag a jezsuiták irányították.⁶¹ A helyi lakosság többsége megtérített keresztény volt, és a város japán vezetői a jezsuita szerzetesek befolyása alatt álltak. Nagaszakiban a jezsuiták elvették a Makaóból érkező portugál hajók áruinak értékesítéséből származó haszon bizonyos százalékát. Másrészt, ezek a tranzakciók jelentették a Jézus Társaság bevételeinek fő forrását Japánban, ebből a kereskedelmi haszonból biztosították templomaik, papneveldeik és nyomdáik fenntartását.⁶² A szigetország katolikus missziói között az ellenségeskedés hamar elmélyült; a spanyol–portugál nemzeti ellenszenv vallási ellentéttel párosult, és szembenállásuk gyorsan kiteljesedett.

Japán félelmek – keresztényellenes lépések

Felmérve a keresztények támasztotta belső feszültséget, Hidejosi nemtetszését fejezte ki a „déli barbárokkal” szemben. A *taikó* elégedetlenségének középpontjában a hittérítés állt. Nem véletlenül. Egyre többen akadtak Hidejosi közvetlen környezetében, akik a katolikus missziók és a spanyol–portugál kereskedelmi szövetségek hátte-

58 Számos kutató szerint ennek fő oka az volt, hogy Róma nem engedhette a két katolikus bástya szembeállítását, ami hatalmas vallási, politikai kockázattal és beláthatatlan következményekkel járt volna a jövőre nézve. Némileg ellentmond azonban ennek, hogy a Szentszék mégis igyekezett a spanyoloknak kedvezni az egyezményekben.

59 Ez mindenekelőtt az atlanti-óceáni térséget, Afrika nyugati partjait és az amerikai kontinentet érintette.

60 A spanyolok portugáliai uralma 1580-tól 1640-ig tartott, amely időszak évtizedre pontosan egybeesik a Japánban töltött idejünkkel.

61 Szerdahelyi, 1997. 45.

62 Chadwick, 1998.

rében egy fegyveres expanzió előkészítését látták. A *taikó* tanácsadóinak elmélete szerint az ibériaiak célja egy belső anarchia megteremtése, az ország tudatos meggyengítése a katonai invázió előtt. Ennek legfőbb eszköze pedig a kereszténység terjesztése, a szamurájok tömeges áttérítése.⁶³

1587. július 25-én Tojotomi Hidejosi kiáltványt bocsátott ki:

- „1. Japán a Kamik⁶⁴ országa, ezért az, hogy az atyák idejönnek, és ördögi törvényt hirdetnek, a legelítendőbb és leggonoszabb cselekedet.
 2. Az, hogy az atyák Japánba jönnek, saját hitükre térítik az embereket és e célból buddhista és sintoista templomokat rombolnak le, egy eddig sosem látott és sosem hallott dolog. Amikor a Tenka Ura hűbértokokat, városokat vagy jövedelmet ad valakinek, az tisztán átmeneti, és a címzettek kötelesek betartani a törvényeket, azok megsértése nélkül, és Japán minden rendeletét; de hogy fellátsák [a legalacsonyabb társadalmi osztályokat], az hogy ilyen gaztetteket kövessenek el, az valami olyan, amely szigorú büntetést érdemel.
 3. Amennyiben a Tenka Ura meg is engedte az atyáknak, hogy növeljék szektájukat, úgy ahogyan azt a keresztények teszik, ellenkezik Japán törvényeivel, ahogyan azt előzőleg már kijelentettük. Mivel az ilyesmi elfogadhatatlan, határozottan azt akarjuk, hogy az atyák ne maradjanak tovább Japán földön. Éppen ezért megparancsolom, hogy miután 20 napon belül elintézik ügyeiket, térjenek vissza saját országukba. Ha valaki ebben az időszakban ártana nekik, a bűnös megkapja méltó büntetését.
 4. Az viszont, hogy a Nagy Hajó jön kereskedni, egészen más dolog, ennél fogva [megengedem, hogy] a portugálok zavartalanul folytathassák tovább a kereskedelmet [Japánnal].
 5. A továbbiakban pedig, nemcsak a kereskedők, de bármely személy, aki Indiából érkezik, és nem kerül szembe a sintó törvényeivel, valamint a buddhista istenekkel, szabadon jöhet Japánba, és erről [szabad mozgásról] kapjon megfelelő [írásos] felhatalmazást.
- [Kelt:] Tensó tizenötödik évének, hatodik hónapjának, tizenkilencedik napján.”⁶⁵

Ezzel egy időben Tojotomi Hidejosi magához hívatta Gaspar Coelho jezsuita atyát,⁶⁶ és négy kérdést intézett hozzá:

63 A szamuráj feltétlen engedelmességgel tartozott urának, akár élete árán is. Amennyiben a hűbérúr megparancsolta, a vazallusnak *szepukkut* is végre kellett hajtania becsülete megőrzéséért. Egy keresztény számára ellenben az öngyilkosság halálos bűnnek számított, amit a misszionáriusok nemegyszer hangoztattak a keresztény hitre tért szamurájok előtt. A hűség és engedelmesség kérdése tehát a keresztény *bushik* körében – ebből a szempontból – paradoxonként jelentkezett. Persze a gyakorlatban a *bushik* elsősorban japánok voltak és csak másodsorban keresztények, a tanácsadók teóriája ezzel együtt logikus érvekből táplálkozott.

64 Jelentése: istenek.

65 Boxer, 1951. 148.

66 Az atyát álmából ébresztették fel, majd a *taikó* elé kísérték. Ebből arra következtethetünk, hogy rendelete ellenére Hidejosi tétovázott végleg kitiltani az országból az idegeneket, ami egyértelműen gazdasági

„Az atyák miért biztatják [a japánokat] oly' nagy buzgalommal, sőt, szinte kényszerítik őket a keresztény hitre való áttérésre?

Miért rombolnak le a buddhista és sintoista templomokat, üldözik a boncokat, és miért nem békülnek meg velük?

Miért cselekszednek észszerűtlenül, és miért esznek marha- és lóhúst, amelyek a vazallusok és uraik munkaeszközei?

Miért vásárolják meg a portugálok a japánokat és szállítják el őket saját országukba, rabszolgának?”⁶⁷

Gaspar Coelho a következő válaszokat adta Japán katonai vezetőjének:

„Az atyák nagy nehézségek árán jutnak csak el Japánba, hogy elősegítsék a lelkek megmentését. Hatalmas erőfeszítéseket tesznek [missziójukra,] a térítésekre, ezzel együtt nem kényszerítenek senkit, semmire.

A japánok maguk rombolják le a buddhista és sintoista templomokat, mert rájöttek, hogy ezen tanítások révén nem lehet elérni az üdvözülést.

Sem az atyák, sem pedig a portugálok nem szoktak lóhúst enni. Disznóhúst esznek. Ám, ha Fenséged véget akar vetni ennek a szokásnak, mi sem könnyebb ennél.

A japánok maguk adják el az embereket. Következésképpen a portugálok megvásárolják őket. Ez az atyáknak is igen szomorú ügy. Így amikor majd Fenséged megtiltja a kikötők feudális urainak, hogy eladják a japánokat, és megbünteti a tetteseket, el fog tűnni ez a szokás.”⁶⁸

Coelho atya válaszai önmagában nem győzték meg Japán katonai vezetőjét, így nem voltak elegendőek arra sem, hogy Hidejosi meggondolja magát. A *taikó* később mégis úgy döntött: nem tartatja be a rendeletet. Ennek két oka volt: egyrészt az ibériaiak kizárólagos távol-keleti kereskedelmi szerepe döntő gazdasági tényezőnek bizonyult; másrészt Tojotomi Hidejosi Korea lerohanására készült, és a sikeres hadmozdulatok végrehajtásában biztosítania kellett a stabil gazdasági hátteret. Ezzel együtt a hittérítők okultak az esetből és a következő években körültekintőbben viselkedtek.⁶⁹ Tojotomi Hidejosi koreai inváziós tervéről a spanyoloknak pontos értesüléseik voltak. Ezt bizonyítja Dasmariñas Fülöp-szigeteki kormányzó egyik levelének következő mondata: „*Állítása szerint rendelkezésére áll*

veszteségekkel járt volna, nem beszélve arról, hogy a viszonylagos nyugalom ellenére a politikai-katonai helyzet sem volt teljesen stabil.

67 Takizava, 2010b. 89–90. Vö. Cabezas, 1994. 227–228.

68 Takizava, 2010b. 91. Vö. Cabezas, 1994. 227–228.

69 A belső feszültség azonban megmaradt, és az atyák sorra küldték panaszos leveleiket, jelentéseiket a Fülöp-szigetekre, Spanyolországba és Rómába, amelyekben hírt adtak a Japánban kialakult feszült helyzetről (ki-ki a maga rendjének szemszögéből). Íme, három példány a legérdekesebb beszámolókat tartalmazó levelek közül: Carta de Vera sobre situación, comercio, japoneses... etc. (1587. június 26.) AGI 23.6.524//FILIPINAS, 18A, R. 5, N. 31.; Carta del franciscano Juan de Garovillas sobre evangelización del Japón. (1595. június 1.) AGI 23.6.840//FILIPINAS, 84, N. 63.; Carta de L. P. Mariñas sobre evangelización de Japón, Siam. (1597. június 30.) AGI 23.6.13//FILIPINAS, 18B, R. 7, N. 74.

egy 50 000 főt számláló hadsereg (...) egy hatalmas hajóhaddal, készen arra, hogy Koreába induljon.⁷⁰

A Korea elleni hadjáratok nem jártak sikerrel.⁷¹ A fenti forrásrészletből viszont kiderül, hogy a spanyol hírszerző és információs hálózat a Távol-Keleten is egyre hatékonyabban működött. Spanyolország vallási érdekeit kereskedelmi hegemóniáján keresztül próbálta érvényre juttatni. A spanyol–portugál keresztény közösségek, és ezáltal az *idegenek* és a japán vezetés között fennálló béke tehát csak látszólagos volt. Összeomlása később elkerülhetetlenül be is következett.

1593-ban megérkeztek a spanyol ferencesek Japánba, és a keresztény felekezeti konfliktus egy hármast – jezsuita-domonkos-ferences – ellentétte nőtte ki magát.⁷² Ez volt az egyik oka annak, hogy tíz évvel az első keresztényellenes proklamációt követően a katolikusoknak egy még súlyosabb válsággal kellett szembenézniük. A másik ok a *taikó* és közvetlen politikai környezetének szünni nem akaró félelme: a Spanyol Korona katonai inváziójának lehetősége Nippon ellen.

Az újabb krízist egy incidens alapozta meg. 1596. augusztus 27-én egy Manilából Acapulcoba tartó spanyol vitorlás, a *San Felipe* hajótörést szenvedett Sikoku partjainál. Az ezüstöt és aranyat szállító hajó rakományát a helyi vezetők kimentették, és elkobozták. A spanyolok Hidejosihoz fordultak sérelmeik orvoslásáért.⁷³ A *San Felipe* kapitánya Fülöp király erős hatalmával dicsekedett, és azt állította, hogy a spanyol tengerentúli birodalom a spanyol hittérítő szerzetesek úttörő tevékenységén nyugszik.⁷⁴ Az összetűzés híre hamar eljutott Manilába,⁷⁵ sőt még Mexikóba is.⁷⁶

1587-re már 250 ezer hívőt számláló katolikus közösség élt Japánban, 1597-re pedig létszáma 300 ezer fölé nőtt. Központja Nagaszaki volt. 1593-ban a Fülöp-szigetéről Japánba érkező ferencesek egyszerűen figyelmen kívül hagyták Hidejosi rendeletét, és nyíltan hirdették az evangéliumot, sőt két konventet és kórházat is alapítottak.⁷⁷

Hidejosi számára úgy tűnt, tanácsadói korábbi figyelmeztetései kezdenek beigazolódni. 1597. február 5-én letartóztatott és halálra ítélt 26 keresztényt, köztük hat spanyol származású ferences rendi szerzetest, három japán származású jezsuitát és tizenhét japánt, akik a ferenceseket segítették szolgálataikkal.⁷⁸

70 Takizava, 2010a. 50.

71 Japánnak a korai századokban (4–6. század) már volt egy kudarcral végződött koreai inváziós kísérlete, amely aztán 562-re teljesen kimerült. Lényegében ez volt az egyetlen olyan eset a japán történelemben a 16. századig, amikor a szigetország külső hódítással próbálkozott. Ezer év múltán Tojotomi Hidejosi elhatározta, hogy meghódítja Kínát, méghozzá Koreán keresztül. Hadjáratai (1592 és 1597–1598) azonban nem jártak tartós sikerrel, és Hidejosi halála (1598) után a japánok végleg ki is vonultak a félszigetről.

72 MacCulloch, 2011. 651.

73 Ügyüket illetően bizakodóak voltak: Hidejosi nem sokkal az incidens előtt kapta meg a „Japán jezsuita püspöke” megtisztelő címet, és úgy tűnt, mindenben elégedett a keresztényekkel.

74 Cabezas, 1994. 238–244. A témáról bővebben: Pobre de Zamora, 1997.

75 Carta de Tello sobre naufragio del San Felipe cerca de Japón. (1597. május 18.) AGI 23.6.13//FILIPINAS, 18B, R. 7, N. 62.

76 Carta del conde de Monterrey sobre galeón San Felipe. (1597. december 3.) AGI 23.6.13//FILIPINAS, 18B, R. 7, N. 86.

77 *Szentek élete*, 2001. 109.

78 Ochoa Brun, 2002. 228.

„Tudomásunkra jutott, hogy az alábbi emberek érkeztek Luzonból,⁷⁹ követei minőségben, és Meakó⁸⁰ városában maradtak hirdetve a kereszténység törvényét, amit a legnagyobb szigorral megtiltottam az elmúlt években. Megparancsolom ezért, hogy ezek elítéltesenek, együtt azokkal a japánokkal, akik követtek az ő törvényüket. Így tehát ezt a huszonhatot feszíték keresztre Nagaszakiban.

Továbbá ismételten megtiltom törvényük hirdetését a jövőben, származzanak azok bárkitől.

Egyúttal megparancsolom a következő végrehajtását: ha valaki arra vetemedne, hogy megsértse ezt a parancsot, fenyíttessék meg egész nemzetségével.

[Kelt:] Kejcső első évében, a tizenegyedik Hold, tizedik napján.
Uralkodói Pecsét [által megerősítve].⁸¹

Miután döntést hoztak a perbe fogottak ügyében, mindegyiküket megcsonkították, hármásával kocsira kötözték és körbehurcolták őket Meakón, majd útnak indították a menetet Nagaszakiba, ahol a halálos ítéletet végre kellett hajtani. Az út egy hónapig tartott, amelynek nagy részét gyalog kellett megtenniük. A politikai kormányzat szándéka az volt, hogy a menet elrettense a japán keresztényeket hitük gyakorlásától.⁸² Az út végén, Nagaszakiban keresztre feszítették a huszonhat elítéltet, akik a *Te Deumot* énekelve viselték szenvedésüket.⁸³ Életüket végül két-két szamuráj lándzsákkal oltotta ki.⁸⁴

Érdekes megfigyelést olvashatunk egy, a közelmúltban megjelent tanulmányban. Az írás rámutat, hogy Nagaszakiban főként a ferenceseket és az őket szolgáló japánokat büntették meg, a jezsuiták viszont (három társuk kivételével) megmenekültek a halálbüntetéstől, sőt az üldöztetéstől is. Holott a térítést minden keresztény felekezet számára megtiltották. A cikk írója, Takano Jurika felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a kutatók eddig kizárólag két okot neveztek meg a rendelet kiváltójaként: a *San Felipe*-incidenst, illetve azt, hogy a ferencesek semmibe vették Tojotomi Hidejosi parancsait, és olyan területeken is térítették, ahol azt megtiltották számukra. Takano Jurika ezzel szemben azt állítja, hogy a valódi okok sokkal mélyebben, a Tojotomi-kormányzatban rejlettek. Elmélete szerint szoros összefüggés fedezhető fel Hidejosi Fülöp-szigeteki és indiai diplomáciai elismerése és a mártíromság között. A *taikó* külkapcsolatainak kiépítésében ugyanis a jezsuiták kulcsszerepet vállaltak, míg a ferencesek semmilyen módon

79 Fülöp-szigetek.

80 Kiotó.

81 Marín, 1985. 15.

82 Relación del martirio de franciscanos en Japón. (1597. június 29.) AGI 23.6.728//FILIPINAS, 79, N. 33.

83 Miki Pál japán származású jezsuita, Japán leghíresebb szónoka, aki még a kereszten is hirdetett. Miki Szent Pál és társai lettek a Távol-Kelet első kanonizált szentjei 1862-ben. A vértanúk névsorát Fray Juan de Santa María közölte először spanyol nyelven. Juan de Santa María, 1601.

84 *Szentek élete*, 2001. 110.

nem járultak hozzá, hogy Hidejosi diplomáciai kapcsolatokra tegyen szert a Fülöp-szigeteken és Indiában.⁸⁵

A keresztényellenes politika és a hittérítők letartóztatása végül nem folytatódott. 1598-ban meghalt Tojotomi Hidejosi, és a megváltozott politikai helyzetben a hatalomra törő *daimjó*knak szükségük volt az ibériaiakra. Főképp Tokugava Iejaszu aknáztta ki az *idegenek* nyújtotta gazdasági-katonai előnyöket.

Új európai konkurensok

Tojotomi Hidejosi halálát követően egy öttagú politikai testület („Öt Öreg Tanácsa”) irányította Japánt. Köztük volt Tojotomi legerősebb hűbérese, Tokugava Iejaszu. 1598-ban a jezsuita Francisco Pasio a következőket írja róla: *„Egy feudális nagyjúr, aki nyolc hatalmas földbirtokkal bír az ország Kantónak nevezett részén. Ő Japán legbefolyásosabb ura, aki bátran kiáll a csatamezőre is. Nemes ember, aki élvezzi népe maximális bizalmát.”*⁸⁶

1600. október 21-én a Minó tartománybeli Székigaharánál vívták meg a japán történelem leghíresebb csatáját. Tokugava Iejaszu döntő győzelmet aratott az ellene felsorakozó Isida Micunari és szövetségesei felett. A történések kiváló spanyol kommentátora, Antonio de Morga Sánchez Garay spanyol ügyvéd és grammatikai tisztviselő⁸⁷ a következőket írja:

„Összegyűlve mindkét sereg (...) hatalmas csatában csapott össze a hatalomért; (...) amelynek a kimenetele kérdéses volt, egészen addig, mígnem az »öregek« és a Jejaszundo⁸⁸ rengeteg embere megütöközött a mezőn. Azonnal érződött [Iejaszu] előnye, amely végül győzelemre segítette, halált bocsátva megannyi közemberre és nemesre. Azok, akik túléltek [a csatát] (...), mind Iejaszu kezére jutottak, köztük a »négy öreg« is.”⁸⁹

1603-ban Tokugava Iejaszu sóguni címet kapott az udvartól, és létrehozta az Edo-sógunátust.⁹⁰ A polgárháborúk kora, amely közel százötven esztendőn keresztül osztotta meg az országot, véget ért. A Tokugava-*bakufu* egyik külpolitikai célkitűzése a Kínával való kapcsolatok valamilyen formájának megteremtése volt. Spanyol–portugál kapcsolataiban pedig a sógunátus a tolerancia politikáját folytatta a század első éveiben, de egyre inkább felmerült az igény, hogy a terhes gazdasági-vallási kötöttséget lerázzák magukról.

85 Takano, 2016. 44–54.

86 Takizava, 2010a. 51.

87 1609-ben könyvet publikált *Sucesos de las Islas Filipinas* címmel, amely az egyik legfontosabb alkotás a spanyolok korai gyarmatosításáról a Fülöp-szigeteken. E mű számos hasznos információt közöl a Japánban zajló eseményekről a 17. század kezdetén. Cabezas, 1994. 327.

88 Tokugava Iejaszu.

89 Ichikawa, 2003. 5–6.

90 Edo a mai Tokió régi neve – ezt a várost tette Iejaszu Japán új fővárosává.

Tokugava Iejaszu felülről végrehajtott szigorításokkal kísérletezett. A *bakufu* próbált olyan gazdasági lépéseket tenni, amellyel megtörheti az ibériaiak monopolhelyzetét. Ilyen volt például az *ito-wappu*: az *Edo-bakufu*nak a kínai selyemfonal importjával kapcsolatos eljárása. A sógunátus 1604-ben Edo, Kiotó, Oszaka, Szakai és Nagaszaki kijelölt kereskedőivel selyemfonal-import céhet (*nakama*) hozott létre. A *nakama* az érkező európai kereskedelmi hajóktól egészen felvásárolta a fonalat, amit azután szétosztott a japán kiskereskedők között.

Az *ito-wappu* nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és nem eredményezett mélyreható változást a gazdasági erőviszonyokban. A megoldást végül a távol-keleti kereskedelem monopóliumára pályázó új „játékos”, Hollandia jelentette.⁹¹ A hollandok 1600-ban érkeztek először Japánba, de a fordulat évének az 1605. esztendő tkinthetjük: ettől az évtől a hollandok aktív kalózkodást folytattak a térségben, és a legmodernebb ágyúkkal felszerelt, gyors hadihajóknak köszönhetően győzelmeket arattak az ibériaiak felett. A hollandok hamar kiismerték a Kína és Japán között zajló kereskedelmet, fő céljuk pedig a „Nagy Hajó” elfogása lett.⁹²

Hollandia és később Anglia megjelenése a térségben tovább mélyítette a keresztény felekezeti konfliktusokat, amelyek vallási okai a japánok számára eleve átláthatatlanok voltak. Érezték viszont a lényegét: a gyűlöletet a katolikus Spanyolország és Portugália, valamint a protestáns Hollandia és Anglia között.

Tüzetesen megvizsgálva a protestánsok tevékenységét Japánban, kiderül, hogy a drasztikus változást Iejaszu politikai gondolkodásában az a William Adams nevű angol kormányos okozta, aki egy holland hajó, a *Liefde* fedélzetén érkezett a szigetországba 1600 áprilisában. Adams kivételes pályát futott be a *bushik* között: egyetlen európaiként a tárgyalt korszakban az előkelő *hatamoto* (zászlós) rangjáig jutott a samuráj-hierarchiában, és Iejaszu tanácsadója lett.⁹³ A protestáns tengerésztiszt politikai-vallási működésének leghatásosabb tette az volt,⁹⁴ hogy exportálta a „fekete legendát” Európából Japánba.⁹⁵ William Adams tájékoztatta a sógunt az utóbbi száz esztendő európai politikai változásairól, és feltárta előtte az 1529-es zaragozai megállapodás részleteit, tényként közölve Iejaszuval, hogy Japánt, mint

91 A hollandokat később az angolok követték, akiknek jelenléte rövid ideig tartott, és a hollandokhoz képest nem is bizonyult sikeresnek. (Ezt bizonyítja önkéntes távozásuk is a szigetországból.) Tanulmányunkban az angolok tevékenységével Japánban külön nem foglalkozunk, ezzel együtt hangsúlyozzuk, hogy a katolikus-protestáns ellentétek említésekor az angol érdekek is mindig megjelentek. A témáról bővebben: Szommer, 2000. 849–879.

92 Gil, 1991. 136–139.

93 Berend, 1989. 49–56.

94 Persze kizárólag protestáns szempontból szemlélve az eseményeket.

95 A *fekete legenda* fogalma Julián Juderástól származik, aki 1913-as művének (*La leyenda negra: Estudios acerca del concepto de España en el extranjero*) címében, illetve a műben használta azt első alkalommal. A *fekete legenda* nem más, mint egy mesterségesen kialakított negatív kép a spanyolok és Spanyolország ellen. Eszerint Spanyolország erkölcsileg alkalmatlan, és képtelen megtartani az Európán kívüli monopóliumait. A *legenda* már igen korán, a 17. században útjára indult, elsősorban Orániai Vilmos 1579-es művének (*Apología*) és Antonio Pérez 1594-es írásának (*Relaciones*) köszönhetően, akik egy spanyol misszionárius, Bartolomé de las Casas 1578-as művére (*Brevísima relación de la destrucción de las Indias*) alapozták spanyolelleszen propagandájukat.

meghódítandó országot, a pápa az ibériaiaknak adta.⁹⁶ Adams abszolút tudatosan használta fel a „fekete legendát” mint a holland propaganda legfőbb fegyverét. Beszámolói nagy hatást gyakoroltak a sógunra. Adams később, Rodrigo Vivero és Sebastián Vizcaíno spanyol követek működése alatt is mindent elkövetett azért, hogy minél hátrányosabb helyzetbe hozza a spanyolokat, így akadályozva tevékenységüket Japánban.⁹⁷

Tanácsadói pozícióját kihasználva Adams új lehetőséget kínált fel Iejaszu számára: a hollandokat ajánlotta közvetítőként a Kína és Japán között zajló távolsági kereskedelem lebonyolításában. Javaslatát három okból is előnyösnek ígérkezett a *bakufu* számára: 1. Japán végre felmondhatja nem kívánt kereskedelmi megállapodásait a Spanyol Koronával. 2. A hollandok feltétel nélkül elfogadják a japánok minden korlátozó intézkedését a szigetországon belül.⁹⁸ 3. A protestáns hollandok nem akarnak téríteni, sőt egyáltalán nem érdekli őket a sógunátus valláspolitikája.⁹⁹

A spanyolok egyre féltékenyebben figyelték a hollandok növekvő tekintélyét. 1609-ben a spanyol *San Francisco* nevű gálya hajótörést szenvedett Japán partjainál, fedélzetén a spanyol tartományi tisztviselővel, Rodrigo de Vivero y Velascóval. Sikeres megmenekülését követően Vivero Japánban maradt mint III. Fülöp hivatalos szigetországi nagykövete, és diplomáciai kapcsolatot alakított ki a sógunátussal. Először fordult elő a spanyol–japán kapcsolatok történetében, hogy egy magas rangú spanyol tisztviselő személyesen is találkozott Hidejosival és annak fiával, a második Tokugava sógunnal, Hidetadával.¹⁰⁰

1610 körül Iejaszu politikája egyfajta egyensúlyozáson alapult a spanyol és a holland kapcsolat között. Ennek bizonyítéka, hogy egyre nagyobb figyelmet szentelt a hollandoknak, de a spanyol vonalat sem kívánta drasztikusan elvágni: 1610-ben a sógun útnak indított egy kereskedőt Nueva España-ba.¹⁰¹ Tokugava Iejaszu örököse, Hidetada egy rövid levelet küldött Lerma hercegének 1610. június 24-én.¹⁰²

„Don Rodrigo Vivero, a Fülöp-szigetek volt kormányzója azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy adjak engedélyt az Új-Spanyolországból érkező kereskedelmi hajóknak, ebbe az országba [Japánba], arra hogy behajózzanak és kikössenek bármely kikötőben Japán földjén (mintegy a barátságunk zálogaként). Elküldök hát neki öt páncélt, a legjobb minőségűeket. Alonso Muñoz atya és Luis Sotelo atya pedig személyesen közölni fogják Önnel kereskedelmi megállapodásunk feltételeit.”¹⁰³

96 Ne feledjük, hogy a kontraktusban húzott híres földrajzi vonal éppen kettéválasztotta Japánt.

97 Yuste, 2015. 93–100.

98 Például azt, hogy a holland kereskedők mozgástere Hirado és Nagaszaki kikötőire korlátozódik, és nem vehetnek részt a rakomány országban belüli elosztásában úgy, ahogy azt korábban az ibériaiak tehették.

99 Pontosabban csak annyiban érdekelte, hogy elérjék a katolikusok eltávolítását Japánból.

100 Gil, 1991. 149.

101 A mai Mexikó.

102 A levelet Lerma hercegnek címezték. Ennek oka, hogy III. Fülöp (1598–1621) spanyol uralkodó visszavonult a politikától (a királyt jobban érdekelte a vadászat, mint az államügyek), és Spanyolország vezetését kegyencére, Lermára bízta. A herceg 1618-ig lényegében egyedül kormányozta az országot.

103 Carta del señor universal del Tokugawa Hidetada (Minamoto Hidetada) al duque de Lerma. AGI 27.7//MP-ESCRITURA_CIFRA, 31.

A diplomáciai-kereskedelmi viszonyok rendezését szolgálta Haszekura Cunenaga útnak indítása 1613-ban.¹⁰⁴ Ez volt az első hivatalos japán küldöttség, amelyet maga a sógunátus indított útjára Európába. Ironikus a tény, hogy az Adams által megkezdett spanyolelles propagandát éppen maguk a spanyolok erősítették a sógun és közvetlen tanácsadói körében. Tárgyalásaikban egyre több hibát követtek el, főleges követelésekbe és burkolt fenyegetésekbe bonyolódtak.

„...úgy gondolom, kifejtettem már, hogy Ó Császári Felsége és az én uram, Fülöp király között lévő barátság tartós és igaz barátság két Uralkodó között, ígéreteinkhez híven [ügyeljünk hát, hogy] e kötelék meg ne szakadjon, hiszen az ellenségek nem férnek meg egy házban. Így Felséged részéről úgy lenne illendő, hogy [ügyünk] szolgálatába megparancsolja a hollandoknak, távozzanak azonnal a [japán] királyságból, mert másképpen sem Királyom, sem az ő hadihajói nem élvezhetik a biztonságot és a védelmet Japánban. (...)

És emlékezetem szerint azt a kérést is megfogalmaztam, hogy minden alkalommal, amikor Felséges Királyom elküldi kapitányát vagy nagykövetét [Japánba], fogadják őt a királyság minden részében, biztosítsanak számára megfelelő szálláshelyet, mint annak a személynek, aki egy Hatalmas Király nevében érkezett Japánba. S ez a személy éppen úgy [mint az előzőekben említett hivatalnokok] hozhasson magával papokat, akik misét celebrálnak számára és birtokolhasson állami templomokat e célra. És biztosítson elsőbbséget bármely spanyol ember számára és büntesse meg azokat, akik bármilyen bűnt elkövetnek ellenük.”¹⁰⁵

A Tokugava-kormányzat ezt követően még bizalmatlanabbá vált a katolikusokkal szemben. Iejaszu hamarosan megtudta, hogy már a közvetlen környezetében is vannak keresztény *daimjó*k, ami azt jelentette számára, hogy az idegen vallás egész néptömegeket képes mozgósítani a *bakufu* ellen. Ez okból 1612-ben megtiltotta a keresztény hit gyakorlását a sógunátus közvetlen ellenőrzése alatt álló területeken. 1613-ban a tilalmat egész Japánra kiterjesztette.¹⁰⁶

Sebastián Vizcaíno spanyol diplomata 1615-ben felhívta a sógun figyelmét a spanyol haderőre, illetve arra, milyen előnyökkel és hátrányokkal jár, amennyiben a *bakufu* nem támogatja a spanyolok zavartalan tevékenységét a térségben.¹⁰⁷ A *nanbandzsinok* követelődései és burkolt fenyegetődései ekkor már nem hatottak Japán katonai vezetőjére.

104 Date Maszamune ósúi *daimjó* vazallusa, aki japán követként Rómába indul. 1614-ben Madridban keresztény hitre tért, 1615-ben fogadta őt V. Pál pápa a Vatikánban. 1620-ban érkezett vissza Japánba, amikor a kereszténység gyakorlását a sógun már betiltotta. Küldetésének eredeti célját, az ósúi püspökség létrehozását soha nem sikerült teljesítenie. Ennek ellenére ezt a küldöttséget tekintjük az első hivatalos diplomáciai delegációnak, s a két ország diplomáciai kapcsolatai kezdetének.

105 *Negociaciones con un secretario de Ieyasu*. In: Sola, é. n. 22–24.

106 Cabezas, 1994. 387., 391.

107 Gil, 1991. 319.

Katolikus ellenlábasaikkal ellentétben a protestáns hollandok sokkal rugalmasabbak voltak a sógunátus politikája tekintetében, így a japán érdekeket is szem előtt tartva, a japán–holland kereskedelmi tevékenység az 1610-es esztendőktől mind olajozottabban működött. A *bakufu* engedélyezte a hollandoknak, hogy bármelyik japán kikötőbe behajózzanak (!), és Hiradóban¹⁰⁸ kereskedelmi telepet létesítsenek. Ám, ami a sógunátus számára a döntő tényezőt jelentette a holland vonal erősítése mellett: a protestáns hollandokat nem jellemezte a katolikus spanyolok erőszakos valláspolitikája, ami egyértelmű szimpátiát váltott ki Edóban.

Japán „bezárkózás”

Iejaszu halálát követően (1616) a sógunátus külpolitikai vonalvezetésében további szigorítások történtek. A *bakufu* tovább fokozta a keresztények ellenőrzését, miközben megerősödött az a tendencia, miszerint a külkereskedelmet állami monopóliummá kell tenni. A cél csak a szabad kereskedelmi tevékenység és a katolikus spanyolokkal és portugálokkal való érintkezés megtiltásával volt elérhető.

A sógunátus 1616-ban elrendelte, hogy külföldi hajó kizárólag Hirado és Nagaszaki kikötőibe futhat be.¹⁰⁹ Tokugava Iemitsu sógun 1624-ben megtiltotta a spanyolok behajózását, mert terve, hogy Új-Spanyolországgal kereskedjen, nem vált valóra, ugyanakkor a spanyol hittérítők folyamatosan érkeztek Japánba. 1633-tól a sógun korlátozta, 1635-től pedig teljesen megtiltotta a japán hajók kihajózását, végül 1636. június 22-én rendeletet bocsátott ki.

- „1. A jövőben egyetlen japán hajó sem hagyhatja el az országot azzal a céllal, hogy külföldi országok felé navigáljon.
2. A jövőben egyetlen japán hajó sem indulhat titokban idegen föld felé. Amennyiben valaki megkísérli azt, halálra ítéltetik, a hajó elkoboztatik, tulajdonosa pedig azonnal lefogattatik és letartóztatásban marad, amíg a legfelsőbb hatalom további információk birtokába nem jut.
3. Minden japán, kik éljenek idegen földön és visszatérni szándékoznak Japánba, halálra ítéltetnek.
4. Amennyiben bármilyen Kirishitan [keresztény] találtatik, ellene mindkét nagaszaki bugjo [előjáró] teljes körű vizsgálatot kezdeményezzen.
5. Minden olyan személy, aki felfedi bármelyik bateren¹¹⁰ tartózkodási helyét, 200 vagy 300 ezüstpénz jutalomban részesüljön. Amennyiben további keresztény csoportok is felfedésre kerülnek, a bejelentők diszkrétan nyerjék el jutalmukat, ugyanúgy, mint eddig.
6. Idegen hajók érkezésekor elrendeltetik azok őrizet alá vétele az Omura klán hadihajói által, és Edo azonnali informálása, ugyanúgy, mint eddig.

108 Nagaszaki prefektúra.

109 Kivételt képeztek a kínai hajók, amelyek bármely japán kikötőben kiköthettek.

110 Ez az elnevezés a modern diplomáciában használatos *persona non grata* kifejezéssel azonosítható a leginkább. Jelentése azonban még pejoratívabb.

7. Minden idegen, aki segít a batereneknek vagy más idegen gonosztevőnek, az Omura börtönébe zárasson, ugyanúgy, mint eddig.
8. A jövőben minden befutó hajót szigorú ellenőrzésnek vessenek alá, baterenek felkutatása céljából.
9. A jövőben a déli barbárok egyetlen ivadéka sem tartózkodhat Japánban. Mindenki, aki megsérti ezen intézkedést, halálra ítéltetik, családja pedig megfenyítetik a büntett súlyossága szerint.¹¹¹
10. Ha valamelyik japán pártfogolja a déli barbárok ivadékait, tetteivel kiérdemli a halált. Mindazonáltal gyermekei és szülei átadatnak a déli barbároknek, és ezáltal száműzetnek.
11. Ha valamely száműzött megkísérli a visszatérést vagy a kapcsolatteremtést Japánnal, levélben vagy más módon, ha elfogtatik, halállal lakoljon, mindeközben családja megfenyíttessék a büntett súlyossága szerint.
12. A szamurájok nem tarthatnak fent közvetlen kapcsolatot az idegen hajókkal vagy a Nagaszakiban tartózkodó kínaiakkal.
13. Az öt település (Edo, Kiotó, Oszaka, Szakai és Nagaszaki) lakosain kívül senki sem gyakorolhatja az ito-wappu elosztását, és nem vehet részt a selyemimport árainak megállapításában.
14. A felvásárlás csak az ito-wapput követően lehetséges, amelyben a lehető legnagyobb szigorral kell eljárni mindenkivel. Az üzletkötésre összesen húsz nap engedélyeztetik.
15. A kilencedik hónap huszadik napja a külföldi hajók beérkezésének kiszabott határa, azonban az utolsó érkezőknek ötven díjmentes napjuk van a tartózkodásra, az érkezés napjától fogva.
16. Az el nem adott áruk nem maradhatnak a japánok állásaiban, sem letétben, sem megőrzésben.
17. A sógunátus öt városa képviselőinek meg kell érkezniük Nagaszakiba, nem később, mint a hosszú hónap¹¹² ötödik napja. Azok, akik elkésnek, nem vehetnek részt a selyem elosztásában és felvásárlásában.
18. A Híradóba érkező hajók nem folytathatnak semmilyen kereskedelmi tevékenységet, amíg rakományuk értékét Nagaszakiban meg nem állapították.¹¹³

Az úgynevezett *önbezárkózási ediktum* szövegéből kiderül, hogy az – elviekben – nem zárta ki a spanyolokat és a portugálokat a kereskedelmi tevékenységből. Ennek ellenére Japánnak mégis sikerült végleg felszámolni a több évtizeden keresztül fennálló ibériai gazdasági-kereskedelmi függőséget, hiszen a rendelet mellé olyan diplomáciai protokollt is életbe léptetett, amely az ibériaiak számára egyszerűen elfogadhatatlan volt: az idegeneknek meghatározott időközönként tisztelegő látogatást kellett tenniük Edóban, ahol földig kellett borulniuk a sógun és vazallusai előtt.

Ez az irányváltás kedvezett a protestáns hollandoknak, akik – a spanyolok és a portugálok 1639-es végleges kitiltását és az angolok korábbi önkéntes távozását (1624) követően – egyetlen európai országgént tarthattak fenn kereskedelmi

111 „...a büntett súlyossága szerint.” Azt, hogy ez pontosan mit jelent, nem tisztázták, így a büntetés elviekben a börtöntől a nyilvános megaláztatáson és kínzáson át akár a halálig is terjedhetett.

112 Szeptember hónap (*nagacuki*).

113 Marín, 1985. 17–18.

telepet Nagaszakiban, igaz, rendkívül szigorú feltételek között. Hollandia a várható haszon reményében elfogadta ezeket a feltételeket. A holland követ már 1633-tól eleget tett a sógunátus által megkövetelt tisztelgő látogatásoknak Edóban. Ráadásul a hollandok katonai erejüket is nyíltan a sógunátus szolgálatába állították. 1637-ben a kjúsúi Simabara és Amaszuka környékén parasztfelkelés tört ki, a lázadók túlnyomó többségükben keresztény hitre tért japánok voltak. Az úgynevezett *Simabara-háború*ban a *bakufu* hadai nem bírtak a felkelőkkel, így a sógunátus a hollandok beavatkozását kérte, akik ágyúikkal végül bevették a felkelés központját. Ez volt az első olyan háború a szigetország történetében, amelyet a japán központi hatalom egy európai hatalom segítségével vívott meg. Hollandia nem érdekelte nélkül vetette be haderejét a *bakufu* oldalán. A sógunátus ugyanis – a hollandok sugallatára – a portugálokat tette felelőssé a felkelés kitöréséért. Így 1639-ben a „déli barbárokat” végleg kitiltották Japánból.

Az utolsó incidens a japánok és a *nanbandzsinok* között egy portugál hajó felgyújtása volt 1640-ben. Ezt követően sem a spanyolok, sem a portugálok (1640-ben a két korona ismét kettéválik) nem tudtak semmilyen kapcsolatot létesíteni Japánnal.

*

Összegzésül elmondhatjuk, hogy a portugáloknak és az őket követő spanyoloknak azzal a dilemmával kellett szembesülniük, hogy jóval fejlettebb, katonailag sokkal erősebb államokat találtak a Távol-Keleten, mint az amerikai kontinensen a majáké, az aztékoké vagy az inkáké volt. A japánok vissza-visszatérő aggodalmának, az ibériai katonai invázió lehetőségének – véleményünk szerint – nem volt realitása. Nincsenek adataink arra, hogy a Spanyol Korona valaha is fegyveres behatolást tervezett a szigetországba. A tűzfegyverekkel történő kereskedelem révén tulajdonképpen felfegyverezték a japán államalakulatot, így egy esetleges háborús konfliktus beláthatatlan következményekkel járt volna, jóllehet az ibériaiak tengeri fölénye megkérdőjelezhetetlen volt. A hollandok megjelenése azonban új helyzetet teremtett, és ettől kezdve nem beszélhetünk a Spanyol Korona kereskedelmi, katonai fölényéről a térségben. Megállapíthatjuk viszont azt, hogy tevékenységükkel az ibériaiak jelentősen hozzájárultak a *szengoku-korszak* lezárásához, Japán belpolitikai stabilizációjához és egy minden addiginál erősebb japán államhatalom, a Tokugava-*bakufu* létrehozásához.

Érdekes megfigyeléssel szolgálnak számunkra II. Fülöp intézkedései és uralkodói magatartása a távol-keleti expanzió kérdésében. A spanyol uralkodó ugyanis, aki 1580-ban Portugália koronáját is megszerezte, láthatóan a portugál politikai elitet kívánta pozícióhoz juttatni a távol-keleti expanzióban. II. Fülöp reakciója az ázsiai kihívásokra abban állt, hogy megpróbálta kihasználni a helyzetet egy portugál politikai ellenpólus megerősítésére spanyol alattvalóival szemben.

Korszakunkban Japán, története során először, az európai hatalmi politika szereplőjévé vált. Ebből adódóan a sógunátus külpolitikai megfontolásait sajátos kettősség jellemezte: egyrészt az elzárkózás lehetőségének állandó napirenden tartása; másrészt az ibériai behatolási kísérlet, később pedig a spanyol–holland versengés megerősített az államvezetésben egy expanziós tudatot is. Először vető-

dött fel az expanzió ideája, Japán uralmának lehetősége a térség felett, amelynek megvalósításához azonban ekkor még nem voltak meg a történelmi feltételek.¹¹⁴

A Spanyol Korona vallási és gazdasági expanziója a Távol-Keleten, a szigetország függőhelyzetbe kényszerítésének kísérlete a kereskedelmi és missziós tevékenységek által, életre hívta azt a sajátos japán jelenséget, amit „bezárkózásnak” nevezünk.¹¹⁵ Japán teljes elszigeteltségének kérdésében azonban nem szabad megfeledkeznünk a hollandokról, akik egyetlen európai országgént a térségben még hosszú ideig szerepet játszottak Japán elvileg „nem létező” külkapcsolatainak fenntartásában. (Az izolációs elmélet beidegződése miatt hajlamosak vagyunk figyelmen kívül hagyni ezt a tény.) Expanziós kísérletük kudarca ellenére az ibériaiak 16–17. századi jelenlétének vannak hosszú távú eredményei: egyrészt Japán felkerült a nemzetközi politika térképére (aminek hatása a 19. században mutatkozott meg), másrészt dacára az üldöztetéseknek – az idő tájt és később is – a kereszténység gyökeret vert a szigetországban.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

AGI

Archivo General de Indias (Sevilla)

2. Kiadott források

Cartas y escritos de San Francisco Javier

1953 *Cartas y escritos de San Francisco Javier*. Unica publicación castellana completa según la edición crítica de „Monumenta historica Soc. Iesu”. Anotadas por Félix Zubillaga. Madrid, 1953. (<https://www.scribd.com/doc/49539660/cartas-javier>).

Frois

1981 Frois, Luis: *Historia de Japam*. Vol. II. 1565–1578. Edição anotada por José Wicki. Lisboa, 1981.

Juan de Santa María

1601 Juan de Santa María: *Relacion del Martirio que seys Padres Descalços Franciscos, tres hermanos de la Compañia de Jesus, y decisiete Japones Christianos padecieron en Japon, etc.* Madrid, 1601.

Sola

é. n. Sola, Emilio: *Rodrigo de Vivero en la corte de los Tokugawa*. <http://www.archivodelafrontera.com/wp-content/uploads/2011/07/A-PAC04-vivero.pdf> (utolsó letöltés: 2016. november 13.).

¹¹⁴ Ezek a feltételek csak a 19. században teremtődtek meg, de ideológiai alapjait kétségtelenül a 16–17. században kereshetjük.

¹¹⁵ Japán politikai izolációja 1639-től 1854-ig tartott.

Tobar

1954 Tobar, Balthasar, de: *Compendio bulario índico*. Tomo I. Edición y estudio de Manuel Gutiérrez de Arce. Sevilla, 1954. (Publicaciones de la Escuela de Estudios Hispano-americanos de Sevilla, 82.)

3. Szakirodalom

Bangert

2002 Bangert, William: *A jezsuiták története*. Bp., 2002.

Berend

1989 Berend Nóra: Egy európai Japánban. William Adams és a „sógun”. In: *Sic Itur ad Astra*, 3. (1989) 2–3. sz. 49–56.

Bitterli

1982 Bitterli, Urs: „Vadak” és „civilizáltak”. *Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*. Bp., 1982.

Boxer

1951 Boxer, Charles Ralph: *The Christian Century in Japan (1549–1650)*. London, 1951.

1963 Boxer, Charles Ralph: *Four Centuries of Portuguese Expansion (1415–1825)*. Johannesburg, 1963.

1976 Boxer, Charles Ralph: *Portuguese Merchants and Missionaries in Feudal Japan*. London, 1976.

Cabezas

1994 Cabezas, Antonio: *El siglo ibérico del Japón. La presencia hispano-portuguesa en Japón (1543–1643)*. Valladolid, 1994.

Chadwick

1998 Chadwick, Owen: *A reformáció*. Bp., 1998.

Gil

1991 Gil, Juan: *Hidalgos y samurais. España y Japón en los siglos XVI y XVII*. Madrid, 1991.

Ichikawa

2003 Ichikawa, Shin-ichi: Los galeones de Manila y los gobernantes japoneses del siglo XVII. In: *Bulletin of Gakushuin Women's College*, 2003. 5. sz. 1–13.

López-Vera

2016 López-Vera, Jonathán: *Historia de los samurais*. Gijón, 2016.

MacCulloch

2011 MacCulloch, Diarmaid: *A reformáció története. A reformáció teljes esemény- és eszmetörténete az előzményektől kezdve, kitekintéssel a mára is*. Bp., 2011.

Marín

1985 Marín, Fermín: *El Japón Tokugawa*. Madrid, 1985. (Cuadernos Historia, 16.)

Muñoz

1965 Muñoz, Honorio: *Los dominicos españoles en Japón (siglo XVII)*. Madrid, 1965.

Ochoa Brun

2000 Ochoa Brun, Miguel Ángel: *Historia de la diplomacia de España*. Vol. 6–8. *La edad barroca*. Madrid, 2000.

2002 Ochoa Brun, Miguel Ángel: *Embajadores y embajadas en la historia de España*. Madrid, 2002.

Pobre de Zamora

1997 Pobre de Zamora, Juan: *Historia de la pérdida y descubrimiento del galeón „San Felipe”*. Ávila, 1997.

Rodao

2004 Rodao, Florentino: De vuelco en vuelco. In: *La imagen de España en Japón*. Ed. por Javier Noya. Mayo, 2004. 11–40.

Sey

1999 Sey Gábor: *Japán kard. Misztikum helyett valóság*. Pécs, 1999.

Szentek élete

2001 *Szentek élete*. Szerk.: Diós István. Bp., 2001.

Szerdahelyi

1996 Szerdahelyi G. István: A tennő mint hagyomány és hatalmi eszköz Japánban. In: *Társadalmi Szemle*, 51. (1996) 1. 49–57.

1997 Szerdahelyi G. István: *A modern japán külpolitika születése a japán történelem korszakolása vitája tükrében*. [PhD-értekezés, ELTE] Bp., 1997.

Szommer

2000 Szommer Gábor: Angol–holland kereskedelmi versengés Japánban. In: *Századok*, 134. (2000) 4. sz. 849–879.

Takano

2016 Takano, Yurika: The Relation between the Martyrdom of 26 Martyrs of Japan and the Diplomatic Systems of the Toyotomi Administration. In: *Mediterranean World. Journal of Social Sciences*, 2016. 35–36. sz. 44–54.

Takizava

2010a Takizava, Osami: El conocimiento que sobre el Japón tenían los europeos en los siglos XVI y XVII. II.: Japón lugar de evangelización. In: *Cauriensia. Revista Anual de Ciencias Eclesiásticas*, 5. (2010) 45–59.

2010b Takizawa, Osami: *La historia de los Jesuitas en Japón (siglos XVI–XVII.)*. Alcalá de Henares, 2010.

Totman

2006 Totman, Conrad: *Japán története*. Bp., 2006.

Yuste

2015 Yuste, Javier: *El Imperio del Sol Naciente. La aventura comercial*. Madrid, 2015.

TAMÁS TÚRÓCZI

THE LIMITS OF THE SPANISH EXPANSION IN JAPAN, 1543–1640

This study investigates the expansion attempts of Spain in Japan in the 16–17th century. The purpose is to outline the role of the Iberians in the development of Japan's domestic and foreign policies, and also to set out the reasons that finally led to their failure to occupy territories in the Far East. The history of the Spanish Crown's expansion is closely linked to the history of its traditional enemy Portugal (in that age Spain and Portugal were in personal union under the rule of Philip II of Spain) and its political and religious enemy, the Netherlands. The study is composed of different sources written in Spanish language from the 16–17th century, to make them fully understandable, the structure of the text was changed without modifying the original meaning.

A pitaja, a sárkánygyümölcs szerepe a jezsuita missziók idején a Kaliforniai-félszigeten, 1697–1768

A tanulmány célja, hogy új perspektívába állítsa, mikroszintre helyezze a vizsgálat tárgyát, a *pitajára*, a sárkánygyümölcsre irányítva a figyelmet. Nem a gyümölcs történetére vagy felfedezésére vagyunk kíváncsiak, és nem is arra, hogy miként került bele a botanikakönyvekbe. A *pitaja* segítségével új szempontból tekintünk Alsó-Kalifornia jezsuita missziós korszakának történetére. Ennek az apró gyümölcsnek a segítségével ismerhetjük meg, hogyan és miért találkozott egymással három történelmi szereplő: az indiánok, a misszionáriusok és a tengerészek. Aból a kérdésből indulunk ki, hogy mi történt a Kaliforniai-félszigeten a jezsuita misszionáriusok érkezésekor. Érdeklődésünk középpontjában azok a leírások állnak, amelyekben a misszionáriusok beszámoltak a *pitajáról*, és amelyekben egyúttal alapvető tájékoztatást nyújtottak Alsó-Kalifornia történetéről. Ezekben arról olvashatunk, hogy milyen kapcsolatban álltak a misszionáriusok a félsziget lakóival – egyúttal azok jellemzéséről, szokásairól –, milyen nehézséget jelentett számukra az ellenséges föld, és milyen szerepet vállaltak a Fülöp-szigetéről visszatérő hajók kapcsán.

Jelen tanulmány először az alsó-kaliforniai jezsuita missziók alapvető jellegzetességeit foglalja össze, majd bemutatja a missziók gazdálkodási problémáját, úgy, ahogyan a jezsuita forrásokban megjelenik. Itt megismerhetjük, mennyire alapvető szerepet töltött be a *pitaja* a félszigeten élő indián közösségek kultúrájában. A harmadik rész első ránézésre valamelyest eltávolodik a tematikai ívtől, a bemutatott kontextusba ágyazva jeleníti meg az indián csoportok, a jezsuita misszionáriusok és a területre visszatérő, a Manila és Acapulco között évente egyszer vagy kétszer közlekedő hajók legénységének kapcsolatát.

Jézus Társaságának missziója a Kaliforniai-félszigeten

„*Terra deserta, et invia, et inaquosa*”¹ – Juan Jacobo Baegert a 62. zsoltár szavaival jellemezte Kaliforniát, amely mások számára a bőséges javakban dúskáló földet jelentette. Ez a vidék fellázadt a misszionáriusok és térítő szándékaik ellen. Kalifornia 17. századi, kudarcba fulladt gyarmatosítási kísérletei miatt a korona bizalmat-

1 Baegert, 1942. 29.

lansággal fogadta az újonnan érkező kérelmeket. 1692-től Juan María Salvatierra atya² kérte a Jézus Társasága vezetőit, engedélyezzék számára, hogy Kaliforniába menjen jezsuita társával, Eusebio Francisco Kinóval³ abból a célból, hogy megtérítsék a térség lakóit.⁴ Számtalan kérelemmel fordultak a Guadalajarai Audienciához, az Új-Spanyolországi Alkirálysághoz és magához a királyhoz, ám sikertelenül.⁵

Hosszas ügymenet után Salvatierra engedélyt kapott az evangelizáció tervéhez.⁶ A király 1697. február 5-én engedélyezte Juan de Palacios provinciális atyának, hogy beléphetnek a félszigetre.⁷ Ez a dokumentum feljogosította Salvatierra és Kino atyát, hogy missziót alapítson azzal a feltétellel, hogy a spanyol kincstár nem fizet semmiféle kiadást a király rendelkezése nélkül, valamint hogy a terület birtokbavétele kizárólag Őfelsége nevében történhet meg. Az engedély azt is magában foglalta, hogy a misszionáriusok létesítsenek állandó települést (amire az adminisztratív és katonai berendezkedés miatt volt szükség), és megbízták őket, hogy derítsék fel a félszigetet.⁸ A jezsuiták tevékenysége révén tizenhét misszió alakult (*1. térkép*).⁹ Ezek létrehozásával kezdetét vehette a terület lakóinak akkultúrációja. A folyamat vallásos és szociális tanításból, valamint új életmód és táplálkozásforma kialakításából állt: idetartozott a földművelés, az építkezés és a szerszámkészítés.¹⁰ Sikerült kialakítani egy letelepedett életmódot, amelynek segítségével függőségben tarthatták, ellenőrizhették és vallásos nevelésben részesíthették a helyi népeket.

A missziók létrehozásának célja a Kaliforniai-félszigeten

A missziós tevékenységnek speciális rendeltetése volt: biztosítani kellett az evangelizációt, a jezsuiták és a királyság közös célját. A vállalkozásnak a korona területének növekedéséhez és egy a királytól függő kormányapparat, végső soron pedig az alkirályság központi szervezetének kiépítéséhez kellett vezetnie. A különös az volt ebben a helyzetben, hogy a spanyol államiságot a Jézus Társaságának misszionáriusai teremtették meg.¹¹

A jezsuiták gazdasági modellje abból indult ki, hogy a gyarmatosításhoz szilárd alapokra van szükség, vagyis első lépésben a missziók alapvető ellátására kell törekedni. A történészek szüntelen azt hangsúlyozták kutatásaik során, hogy miként vált a jezsuita misszionáriusok által bevezetni kívánt földművelés másod-

2 Salvatierra, Juan María (Milánó, 1648. november 15.–Guadalajara, 1717. július 18.) életrajzához lásd: O’Neill-Domínguez, 2001. vol. 4. 3479–3480.

3 Eusebio Francisco Kino (Trento, 1645. augusztus 10.–Magdalena de Kino, 1711. március 15.) életrajzához lásd: uo. vol. 3. 2194–2195.

4 Del Río, 1999. 62.

5 Aguilar Marco, 1991. 45.

6 Uo. 45.

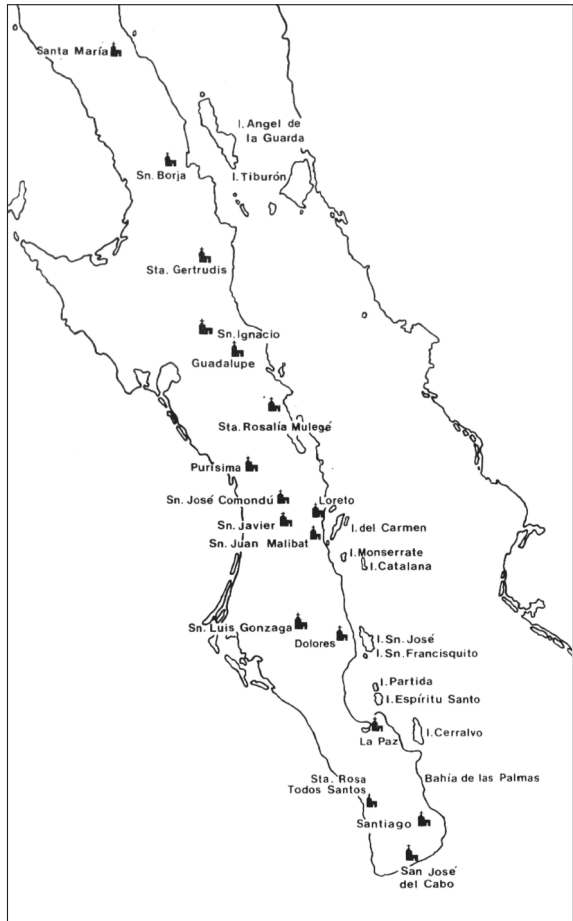
7 Uo. 51.

8 Rubio i Mora, 1991. 49–70.; Aguilar Marco, 1991. 43–70.

9 Forrás: León Portilla, 2001. 153.

10 Aguilar Marco, 1991. 43.

11 Del Río, 1999. 62.

1. térkép.
A félszigeten található missziók a
jezsuita rend feloszlása után,
1767-ben. Miguel León Portilla térképe

lagossá, és lépett helyébe egy szinte önálló életforma. A jezsuita missziós tevékenység végső célja az volt, hogy integrálják az indiánokat a nyugati életmódba és normarendszerbe. Alsó-Kaliforniában ez a terv nem valósulhatott meg a természeti környezet szabta korlátok miatt. Egy misszionárius ugyanis csupán annyi újonnan megtértet tudott befogadni, amennyit képes volt élelmezni a misszió, az indiánok beilleszkedéséhez ugyanis szükséges volt, hogy a misszióban tartózkodjanak. Az elégtelen mennyiségű élelem miatt a kaliforniaiak kénytelenek voltak két, egymástól gyökeresen eltérő létfenntartási stratégiát alkalmazni. A misszió területén belül letelepedett életmódot folytattak, és a nyugati kultúra gyakorlatait alkalmazták. A misszió területéről kilépők viszont visszatértek hagyományos életformájukhoz, létfenntartási módjaikhoz, a gyűjtögetéshez, a vadászathoz és a halászathoz,¹² és földművelést korlátozott mértékben folytattak csak. A misszionáriusok munkájának legfontosabb hozadékát az indián közösségek letelepülése

12 Cariño Olvera, 2000. 26–27.

jelentette, jóllehet az indiánok továbbra is folytatták gyűjtögető tevékenységüket, ahogy később látni fogjuk.

A missziós telepek szintén kulcsfontosságú feladatot láttak el a Fülöp-szigetéről érkező kereskedőhajók ellátásában, legyenek azok akár a Királyi Flotta tagjai, akár csempészhajók. Nem feledkezhetünk meg ugyanakkor a missziós tevékenység mélyén meghúzódó gazdasági indítékokról sem. A korabeli forrásokban többször előkerül, hogy a Kínából Új-Spanyolországba rakománnyal visszatérő hajók védelme szempontjából is fontos szerepet játszottak az élelmiszerek és a nyersanyagok, mivel a hajókon már alig akadt élelmiszer-tartalék, viszont annál több beteg utazott a fedélzeten. A különböző nemzetiségű kalózkodók felfedték, hogy milyen remek lehetőséget rejt számukra a félsziget elhelyezkedése, és a kereskedőhajók érkezésekor a közelben lesben álltak. Szükségessé váltak a biztonságos kikötők, ahol a Manila gályá feltölthette vízkészletét a visszaútra. Az expedíció részévé vált, hogy egészen Acapulcóiig kísérték és fedezték a gályát.¹³

A Cabo San Lucas-i jezsuita misszió

1721 nyarán indult el a terjeszkedés a félsziget déli részén, amikor Jaime Bravo és Ignacio Napoli atyák útra keltek La Pazból Ensenada de Palmasba, hogy keressenek egy helyet, ahol a *pericú* néppességet egyesíthetik. Néhány év elteltével, 1724 tavaszán Napoli egy missziót alapított, és megkezdte prédikációs tevékenységét 13 rancho-telep népe számára.¹⁴

Egy patak közelében telepedtek le, ahol jó földeket, sok természeti forrást és nagy ligeteket találtak. Ezt a missziót – az itt élő indián csoport neve nyomán – Santiago de los Corasnak nevezték el (1. kép).¹⁵ Sales szerint „ez lehetett volna a legfejlettebb, ha nem halt volna meg szinte minden indián abban a sok járványban és betegségben, amely folyton felütötte itt a fejét”.¹⁶ Tamaral atya, akit Eche-

1. kép.
Santiago de los Coras,
Ignác Tirsch
illusztrációja
(1760-as évek)

13 López Sarrelangue, 1968. 1–67.

14 Rubio i Mora, 1991. 49–70.

15 Tirsch, 1762. Tirschre lásd: León-Portilla, 1974; Luis González Rodríguez–Anzures y Bolaños, 2015.

16 Sales, 2003. 106.

2. kép.
San José del Cabo,
Ignác Tirsch illusztrációja
(1760-as évek)

verría vizitátor kísért el, az egyik délen tartott szemléje alkalmával talált egy megfelelő területet a misszió számára,¹⁷ javaslatát később azonban elvetették.¹⁸

Nicolás Tamaral a következőképpen írta le az alapítás mozzanatát, az enklávé és a misszió létrehozását: „Volt ott egy bővizű, árnyas fákkal és termőfölddel szegélyezett patak. A patak torkolatánál a természet kikötőt alakított ki egy kisebb öböllel, és a misszionáriusok itt hozták létre Villapuente márk segítségével a San José del Cabo elnevezésű missziót, mivel Cabo de San Lucas szomszédságában helyezkedett el, amelyet a hajósok felismernek, amikor Kínából Acapulco felé tartanak. [A Manila gálya] rendszerint december havában érkezik meg, mindazonáltal nem feledkezhetünk meg arról, hogy a márk úr akarata az volt, hogy ha San José megalapításához nincs szükség a megjelölt összegre, akkor költöztessék északra, és az alamizsnából létesüljön új misszió, melynek neve legyen Santa Gertrudis.”¹⁹

1733-ban a pericú népesség fellázadt, lerombolta Santiagót és San Josét (2. kép), valamint kioltotta a misszionáriusok életét. A terület lakosainak számát erőszakosan „lecsökkentették”, ugyanis bezárták őket, és a betegségek megtizedelték létszámukat. Az 1742–1748-as járványok után életben maradt néhány túlélő két székhelyen élt, és 1752 körül a két központ egyesült a Santiagóban élő jezsuita misszionárius irányítása alatt, noha fennmaradt egy kisebb erőd a San José del Cabó-i területen.²⁰

Az indián közösségek és a gazdálkodás jellemzői

A félszigeten szűkösek voltak a vízkészletek. Az indián közösségek, hogy vízhez jussanak, végigjárták a forrásokat, emellett jól ismerték a vízraktározó képességgel rendelkező növényeket is. Az indiánok ezekből a növényekből nyerték ki a folyadékot, és ideiglenesen így pótolták a hiányzó friss vizet. A jezsuita misszió időszaká-

17 Aguilar Marco, 1991. 43–70.

18 Gerhard, 1996. 357–375.

19 Sales, 2003. 107.

20 Gerhard, 1996. 357–375.

ban a fő problémát a vízhiány jelentette, ami gátat szabott a mezőgazdaság fejlődésének is. Ugyanakkor a nyári ciklonok felhőszakadást hoztak, aminek következtében megáradtak a vizek. A heves, sokszor szabadon hömpölygő áradat kárt tett a termőföldekben, esetenként el is mosta egy részüket, ahogy Santa Rosalía de Mulegé és San Ignacio misszióján.²¹

Teljes biztonsággal nem állíthatjuk, hogy a jezsuita misszió korszakában házasították volna a környékbeli növényeket, gyümölcsöket. A következőkben olyan növényekről lesz szó, amelyek alapvető táplálékot jelentettek a félszigeten élő, különböző nomád csoportok számára, amelyek a misszió időszaka alatt idényszerűen továbbra is gyűjtögettek ezeket a növényeket, így segítve magukon a missziókon esetlegesen felmerülő élelmiszerhiány idején.

A sivatagi éghajlati körülmények miatt itt speciális növényzet alakult ki, amelynek sajátosságait a misszionáriusok már a korszak kezdetén méltatták. Francisco María Píccolo 1702-ben kelt levelében így ír róla: *„A domboldalakat egész évben mezcal tarkítja, és az év java részében tarkállanak a különböző gyönyörű, méretes pitajafajtáktól és színpompás fügekaktuszoktól, a temérdek fától, melyeket a kínaiak az ő földjükön honos növény után palo santónak neveznek: ez bőséges termést hoz, és kiváló tömjént ad, emellett számos színes bab is terem itt, melyet az őshonosok begyűjtenek, és elraktároznak, erre a célra több mint [tizennégy]féle magot tartanak, mint például a cañamón, a kanáriköles (alpiste), és ugyanerre használják a gyökereket is, gazdag a föld jukkában, mely mindennapi kenyerük, igen jó és édes cumote terem erre, alig akad olyan gyökér vagy fa, melyet ne használnának fel; a kaliforniaiak bővelkednek az édes növényekben, melyeket oly nagy hozzáértéssel és munkával művelnek meg, itt pedig bőségesen terem áprilisban, májusban és júniusban az eső miatt, amely ekkortájt hull a nádfélék széles levelére, ott aztán megalvad és megkeményedik, láttam, ahogy begyűjtik és fogyasztják; íze a cukoréra emlékeztet, csupán annyi a különbség, hogy sötét színű; és bőségesen akad erre vadszőlő is a folyók mentén, ahogy említettem.”*²²

Píccolo csodálatosan összefoglalta Alsó-Kalifornia lakóinak legfontosabb növényeit és gyümölcsseit, és kitért arra, hogy ezek valóságos vízraktárt, Baegert szavaival élve „tisza nedűt”²³ jelentettek számukra, s mivel ezek zöme a pozsgás növények családjába²⁴ tartozó kaktuszféle, elegendő fehérjét adtak, és helyettesíteni tudták velük a vadászatból származó húsféléket. Abban az időszakban, amikor bőséges táplálék állt rendelkezésükre, egy fontos viselkedési normát követtek: nem mindent fogyasztottak el, amit a természet felkínált, hanem kizárólag azokat az növényeket, amelyek romlandóak voltak, és nem tudták tartósítani őket saját módszereikkel.²⁵

21 Del Río, 2003. 112.

22 Francisco María Píccolo 1702. február 10-én kelt levele. Carta de Francisco María Píccolo, 10 de Febrero de 1702. AGI, Sevilla; Descubrimiento, conquista y misiones de California (1638–1728). Guadalajara, 134; fol. 666r–673v.

23 Baegert, 1942. 37.

24 A pozsgások vagy szukkulensek olyan növények, amelyeknek megvastagodott gyökere, törzse vagy levelei nagy mennyiségű víz raktározására képesek. E tulajdonságuk segítségével hosszú időn keresztül vizet tárolnak, és így élnek túl a száraz, csapadék nélküli időszakot, amire a többi növény képtelen volna.

25 Cariño Olvera, 2000. 24.

Juan María Salvatierra,²⁶ Miguel del Barco²⁷ és Francisco Xavier Clavijero²⁸ fennmaradt művei segítségével össze lehetne írni azoknak a növényeknek a lajstromát, amelyeket a misszionáriusok megismertek a terület felfedezésének időszakában. Minden egyes növényt, minden gyümölcstermést, minden magot és azok használatát feljegyezték ezekben a művekben, különös tekintettel arra, hogy milyen szerepet töltenek be a táplálkozásban. A kompendiumban szereplő növények terjedelmes listájából egyetlen növényt emelünk ki, a *pitaját*, amely nemcsak az indiánok táplálkozásában töltött be alapvető szerepet, hanem az életmódjukat, szociokulturális gyakorlataikat (hitüket, rítusaikat, időfelfogásukat, ünnepeiket, szokásaikat) is nagyban befolyásolta.

A *pitaja*

A jezsuita misszionáriusok szerint a *pitaja*²⁹ volt a félsziget legfontosabb növénye (3. kép).³⁰ Juan María Salvatierra, Miguel del Barco, Juan Jacobo Baegert és Francisco Xavier Clavijero hosszasan taglalták a növény jellegzetességeit, a cserjét, a szüretelés módját, a begyűjtést, hagyományos feldolgozását, valamint a gyümölcs köré szerveződő legfontosabb rituálékat és ünnepeket. A félszigeten gyűjtött növények közül a népesség számára ez volt a legfontosabb. A misszionáriusok azt is leírták, hogyan befolyásolta a különböző népek időfelfogását a szüretelés ritmusa.

A *pitaját* húsos, tüskés növényként ábrázolták, amelynek ágai a föld felett nőnek, és a végük függőlegesen felemelkedik. Ez a növény gyakori Mexikóban és más amerikai országokban, de legfőképp a Kaliforniai-félszigetre jellemző.³¹ Nedves és hideg³² vidéken nem él meg, de a források szerint jól tűri a szárazságot.³³

A források a termés íze, illetve a növény biológiai jellemzői és begyűjtési ideje alapján alapvetően kétféle *pitaját* különböztetnek meg. Ezek közül az egyik az édes *pitaja*, amelynek növényét a *cochimí* népesség *tammíának*,³⁴ gyümölcsét pedig *tajuának*³⁵ nevezte. A keserű *pitaját* pedig *fajuának*³⁶ (vagy talán *tajuának*, ugyanúgy, ahogy az édeset is). A keserű „június elején, délen kezd érni (néhány éven keresztül), és augusztus legvégéig kitart, míg máshol Szent Ivánkor (június 24-én) vagy még annál is később; de augusztus közepére már le is érlik; az északibb missziókban viszont később érlik, és augusztusban még bőséges termést hoz”.³⁷

26 Salvatierra, 1945. 260–264.

27 Del Barco, 1989. 104–178.

28 Clavijero, 1970. 19–31.

29 A *pitajáról* botanikai és környezeti szempontból bővebben lásd: Meza-Nivón, 2007. Köszönettel tartozom Rafael Esquivias Ramírez környezetmérnöknek tanácsaiért.

30 León, 2000. 80.

31 Clavijero, 1970. 6.

32 Uo. 17–18.

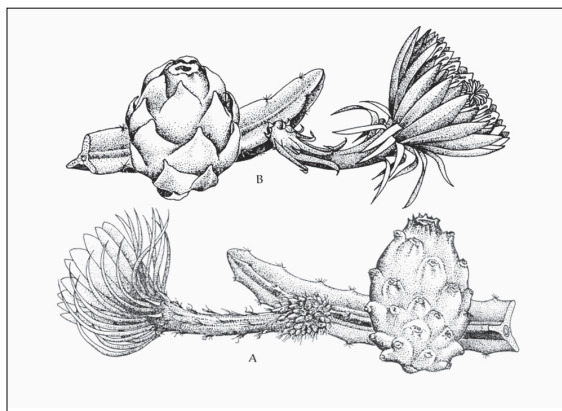
33 Uo. 6.

34 Uo. 6.

35 Uo. 19.

36 Del Barco, 1989. 137–138.

37 Uo. 136.

3. kép.
Pitajafajták: A. *Hylocereus undatus*,
B. *Selenicereus megalantus*

Az édes *pitaja* viszont csak ezután terem, ezért később szüretelik, „szeptemberben és októberben, és abban az évben, amikor jó a termés, még novemberben is lehet szedni”.³⁸

A gyümölcsöt egy pálcával vagy rúddal takarították be, amelynek az egyik végéhez egy vékony, kampós csontot rögzítettek, hogy könnyebben le tudják választani a termést a növényről, emellett a szüretelés során hálót is alkalmaztak, hogy a gyümölcs ne essen a földre.³⁹ Az érett termést óvatosan választották le a növényről, nehogy leessen. Lefejtették a tüskéit, hogy később megegyék, majd behelyezték a gyümölcsöt a tarisznyaként használt hálóba, és hazavitték a birtokukra. Abban az esetben, amikor nem szüretelték le korán, a gyümölcs tovább érett a fán, és még ízletesebb lett.⁴⁰ Miguel del Barco szerint a *pitaja* betakarítása a „kaliforniai indián nők” feladata volt.⁴¹ A betakarítás alkalmával került sor a nagyobb ünnepekre (4. kép).

Számukra ez volt a „karnevál; [mivel] ez után az időszak után újra kezdetét veszi a nélkülözés”. Leginkább ebben az időszakban fogyasztották a *pitaját*. Ekkortájt a többi szűkös évszakhoz viszonyítva sok energiához jutottak. „Ebben az időszakban folyamatosan degeszre ehetik magukat akárhol, munka és költség nélkül, és alaposan ki is használják a lehetőséget. Egyesek annyira szeretik ezt a gyümölcsöt, hogy amikor 3-4 hét elteltével visszatérnek vidékről és köszöntenek, sokszor nem is tudom megmondani első látásra, hogy ki kicsoda, annak ellenére, hogy minden testvéremet jól ismerem; de ekkor úgy kikerekednek, és főként az arcuk duzzad meg a sok *pitajától*.”⁴²

A *pitaját* gyógyszerként is használták. Vízben felforralták, és kinyerték belőle az olajat, valamint ledarálták a kiszáradt gyümölcs héját. Mindkét formában „sebekre és az emberek, valamint a szamarak kelésein alkalmazták, [mert] minden fér-

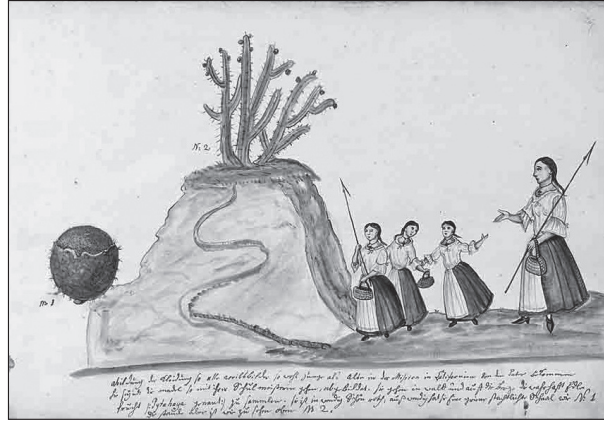
38 Clavijero, 1970. 19.; Baegert, 1942. 45.

39 Clavijero, 1970. 6.

40 Del Barco, 1989. 134–135.

41 Uo. 290.

42 Baegert, 1942. 44.

4. kép.
A gyümölcs, a növény és a pitaja
betakarítása.
Ignác Tirsch ábrázolása
(18. század második fele)

get elpusztít”.⁴³ Nemcsak magát a gyümölcsöt fogyasztották el, hanem a magokból lisztet készítettek.

A misszionáriusok biztosan jót mulattak, miközben leírták a *pitaja* felhasználását, mert az indiánok a magot kiválogatták az ürülékből, majd megtisztították és megpirították, ezt nevezték a *pitaja* „második szüretének”. „Amikor ért a *pitaja*, rendszerint semmi mást nem ettek, minden család előkészített egy helyet a lakóháza mellett, ahová kiűrtette a *pitaját*, miután annak rendje és módja szerint megemész-tette; és hogy tisztább legyen a hely, kövekkel és példának okáért hosszú, száraz növényekkel bélelték ki, hogy oda üríthessenek anélkül, hogy földet vagy homokot érnének. Miután a bélsár jól kiszáradt, az asszonyok teknőbe tették, és egészen addig morzsolgatták kézzel, amíg le nem fejtettek róla minden felesleget, és csak a *pitaja* magja maradt vissza. (...) Amikor már csak a mag volt a teknőben, izzó parazsat vetettek rá, és ugyanúgy megpörkölték, mint az összes többi magot; ez viszont azok-hoz képest orrfacsaró bűzt áraszt magából, amelyet egészen nagy távolságra is érez-ni lehet. Ezután következett az őrlés, majd őrlemény formájában fogyasztották; így történt, hogy egy alkalommal, amikor Francisco María Pícolo atya meglátogatta a pogányokat, némi liszt mellett ajándékba adták neki az őrleményt, és mivel nem tud-ta, mi az, ott helyben elfogyasztotta, hogy örömet szerezzen nekik, és kifejezze a háláját az ajándékért, ezt később az atyák folyton nagy vígan emlegették fel újra egy-más között, ha Pícolo atya is ott volt a társaságban. Ezt nevezik Kalifornia-szerte a *pitaja* második szüretének, amely a félsziget minden népe körében ismert.”⁴⁴

Ahogy láthatjuk, a *pitaja* központi szerepet töltött be a félszigeten a külön-böző gyűjtögető közösségekben. Fontosságát már a misszionáriusok is felismerték, akik azt is papírra vetették, hogy „e miatt a növény miatt ömlött annyi vér az ókor-ban, és a népek az állandó háborúskodással miatta irtották egymást; mert ez a gyü-mölcs csodálattal töltötte el őket, és azt képzelték, hogy isteni erények lakoznak

43 Salvatierra, 1945. 257–258.

44 Del Barco, 1989. 290.

benne”.⁴⁵ Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a *pitaja* szinte az identitásuk szimbóluma lett, és a misszionáriusok talán ezért igyekeztek fenntartani, vagy legalábbis elsajátítani a fogyasztását, és mindazt, ami szorosan összefüggött vele.

Érdeemes felidézni Miguel del Barco megjegyzését: „Kaliforniában kizárólag a tengerpart menti területeken terem bőséggel ez a termékeny növény. Amint felérünk a hegyekbe, és eltávolodunk a szárazföld belseje felé, az ember már ritkábban látja, és ha igen, akkor közülük is a legtöbb nem termő. Ezt a *pitaját* használják a »loandai kór« ellen.”⁴⁶ A „loandai kór” vagy skorbut, amelyet Del Barco emleget, a Fülöp-szigetéről visszatérő tengerészek betegsége volt, akik megálltak vízért és élelemért a Kaliforniai-félsziget partjainál. Nem lenne pontos, ha azt állítanánk, hogy a kikötőből kifutó hajókon ott volt a *pitaja* (vagy más szukkulens növény), és hogy vele táplálták azokat a betegeket, akik a San José del Cabó-i misszionáriusok gondozásába kerültek. Mégis feltételezzük, hogy a *pitaja* nemcsak az indiánok táplálkozásának alapvető elemét jelentette, amely szikkadt vidékükön minden jó szimbólumává vált, hanem más gyümölcsökkel együtt a *pitaja* volt a 17–18. században a leghosszabb útvonalat bejárt, legyengült tengerészek orvossága.

A Manila gályá

A Csendes-óceánt átszelő tengeri kereskedelmi útvonalon 1565–1815 között közlekedtek az úgynevezett Manila gályák. Ezzel az útvonallal a Fülöp-szigetek bekerült abba a vérkeringésbe, amely az Ibériai-félszigettel kötötte össze, Amerikán keresztül (2. térkép).⁴⁷ Az Ázsiából érkező árucikkek a szárazföldi úthálózat segítségével Acapulcoba jutottak Veracruz városán át, a többi karibi kikötővel együtt ezek a városok látták el az öreg kontinens piacait. A tengeri kereskedelem nélkülözhetetlen volt a spanyol kincstár számára, a keleti egzotikus árucikkek nagy divatnak örvendtek Nyugaton.⁴⁸

A magányos hajók vagy flották „teljes”, vagyis oda-vissza utat tettek meg, amellyel összetett – politikai, adminisztratív, kommunikációs, hadi, kereskedelmi és társadalmi – szolgálatot teljesítettek, így segítve a távoli területek életben maradását.⁴⁹ A megfelelő hajózás érdekében figyeltek az indulás idejére (Új-Spanyolországból májusban vagy júniusban hajóztak el, és a következő év júliusában vagy augusztusában tértek vissza, az Észak-Pacifikum éghajlati ciklusaitól függően),⁵⁰ hogy elkerüljék a veszélyes szeleket és viharokat, és ki tudják használni az Észak-Pacifikum kelet–nyugati irányú áramlatát (az északi szélességi kör 40. fokánál). Amint megpillantották Alsó-Kalifornia partjait, a hajó ugyanazzal az áramlattal

45 Salvatierra, 1945. 257–258.

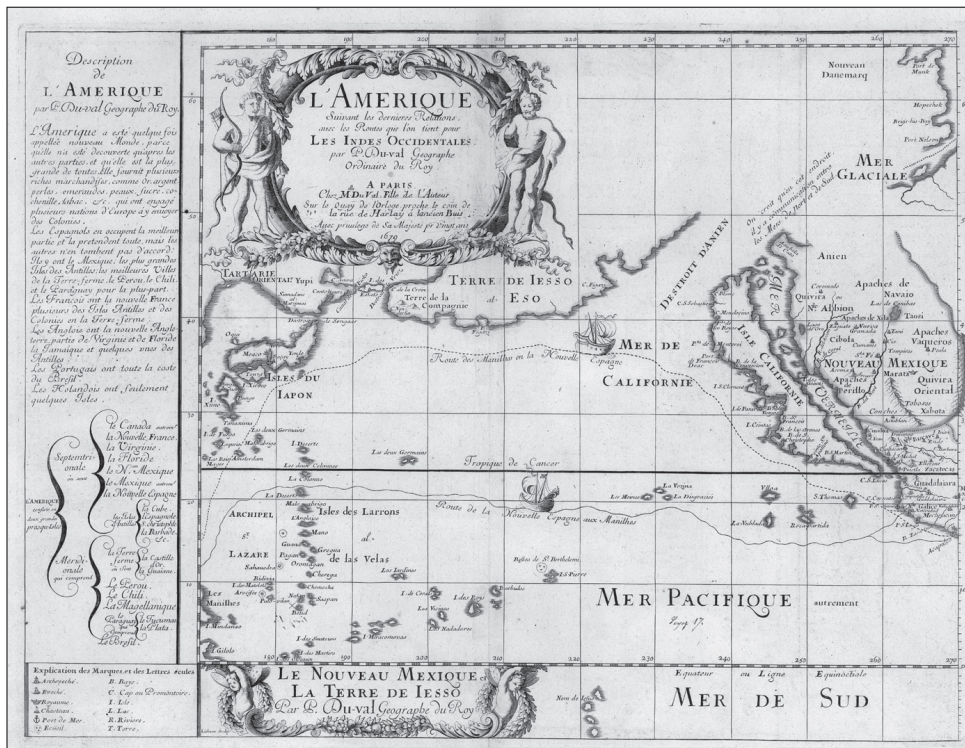
46 Del Barco, 1989. 137–138.

47 Forrás: León-Portilla, 2001. 72. A térkép Alsó-Kaliforniát szigetként ábrázolta.

48 Bellido Gant, 2005. 249.

49 O'Donnell y Duque de Estrada, 1992. 120.

50 Mathes, 1993. 17–18.; O'Donnell y Duque de Estrada, 1992. 123.; Santiago Cruz, 1962. 103–106.

2. térkép. Pierre du Val térképe az Acapulcóból Manilába tartó hajók útjával és a visszaúttal

haladt, amely dél felé végül Acapulco kikötőjébe irányította.⁵¹ A 42,5. foknál lévő Mendocino-fokot⁵² érintették először, amely 900 mérföldnyire helyezkedik el a 16,5. foknál lévő Acapulco partjaitól.⁵³ Mivel nem ismerték a Kaliforniai-félsziget partjait, és fennállt a veszélye, hogy homokzátonyra futnak, a kormányosok inkább a partvonaltól távolabb hajóztak.⁵⁴

Az út viszontagságai miatt a tengerészek, a kereskedők, a királyi tisztségviselők és az egyházi előljárók úgy gondolták, hogy kikötőt kell létesíteni a félszigeten.⁵⁵ Amikor viszont a gályák a terület közelébe értek, nem merészkedtek túl közel, csak annyira, hogy irányítani lehessen őket. A mögöttük lévő nehéz útszakasz után nem szerették volna újabb nehézségekkel szembe találni magukat, és a zord, ismeretlen part éppen ilyen veszélyt jelentett.⁵⁶

51 Santiago Cruz, 1962. 106.
 52 Salvatierra, 1945. 54.
 53 Schurz, 1992. 222.
 54 Santiago Cruz, 1962. 111.
 55 Mathes, 1993. 18–19.
 56 Schurz, 1992. 222.

V. Fülöp trónra kerülésével (1700–1746) és az örökösödési háború⁵⁷ kitörésével megélnék az érdeklődés az Észak-Pacifikum partjainak felfedezése iránt. 1703-ban és 1708-ban a király elrendelte, hogy létesüljön támaszpont a parton, lehetőleg Cabo San Lucas közelében, de a terv nem valósult meg. Később, 1719-ben a Guadalajarai Audiencia bírósági tanácsának javaslatára a király egy telep létrehozását rendelte el San Diegóban, amelynek a helyét még azelőtt el kell foglalni, mielőtt a „*birodalom ellenségei*” megtennék (ezzel a kifejezéssel az angolokra utalt, akik azokban az években bukkantak fel a partok mentén).⁵⁸

Az út viszontagságai: a skorbut

A Manila és Acapulco között hajózó tengerészeknek három nagy nehézséggel kellett szembenézniük: a viharokkal, az élelmiszerhiánnyal (és ebből kifolyólag az állandó betegségekkel: a skorbuttal vagy más néven a loandai vagy berbénkórral), valamint a kalózzokkal. Amint láttuk, az útra kelők különösen ügyeltek arra, hogy a klímának megfelelően a legalkalmasabb időpontot válasszák az indulásra, de ez nem védte meg őket attól, hogy az úton elérje őket egy hirtelen jött vihar, vagy attól, hogy hibát ejtsenek a számolás során, és eltévedjenek. Ha az út – a biztonságos időtartamként megállapított – hat hónapnál tovább tartott, a legénység tudta, hogy számolnia kell az éhezéssel és a betegségekkel. Az élelmiszerkészlet véges volta és a friss növények hiánya miatt, valamint mert a nagy megterhelés következtében az emberek szervezete legyengült, sokan belehaltak az utazásba. A skorbut jelentette a matrózok számára a legnagyobb csapást.⁵⁹

Új-Spanyolország ügyésze, Don José de Espinosa a földrajzi szélességi körök átlépésével és a rossz táplálkozással hozta közvetlen kapcsolatba a betegségeket: „*Íme, Uram, Manila városa és Cavite kikötője a Fülöp-szigeteken, onnan indul útjára az Új-Spanyolországba tartó gálya, a tizenharmadik szélességtől, és mivel a föld olyannyira közel van a naphoz azon a forró vidéken, ahonnan útnak indulnak, majd harminckilenc-negyven fokot hajóznak a tengeren, [az emberek] a hideg szélben meghűlnek, a rekkenő meleget pedig a forró, beszózott hússzeletek és sózott élelmiszerek még jobban fokozzák, [a hajók] a negyvenedik foktól közelítik meg Kaliforniát és a Mendocino-fokot, majd ugyanazon a szélességi körön hajóznak, és ezek miatt a körülmények miatt kitör a loandai⁶⁰ vagy berbénkór.⁶¹*

57 A spanyol örökösödési háború egy nemzetközi konfliktussá duzzadt, amely 1701-től az utrechti szerződés aláírásáig, 1713-ig tartott. Kitörésének oka az volt, hogy II. Károly, az utolsó Habsburg-házi spanyol király utód nélkül halt meg, ezért a francia Bourbonok kerültek a spanyol trónra. Spanyolország belsejében az örökösödési háború polgárháborúba fordult a Bourbonok között, amelyet a kasztíliai korona és a Habsburg-pártiak, így az aragóniai korona egészen 1714-ig támogatott.

58 Schurz, 1992. 224.

59 Schurz, 1992. 241.

60 A loandai kór egyfajta skorbut (vagy más néven berbén), amelyet Loandából vagy San Pablo de Loanduból, Angola fővárosából származtatnak, ahol gyakori járványként terjed.

61 Carta de Don José Antonio de Espinosa Ocampo y Cornejo Fiscal de México al Rey, 16 de Mayo de 1702, Cartas diversas referentes a las misiones de los Padres Jesuitas en California (1701–03). AGI, Sevilla; Descubrimiento, conquista y misiones de California (1638–1728), Guadalajara, 134. fol. 695r–699r.

A hajózással eltöltött időszakban a tengerészek nem léphettek szárazföldre, és ez több baj forrása volt. A fedélzeti ételmezés alapját egészen a 19. század derekáig a kétszersült laposkenyér adta, minimális vízzel és száraz hüvelyesekkel, sós disznó-, marhahússal vagy hallal (főként tőkehállal) kiegészítve. A zöldségek és gyümölcsök, a friss hús teljes hiánya miatt a skorbut kényszerű útitárs volt.⁶²

A skorbut első klinikai leírását Torquemada atyának címezte Sebastián Vizcaíno, aki egyik expedíciójáról írott krónikájában számolt be róla, amikor Kalifornia partjainál 1602-ben Monterrey kikötőjébe érkezett.⁶³ A tünetek leírásakor megemlítette, hogy a beteget kóros gyengeség fogta el, fájdalmas görcsöket élt át, és bőrén véraláfutások jelentek meg, az ínye vérzett, és mindezt még bélproblémák fokozták. A heveny fájdalmak enyhítésének egyetlen módja volt, ha „vizet, friss húst, citromot vagy narancsot adnak [a betgnek]; és mivel a gálya Kalifornia partvonala mellett haladt el, és egyik kikötőjében időzött, amely (északi szélesség) huszonnégy-huszonöt és huszonhatodik fokán helyezkedik el, az erőd közében a betegek enyhülést találtak víz, friss hús és gyümölcs formájában, amelyet a lakosok hoztak számukra”.⁶⁴ Ahogy javulni kezdett a betegek állapota – ami meglehetősen gyorsan bekövetkezett –, jött a hasmenés. Azt is tudták, hogy egyes friss gyümölcsöknek gyógyító hatása van. Ez a tény olvasható Torquemada 1602-es leírásában is, amely „egy vadon termő gyümölcs, a xoco huitzle vagy a pita-baya (pitaja)” jótékony hatásáról számolt be.⁶⁵

Az enklávék létrehozásának így minden bizonnyal az volt a haszna, „hogy ott biztonságosan kiköthettek, és otthagyhatták a betegeket”,⁶⁶ akikre nem a biztos halál várt, hanem a gyors ellátás és felépülés. Amikor a legyengült túlélők megpillantották a partot, és érezték, hogy végre kiszabadulhatnak, friss víz vár rájuk, és gyümölcsöt ehetnek, hogy legyőzzék a skorbutot, „szemükben örömkönnnyekkel ölelték meg egymást”,⁶⁷ és hálaéneket zengtek.

Ebben a kényszerhelyzetben az alsó-kaliforniai jezsuita missziók kiemelkedően fontos szerepet tölthettek be. Gaspar Rodero, Jézus Társasága Mexikói Provinciájának tartományfőnöke jelentette a királynak: „A kikötőben, vagyis a Magdalena-öbölben megalapították az újabb missziót a Fülöp-szigetekről érkező hajók számára, ahogy Őfelsége azt elrendelte; így anélkül kiköthetnek, hogy tartaniuk kellene a kalózoktól vagy a berbénekortól, amelyben annyian meghalnak, miután átkelnek a Ráktérítőn, ezért ezen létesítményben minden szükséges óvintézkedés megtörtént ezzel a ragállyal szemben.”⁶⁸ Minden valószínűség szerint a biztonságos kikö-

62 Massons, 2007. 163.

63 Uo.

64 Carta de Don José Antonio de Espinosa Ocampo y Cornejo. Lásd 61. jegyzet.

65 Massons, 2007. 165.

66 Carta de Don José Antonio de Espinosa Ocampo y Cornejo. Lásd 61. jegyzet.

67 Schurz, 1992. 241.

68 Gaspar Rodero S. J. Procurador General de la Provincia de México; Cartas del Virrey, religiosos y otros progresos en la conquista espiritual y temporal de California (1685–1747) [fol. 385r–455r], AGI, Sevilla; Descubrimiento, conquista y misiones de California (1638–1728); Guadalajara, 134, fol. 445r.

tőkben kerestek a tengerészek olyan helyeket, ahol „fogadnák, elhelyeznék a Fülöp-szigetéről érkező tengerészeket, és felfrissítenék készleteiket”.⁶⁹

Manilából Acapulcoba, a visszaúton egy másik veszély fenyegetett, a tengeri rabló- és kalóztámadás. Miután a kalózok felbukkantak a Csendes-óceán térségében (Oliver van Noort, Drake és Cavendish működésétől fogva),⁷⁰ úgy tűnt, hogy az itteni tengeri utakat már végérvényesen veszélyeztetni fogják.⁷¹ Az első jezsuiták megérkezésekor, sőt már az azt megelőző előzetes expedíciók során (maga Sebastián Otondo y Antillón 1686-ban jegyezte le, hogyan sikerült megmentenie a gályát),⁷² kiáltványban tudatták, hogy „Amerika mindkét tengerét megfertőzték az ellenséges kalózhajók”,⁷³ ami nemcsak a nemzetközi kereskedelmi utakat veszélyezteti, hanem a kikötők és ezáltal a szárazföld felügyeletét is. A rablótámadástól való rettegetés nem más, mint az utak, valamint a kereskedelem ellenőrzésének elvesztése miatt érzett félelem átlényegült formában. A kereskedelem révén ugyanis nemcsak a korona, hanem maguk a kereskedők is meggazdagodtak.

A forrásokban rendre szembesülhetünk azzal, hogy a kaliforniai vizekre érkező hajók miként fedezik a Fülöp-szigetéről érkező hajókat. „Látszólag ugyanis éppen az ellenkezője történt, mert az említett kaliforniai hajók éppen akkor érkeztek, és félő volt, hogy a Fülöp-szigetéről Acapulco kikötőjébe befutó hajót a vizeket megfertőző, ellenséges kalózok veszélyeztették, [ezért] a három kaliforniai hajó fogadta, hogy fedezni tudja.”⁷⁴ Az a hajó, amelynek fedélzetén Eusebio Francisco Kino jezsuita atya szokott Kalifornia és Mexikó kikötői között utazni, szintén védelmi feladatot ellátó űrhajóként vett részt a műveletben: „...hogy tartsak az admirális úrral, hogy felkeressük, és megvédjük az ellenséges kalóztól a Chinát⁷⁵ november huszonkilencedikén, így hát elindultunk Matanchelből, harmincadikán rá is akadtunk, és ma (...), december másodikán, Istennek segedelmével, magunkkal hozzuk boldogsággal eltele a chacalai kikötőbe; és örvendünk, hogy Kalifornia hajói segíthetnek a Chinának, hogy megmeneküljön az ellenségtől.”⁷⁶

69 Carta de Don José Antonio de Espinosa Ocampo y Cornejo Fiscal de México al Rey, México, 9 de Octubre de 1704; Cartas del Virrey, religiosos y otros progresos en la conquista espiritual y temporal de California (1685–1747) [fol. 385r–455r], AGI, Sevilla; Descubrimiento, conquista y misiones de California (1638–1728); Guadalajara, 134, fol. 425r–426r.

70 Venegas, 1757. vol. II. 183–184.

71 Mathes, 1993. 19–20.

72 Isidro de Otondo y Antillón, México, 16 de Febrero de 1686; Cartas del Virrey, religiosos y otros progresos en la conquista espiritual y temporal de California (1685–1747) [fol. 385r–455r], AGI, Sevilla; Descubrimiento, conquista y misiones de California (1638–1728); Guadalajara, 134, fol. 441r–411v.

73 Tomás de la Cerda y Aragón, Marques de Paredes al Rey Virrey de Nueva España al rey, 3 de Septiembre de 1685; Cartas del Virrey, religiosos y otros progresos en la conquista espiritual y temporal de California (1685–1747) [fol. 385r–455r], AGI, Sevilla; Descubrimiento, conquista y misiones de California (1638–1728); Guadalajara, 134, fol. 387v.

74 Juan Obispo de Guadalajara al Rey, Cartas del Virrey, religiosos y otros progresos en la conquista espiritual y temporal de California (1685–1747) [fol. 385r–455r], AGI, Sevilla; Descubrimiento, conquista y misiones de California (1638–1728); Guadalajara, 134, fol. 395v–396r.

75 Nao de China. A Manila gálya másik elnevezése (a fordító megjegyzése).

76 Eusebio Francisco Kino S. J., Cartas del Virrey, religiosos y otros progresos en la conquista espiritual y temporal de California (1685–1747) [fol. 385r–455r], AGI, Sevilla; Descubrimiento, conquista y misiones de California (1638–1728); Guadalajara, 134, fol. 406v.

A problémát a félsziget partjaihoz érkező hajók fogadása jelentette, ahol a számtalan kisebb-nagyobb öböl kitűnő búvóhelyet, bőséges vízkészletet és leshelyet jelentett az ellenséges flották számára.⁷⁷ Mind a közigazgatási szervek, mind az egyházi intézmények részéről állandóvá váltak a kérvények, amelyek arra irányultak, hogy a Kaliforniai-félsziget nyugati és déli partjára engedélyezzék menedékhelyek létesítését. Az eredmény bizottságok felállítása lett, amelyek tanulmányozták a „tengerparti kolónia és menedék szükségességét a Fülöp-szigeteki gálya oltalmára”.⁷⁸

1701-ben Bernardo Rolandegui⁷⁹ jezsuita atya beszámolt arról, hogy „Mexikó ügyésze [fiscal de Méjico] javaslatot tesz menedék létrehozására, amelyet északhoz és a sziget partvonalához közel kell létrehozni a nyugati részen, mert ott több a bennszülött indián, akik segíteni és védelmezni tudják a Fülöp-szigetéről érkező hajókat”.⁸⁰ Két évvel később Mexikó ügyésze a misszionáriusok jelentései alapján azt javasolta, hogy „alapíttassék erőd és menedék (...) a part azon szakaszán, ahol a leghasznosabb a meghódítottak védelmére és a legyőzendő ellenség távol tartására, valamint a Fülöp-szigetéről érkező hajók és legénységük fogadására, ellátására és felfrissítésére, amint erre a földre érnek; akik harminc, de legalább húsz katonát kitesznek, és egy tisztet, aki kezeli a misszionáriusok leveleit, és a belépést illetőleg minden jó és rossz hírről beszámol nekik”.⁸¹

Harminc évvel később a misszionáriusok egy újabb menedék megépítését kérték délen és a nyugati parton, ahogyan a két alsó-kaliforniai misszionárius, Jaime Bravo és Clemente Guillén jezsuita atya megfogalmazta a mexikói püspök-alkirálynak, Juan Antonio Vizarrónnak írott levelében. Céljuk az volt, hogy létesüljön helyőrség Cabo San Lucasnál huszonöt katonával. Arra hivatkoztak, hogy a Loretói Miasszonyunk-menedék és a szóban forgó fok messze van egymástól, ami miatt nehéz lenne a terület ellenőrzése és a part védelme. A megerősítés fő célja a Fülöp-szigetéről érkező hajók védelme és élelmezése lenne,⁸² de azokban az időkben, amikor a kérelmet megfogalmazták, valószínűleg arra is szolgált, hogy megerősítsék a spanyol uralmat egy olyan területen, amely állandó nyomás alatt állt az indián felkelések miatt.

77 Mathes, 1993. 19–20.

78 Salvatierra, 1945. 194.

79 A misszionárius Juan María Salvatierra szerint „Bernardo Rolandegui atya, a Mexikói Provincia római tartományfőnöke jelentést írt Madridba Kalifornia több pontjáról, amelyeket a prokurátor megvizsgált és jóváhagyott, és 1703-ban kiállított egy rendeletet (cédula), miszerint (...) alapíttassék menedék a part mentén a Fülöp-szigetéről érkező gálya oltalmára, amely a missziók kára nélkül segítse a Királyi Kincstár kincseinek útját.” Salvatierra, 1945. 193.

80 Memorial presentado por el Padre Bernardo Rolandegui de la Compañía de Jesús, c. 1702; Cartas diversas referentes a las misiones de los Padres Jesuitas en California (1701–03). Respuesta a la Carta del Presidente de Guadalajara de 6 de Diciembre de 1701, AGI, Guadalajara, 134, fol. 685v–689r.

81 José Antonio de Espinosa Ocampo y Cornejo Fiscal de México, en vista la informe de Juan María Salvatierra S. J., al Virrey; México, 18 de Abril de 1704; Expediente relativo a la entrada que hizo en California el Jesuita Padre Salvatierra (1698–1706) [fol. 456–651], AGI, Sevilla; Descubrimiento, conquista y misiones de California (1638–1728); Guadalajara, 134, fol. 617r.

82 Juan Antonio Vizarrón Arzobispo de México y Virrey al Rey, México 23 de Abril de 1735; Carta del Virrey Arzobispo. Con anexos. [fol. 185–202], Expediente sobre reducción y pacificación de los indios sublevados en California; AGI, Sevilla; Cartas y expedientes sobre el descubrimiento, conquista y misiones de California (1730–1751); Guadalajara, 135, fol. 185r–196v.

A Cabo San Lucas-i jezsuita misszió mint a gályák vízbázisa

A Cabo San Lucas-i missziós állomás arra szolgált, hogy ott a hajók feltöltsék víz- és élelmiszer-készletüket. Ezt a feladatot a 17. századtól az itt létesült misszió látta el. Ha a környéken kalózkodtak és tengeri rablók ólálkodtak, a szárazföldön éjszaka tüzet gyújtottak, hogy segítsék a hajósokat a tájékozódásban. Amint a tengerészek megpillantották a fokot, harmincan jól felszerelt naszáddal vízre szálltak, és a Fülöp-szigeteken élő jezsuitáktól levelet vittek a misszionáriusoknak, majd a misszionáriusok által előkészített frissítő víz, tűzifa, kenyér, sajt, sózott hús, bor, olaj stb. kíséretében tértek vissza a hajóra.⁸³

1732-ben, amikor a Manilából érkező gálya parancsot kapott arra, hogy kössön ki a San Diego-öbölben, a rossz idő miatt nem sikerült teljesítenie. A következő évben úgy szólt a parancs, hogy a Magdalena-öbölbe fusson be.⁸⁴ Végül 1734-ben a félsziget déli partjainál horgonyoztak le, hogy megfelelő helyet találjanak. Támaszpontként a San Barnabé-öböl szolgált, ahol a jezsuiták négy évvel azelőtt megalapították San José del Cabo misszióját. Csak egy nap vízkészlettel rendelkeztek, és alig maradt tartalékuk, ráadásul több skorbutos beteg is tartózkodott a fedélzeten. A gálya húst, gyümölcsöt és zöldséget kapott. A legénységnek olyannyira sikerült magához térnie, hogy a források szerint azok, akik látták őket befutni a navidadi kikötőbe, megjegyezték, lehetetlen, hogy „ezek a *Nao de China* tengerészei, mert azokat, akik végigélték azt a viszontagságos utat, általában félhalotthoz vagy komoly bűnbánatot tartókhoz hasonlatos ábrázattal szoktuk látni”.⁸⁵

A következő évben (1735-ben) a La Encarnación nevű gálya az előző évihez hasonló körülmények között bukkant fel a cabói misszióban. A szárazföldre lépő férfiak nem tudták, hogy a missziót megtámadták, lerombolták, a misszionáriusokat és a lakosság egy részét meggyilkolták. Őket is megtámadták. A missziót azután újjáépítették, és a Csendes-óceánt átszelő gályák továbbra is gyakorta kikötöttek ott, egészen addig, amíg 1767-ben a jezsuita rendet kiűzték a Spanyol Birodalomból.⁸⁶

Ha megvizsgáljuk Pedro Ignacio Altamirano jezsuita atya, az új-spanyolországi Jézus Társasága vezetőjének (*apoderado*) emlékiratát,⁸⁷ találunk néhány adatot arra vonatkozólag, hogy milyen élelemmel szerelték fel a Fülöp-szigetéről érkező hajókat. Altamirano az említett indián felkelések kapcsán vetette papírra a jelentését.⁸⁸

A jelentésben minden egyes tanú kifejti a válaszát, ők a következők voltak: Domingo Orbegoso Ágoston-rendi szerzetes, a Santo Thomas menedékhely veze-

83 Carrera Stampa, 1959. 97–118.

84 Santiago Cruz, 1962. 113.

85 Schurz, 1992. 225.

86 Santiago Cruz, 1962. 112.

87 Memorial del Padre Pedro Ignacio Altamirano, *apoderado de la Compañía de Jesús de Nueva España*. Con anexos; Expediente sobre reducción y pacificación de los indios sublevados en California (1735–1743); Cartas y expedientes sobre el descubrimiento, conquista y misiones de California (1730–1751); Guadalajara, 135, fol. 203–244.

88 Uo. fol. 215r–216v.

tője és a Fülöp-szigetek elöljárója (prokurátora); Manuel de Mora atya, a Fülöp-szigeteki Santo Rosario provincia elöljárója (prokurátora) és a San Jacinto menedékház vikáriusa Új-Spanyolországban; don Joseph Bermúdez Sotomayor generális; Joseph de la Ascensión Ágoston-rendi szerzetes, a San Nicolás menedékház vezetője és a mezítlábas Ágoston-rend Fülöp-szigeteki provinciájának elöljárója; don Francisco de Echeveste generális, mexikóvárosi lakos és kereskedő, valamint don Nicolás Fernández Labada kapitány.⁸⁹

Témánk szempontjából a legfontosabb, hogy a tanúk miként írták le 1734-ben, San José del Cabo missziójában a Fülöp-szigetéről érkező gályának adott alsó-kaliforniai termékeket. Kiemelték a vizet, a húst, a gyümölcsöket és zöldségeket. A jelentésben ott áll, hogy több alkalommal kaptak zöldséget és gyümölcsöt, legalább három a hat tanúból ezt mondta. Amikor „élelmiszereket” említettek, zöldségekre, gyümölcsökre gondoltak, amelyek között – amint láttuk – életbevágóan fontos szerepet töltöttek be azok (a C-vitaminban gazdag citrusfélék és a *pitaja*), amelyek enyhítették a skorbuthoz hasonló betegségek tüneteit. Domingo de Obregoso atya külön figyelmet szentelt annak leírására, hogy mire volt szüksége a betegeknek, amikor José Francisco de Bustos kapitány megkapta a loandai kórt, Antonio de Herrea tengerésztiszt pedig a berbénkórt. Nem sok adatot találunk Altamirano atya memoárjában, de a segítségükkel pontosabb képet kapunk arról, hogy milyen alsó-kaliforniai mezőgazdasági és állati termékekkel látták el a Manila gályát.

Összegzés

Végezetül szeretnénk összefoglalni a források áttekintésével elért fontosabb eredményeinket, valamint felvillantani azt a kutatási horizontot, amely a vizsgált kontextus révén nyílt előttünk. A vizsgált időszakban a Kaliforniai-félszigetet az instabilitás jellemezte, hiszen a missziók településmagjai állandóan felbomlottak. Ezen a helyzeten a kettős gazdasági rendszer segítségével igyekeztek javítani.⁹⁰ A tér effajta birtoklási és szervezeti rendszerének célja minden bizonnyal az alsó-kaliforniai lakosság nomád életmódjának fenntartása volt. A misszionáriusok megpróbálták enyhíteni azt a radikális változást, amelyet a végleges letelepedés és az abból következő akkulturációs folyamat okozott.

Különböző körülményekből kifolyólag szükségessé vált, hogy az alsó-kaliforniai jezsuita missziók a Manila gályák szolgálatába álljanak. A félsziget déli részén létrehozott enklávék a Fülöp-szigetéről érkező hajók ellátó pontjaivá váltak. Mindeközben igyekeztek felfedezni és megismerni a kaliforniai partok jellegzetességeit.

Az Acapulco és Manila között közlekedő tengerészek három nehézséggel találták szembe magukat: a viharokkal, az élelmiszerhiánnyal és az abból következő betegségekkel, valamint a kalózzokkal. A hosszú úton a legfőbb problémát a kellő

⁸⁹ Uo. fol. 217v–241r.

⁹⁰ Del Río, 1984. 137.

ideig kitartó ellátmány hiánya és ebből kifolyólag a legénység legyengült szervezete jelentette. A part menti enklávék menedékként működtek, ahol „a hajó ki tudott kötni, és ott lehetett hagyni a betegeket”.⁹¹ Ebben a szükségszerű helyzetben kiemelkedően fontos szerepet játszottak Alsó-Kalifornia jezsuita missziói. Következésképpen a missziók célja nemcsak az evangelizáció volt, hanem egyúttal a helyi lakosság ellenőrzése, valamint a „Fülöp-szigetekről érkező hajók fogadása, elhelyezése és élelmezése”.⁹²

Fordította: Smid Bernadett

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

AGI

Archivo General de Indias (Sevilla)

2. Kiadott források

Baegert

1942 Baegert, Juan Jacobo: *Noticias de la península americana de California*. Con una introducción por Paul Kirckhoff; traducidas directamente de la original alemana publicada en Mannheim en 1772, por Pedro R. Hendrichs. México, 1942.

Clavijero

1970 Clavijero, Francesco Saverio: *Historia de la antigua o Baja California. Vida de Fr. Junípero Serra, y misiones de la California Septentional*. Estudios preliminares por Miguel León-Portilla. México, 1970. (Colección Sepan Cuantos, 143.)

Del Barco

1989 Del Barco, Miguel: *Historia natural y crónica de la Antigua California*. Edición, estudio introductorio y notas de Miguel León-Portilla. México, 1989. (Historiadores y cronistas de Indias, 3.)

Sales

2003 Sales, Luis de: *Noticias de la provincia de Californias*. Estudio introductorio y notas de Salvador Bernabéu Albert. Baja California, 2003. (Colección de documentos sobre la historia y la geografía del municipio de Ensenada, 6.)

Salvatierra

1945 Salvatierra, Juan María: *Misión de la Baja California*. Con introducción, arreglo y notas por el R. P. C. Bayle. Madrid, 1945. (Colección España misionera, 2.)

91 Carta de Don José Antonio de Espinosa Ocampo y Cornejo. Lásd 61. jegyzet.

92 Carta de Don José Antonio de Espinosa Ocampo y Cornejo Fiscal de México al Rey, 1702; Guadalajara, 134, fol. 425r–426r.

Tirsch

1762 Tirsch, Ignác: *Codex Pictoricus Mexicanus*. 2. pol. Praha, XVIII. stol. (pravděpodobně kol. 1762). (http://v2.manuscriptorium.com/apps/main/en/index.php?request=request_document&docId=rep_remake81&mode=&client=).

Venegas

1757 Venegas, Miguel: *Noticia de la California: y de su conquista temporal, y espiritual hasta el tiempo presente. Sacada de la historia manuscrita, formada en México año de 1739*. Vol. II. Madrid, 1757. (<http://www.archive.org/details/noticiadelacalif01vene>).

3. Szakirodalom

Aguilar Marco

1991 Aguilar Marco, José Luis: *Misiones en la Península de Baja California*. México, 1991.

Bellido Gant

2005 Bellido Gant, María Luisa et al.: *Historia del arte en Iberoamérica y Filipinas. Materiales didácticos III: Artes Plásticas*. Granada, 2005.

Cariño Olvera

2000 Cariño Olvera, Martha Micheline: Tres modelos para el análisis histórico de las relaciones hombre/espacio en Sudcalifornia (1500–1940). In: *El Septentrión Novohispano: Eco-historia, sociedades e imágenes de frontera*. Ed.: Bernabéu Albert, Salvador. Madrid, 2000. 21–37. (Colección Tierra Nueva e Cielo Nuevo, 39.)

Carrera Stampa

1959 Carrera Stampa, Manuel: La Nao de la China. In: *Historia Mexicana*, 9. (1959) 1. sz. 97–118.

Del Río

1984 Del Río, Ignacio: *Conquista y aculturación en la California Jesuítica 1697–1768*. México, 1984. (Serie Historia Novohispana, 32.)

1999 Del Río, Ignacio: Ambigüedades y contradicciones de un régimen de excepción: los jesuitas y el gobierno de la provincia misional de California. In: *Un reino en la frontera. Las misiones jesuitas en la América colonial*. Coord.: Negro, Sandra–Marzal, Manuel M. Lima, 1999. 61–72.

2003 Del Río, Ignacio: *El régimen jesuítico de la Antigua California*. México, 2003.

Gerhard

1996 Gerhard, Peter: Baja California. In: Gerhard, Peter–Bruce Campbell: *La frontera norte de la Nueva España*. México, 1996. 357–375. (Espacio y Tiempo, 3.)

González Rodríguez–Anzures y Bolaños

2015 Tirs, Ignac (1733–1781). *Pinturas de la Antigua California y de México. Códice Klementinum de Praga*. Ed.: González Rodríguez, Luis–Anzures y Bolaños, María del Carmen. México, 2015.

León

2000 León, Jorge: *Botánica de los cultivos tropicales*. San José, 2000.

León Portilla

1974 León-Portilla, Miguel: Las pinturas del bohemio Ignaz Tirsch sobre México y California en el siglo XVIII. In: *Estudios de Historia Novohispana*, 5. (1974) 89–95.

2001 León-Portilla, Miguel: *Cartografía y crónicas de la Antigua California*. México, 2001.

López Sarrelangue

1968 López Sarrelangue, Delfina E.: Las misiones jesuitas de Sonora y Sinaloa base de la colonización de la Baja California. In: *Estudios de Historia Novohispana*, 2. (1968) 1–67.

Massons

2007 Massons, José H.: El escorbuto en el siglo XVIII. In: *Revista de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya*, 5. (2007) 3. sz. 163–170.

Mathes

1993 Mathes, Michael: *Sebastián Vizcaíno y la expansión española en el Océano Pacífico (1580–1630)*. México, 1993.

Meza-Nivón

2007 Meza-Nivón, Marina Verónica: *Conocimiento tradicional de las cactáceas mexicanas*. México, 2007.

O'Donnell y Duque de Estrada

1992 O'Donnell y Duque de Estrada, Hugo: *España en el descubrimiento, conquista y defensa del Mar del Sur*. Madrid, 1992.

O'Neill-Domínguez

2001 *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús. Biográfico-temático*. Ed.: O'Neill, Charles Edwards-Domínguez, Joaquín María. Vol. 1–4. Roma–Madrid, 2001.

Rubio i Mora

1991 Rubio i Mora, Albert: Los Jesuitas en Baja California. In: *Cuadernos hispanoamericanos*, 1991. 497. sz. 49–70.

Santiago Cruz

1962 Santiago Cruz, Francisco: *La Nao de China*. México, 1962.

Schurz

1992 Schurz, William Lytle: *El Galeón de Manila*. Madrid, 1992.

MARÍA DEL MAR MUÑOZ GONZÁLEZ

THE ROLE OF THE PITAHAYA, THE "DRAGON FRUIT" AT THE TIME OF THE JESUIT MISSIONS IN LOWER CALIFORNIA PENINSULA, 1697–1768

The Jesuit missionaries arrived in Lower California in 1697. The missionaries had a specific purpose: to ensure the evangelization of Californian Amerindians, but it should also lead to an expansion of the territories of the Crown as well as to the establishment of the Viceroyalty's central authorities and the local administration. They met many adversities: climate, terrain and semi-nomadic communities. The Crown wanted the missions to be founded to help the Manila Galleon in its "tornaviaje". All these provide a framework for the contacts between the Jesuit missionaries, the native communities of the Peninsula and sailors from the Philippines.

Az Újvilág végső meghódítása

Az *Araukánok* könyve Spanyolországban

Az Újvilág – ideértve Amerika mellett Afrika, Ázsia és Ausztrália partjait és szigeteit – felfedezésének és meghódításának hatása Európában közvetett jellegű volt. A kora újkor jellegzetes változásai – mint az európai országok gazdagodása, globális dominanciája, a tudomány, a technika és a törvénykezés modernizálódása, az ipari és társadalmi forradalmak, az étkezési szokások megváltozása és így tovább – egy hosszú és lassú folyamat összetett eredményei. Valójában nemcsak a 15–16. század fordulója, hanem az egész 16. század nem egyéb, mint átmenet egy új korszakba.¹

Az Újvilág képe az Óvilágban

Ismert, hogy a klasszikus tudományos rendszerek öröksége elevenen tovább élt és uralkodott az Amerika felfedezését követő évtizedekben is. A térképrajzolók világtérképeiket Ptolemaiosz és más ókori bölcsek nyomán készítették, csupán néhány korrekciót és mellékletet téve hozzájuk az új adatokkal. Kolumbusz négyszer utazott Amerikába és – mint haláláig hitte – megtalálta többek között a földi Paradicsomot, Salamon hegyét, és feltétel nélkül hitt Pierre d’Ailli, Aeneas Silvius Piccolomini, idősebb Plinius és Marco Polo műveinek.² A hódítók és kalandorok az Aranyvárosokat és az Örök Fiatalság Forrását a 16. század negyvenes éveigi keresték Észak-Ameriká-

1 Jellegzetes hiba a hatást direktnek és azonnalinak tartani. Romera Castillo tanulmányát a következő szavakkal kezdi: „1492 mitikus és alapvető évszám az egyetemes történelemben. Amerika felfedezésével – felfedezés vagy két kultúra találkozása: bárhogy is nevezzük – a spanyolországi élet minden tekintetben kopernikuszi fordulót vett” (Romera Castillo, 1992. 107.). Igaz, hogy ez egy alapvető évszám (már López de Gómara is világosan látta a 16. század közepén V. Károlynak címzett ajánlásában a *Historia general de las Indias* [1552] című műve elején: „Felséges úr! A világ teremtése után a legnagyobb dolog volt, eltekintve alkotója megtestesülésétől és halálától, az Indiák felfedezése, így nevezik az Újvilágot.” Idézi: Schwartz Lerner, 1992. 54.), de mint látni fogjuk, Spanyolország esetében, ideértve az irodalmat is, semmiféle radikális, azonnali változás nem történt.

2 Mivel nem „felfedez”, hanem „igazol és azonosít”. Lásd: Pastor, 1983. 17–109. Ha „felfedez”, akkor a „hagyomány” mellett foglalt állást, vagy egyszerűen óvatos, ha a megfigyelések nem igazolták olvasmányait. Kolumbusz harmadik útján azt írta: „Mindig azt olvastam, hogy a világ, a föld és a víz szférikus, és a tekintélyes szerzők és Ptolemaiosz tapasztalatai és mindaz, amit itt írtak, ezt mutatták. (...) Most akkora ellentmondást láttam, ahogy azt már mondtam, hogy annak ellenére, amit hittem, úgy találtam, hogy nem kerek abban a formában, ahogyan írják: hacsak nem körte formájú.” Kolumbusz hiszi, és ezúttal fel is fedezi,

ban, az amazonokat pedig egészen a 18. századig délen.³ Sok teória született az indián törzsek biblikus eredetét illetően, hogy további példákat ne is soroljunk. A 17. század végéig nem is beszélhetünk a régi rendszer végső megrendüléséről, bár a modern térképészet, a csillagászat, a botanika, az orvostudomány, a fizika, a filozófia és társaik már jóval korábban megtették első botladozó lépéseiket.⁴

A változás lassúságához több tényező járult hozzá. Az első harminc évben Amerikának csak kis részét, a Karib-tenger vidékét hódították meg. A hollandok, az angolok és a franciák csak a 16. század második felétől kezdtek el nagyobb léptékekben hajózni a világtengereken. A 17. századig nem hatoltak be a szárazföldek szívébe, hanem inkább kereskedelmi kapcsolatokat alakítottak ki a partokon és a szigeteken. A kortárs Európában számos meghatározó folyamat zajlott ekkor: a nemzetek és államok formálódása és konfliktusai (például Spanyolország és Franciaország között), a reformáció, a vallásháborúk, az állandó török fenyegetés sok materiális és szellemi energiát emésztettek fel.⁵ A bennszülött népeket és felfedezett társadalmakat az Atlanti-, az Indiai- és a Csendes-óceán vonalán vadnak és primitívnek tartották, és azok alig-alig keltették fel a kor értelmiségének érdeklődését.⁶ Ezek az okok nem gyorsították fel a hódítások és felfedezések hatásainak kibontakozását.⁷

Ami a Pireneusi-félszigetet illeti, az általános vélekedéssel ellentétben a 16. századi Spanyolország egy viszonylag szabad, nyitott, az újra fogékony állam volt, a többi európai állammal összehasonlítva is. A hispán országot több tudományág

hogyan „...a föld, melynek felfedezésére küldtek Őfelségéék hatalmas, és nagyon sok van még, amelyről eddig nem tudtunk”. Colón, 2000. 287–290.

3 „Az európai vonatkozások végleges törléséig” és „az amerikai valóság kitöréséig”. Lásd: Pastor, 1983. 237–373. Addig „megvalósult egy hosszú nyugati álom, az Indiák csodája, melynek természetesen nyilvánvaló kompenzáló szerepe volt.” Pellicer, 1991. 154.

4 Az első lépésekről és az asszimiláció folyamatáról lásd: Elliott, 1970. 28., 53. Sok példával szolgál az átmenetről és a modern tudományok kezdetéről: Grafon, 1992. 161–256. Amerikában, mint az várható, ez egy hosszabb folyamat, bár csak a legegyszerűbb esetekben. Motolinía azt írta *Historia* című művének előszavában a mexikóiak eredetéről 1541-ben: „Arisztotelész *De admirandis in Natura* című könyvében említi, hogy a régi időkben a karthágóiak áthajóztak Herkules szorosán nyugat felé, hatvan napig hajóztak, s eleven, gyönyörködtető és nagyon termékeny földeket találtak. (...) Ezek a földek vagy szigetek lehetnek a San Juan vagy a Hispaniola vagy Kuba szigetei, (...) de egy ilyen nagy és ennyire lakott föld valószínűleg más eredettel rendelkezik; néhány utalás arra mutat, hogy ez lehetett Noé unokái közt felosztva. Néhány spanyol elítéli bizonyos rítusaikat, szokásaikat, ceremóniáikat, úgy tartva, hogy azok mór eredetűek. Mások azt mondják, hogy zsidó nemzetség; a legelterjedtebb vélemény mind közül az, hogy ők valamennyien pogányok.” Motolinía, 2001. 66. (31.33.) És később: „Amikor a spanyolok hajóra szállnak, hogy ezekre a földekre utazzanak, egyeseknek azt mondják, mások arra vágnak, hogy Ofir szigetére jussanak, ahonnan Salamon király nagyon finom aranyat vitt el, és hogy ott gazdaggá váljanak; mások a Tarsis vagy a nagy Zupango szigetére terveznek menni, ahol mindenfelé annyi arany van, hogy zsákszámmra lehet szedni, mások azt mondják, a Hét Város keresésére indulnak. (...) Ó, azok az örültek! És ha Isten azt akarná és úgy tartaná jónak, hogy feltámadjanak azok, akik arra felé haltak meg, azért hogy megcáfolják mindezt, és tanúsítsák a világ számára, hogy ne menjen oda senki halált keresni magának!” Motolinía, 2001. 259.

5 A kortárs költő szemszögéből sokkal nagyobb hőstettek is születtek, mint néhány távoli terület meghódítása: a francia katonai hatalom megtörése vagy Itália nagy presztízsű városainak meghódítása és alávetése. Vagyis, az Arakuána nagyon erős konkurenciával rendelkezik a birodalmi Spanyolország megszentelt irodalmi mezején.

6 Bataillon, 1950. 816–821.

7 Az európaiak indiánképéről az európaiak szemszögéből: Bitterli, 1982. 101–262.

élvonalában találhatta a kortárs európai polgár: a hajózásban, a hajómérnöki és katonai mérnöki tudományokban, a térképészetben, a fémbányászati technikákban és a fémművességben egyaránt. Szoros kapcsolatokat ápolt a többi európai állammal, és Salamancában lévő egyeteme – egyetlenként Európában – elfogadta Kopernikusz tanítását. A valenciai iskola elsőként védte meg az új, Vesalius-féle anatómiát. Olyan matematikusok, csillagászok, természettudósok és nyelvészek dolgoztak a félszigeten vagy az Újvilágban, mint Jerónimo Múñoz, José de Acosta vagy Bernardino de Sahagún.⁸

A reneszánsz, a humanizmus és Erasmus szellemisége áthatotta a kulturális és irodalmi életet. A főinkvizítorok, V. Károly spanyol király (1516–1556) és német-római császár (1530–1558), illetve más államférfiak is részben erasmistáknak számítottak.⁹ Az Amerika meghódítását spanyol részről igazoló híres vitákban Francisco de Vitoria, Bartolomé de las Casas és társaik a modern nemzetközi jog előfutáiraivá váltak, és a törvények csekély hatékonyságának ellenére egy forradalmian új törvénykezés úttörőivé (*Las Recopilaciones de Indias*) lettek.¹⁰ A spanyol és portugál humanizmus csak ritkán emelte ki a felfedezőket, mint akikben – akárcsak az antik hősökben – az emberi természet legkiválóbb tulajdonságai egyesültek.¹¹ Ennek ellenére a 16. század végén már megjelentek a spanyol moralisták, filozófusok és szabad gondolkozók panaszai, akik másként tekintettek a hódításra. Ők az Indiákban – ahogy a korban Spanyolország tengerentúli hódításait nevezték – az állam hanyatlásának okát látták, mely párhuzamosan történt a gazdasági visszaeséssel.¹²

A 16. század felfedezéseinek és hódításainak főszereplői kétségkívül a Kasztíliai Királyság lakosai voltak, emiatt joggal várható, hogy az európai és az ameri-

8 A modern tudományról Spanyolországban: López Piñero, 1983.

9 Az erasmismusról és az irányzatokról: Bataillon, 1950; Rummel, 1989.

10 Ezekről az ellentétekről igen gazdag irodalom létezik. Lásd Las Casas válogatott műveit a *Biblioteca de Autores Españoles*ben és bevezetőjét, az Apológiát tőle és Sepúlvedától; valamint Bataillon és Hanke tanulmányait.

11 Vives ezt írta 1531-ben a portugál királynak címzett előszavában (*De disciplina*): „Őseid csodálatra méltó merészségről tettek tanúbizonyságot, amikor elhagyták Portugáliát, és kalandokra indultak új tengerek, új földek, soha eddig nem látott új csillagok felé. (...) Megmutatták nekünk az ég útjait és a tengereket, melyekről még soha sem hallottunk, és amelyeknek még csak nevük sem volt az emberi nyelvben, és felfedték nekünk mesés és csodás életű barbár népek és nemzetek létezését, melyek hatalmas gazdagsággal bírtak, és mi lelkes szemekkel néztük. Ezekkel a csodás felfedezésekkel megnyílt az emberiség számára az egész világ. Valójában nem létezik olyan tudatlan ember, aki azt gondolná, hogy az eget is elhomályosító mítikus hősök hírneve összehasonlítható lenne ezekkel az új portugálokkal.” Idézi: Schwartz Lerner, 1992. 53. „V. Károly korának humanistái kedvezően fogadták a monarchia egyetemes és messianisztikus felfogását, mely kiemelte a Gondviselés szerepét a felfedezésben, igazolva így az újonnan felfedezett területek bekebelezését.” Uo. 52.

12 Bartolomé Leonardo de Argensola írta Justus Lipsiusnak 1603-ban: „Mi, spanyolok, akiket üdvözölsz, mert élvezzük a békét, milyen gyümölcsöseit élvezzük, kérdezem magamban, hacsak nem a luxust, a fősვნისséget és más csapásait a békének, amelyek magukévé szoktak tenni egy lusta országot?” Lipsius válasza: „Elmondjam, őszintén mit gondolok? Megteszem, mert tudom, hogy véleményem egyezik sokakéval. Általatos legyőzve, legyőzött titeket az Új Világ és (...) meggyengítette régi erőtöket. Soha sem származott még más gyümölcs a gazdagságból.” Idézi: Schwartz Lerner, 1992. 64. Saavedra Fajardo 69. Empesája szerint (*Ferro et auro*) „a károk, melyek az Indiák felfedezéséből származtak, a mezőgazdaság és más termelő tevékenységek elhagyása volt”. Uo. 65.

kai (és általában az újvilági) civilizáció nagy találkozása mély és maradandó nyomokat hagyott a kasztíliai irodalomban.¹³ Ennek ellenére a témát illetően az Arany század spanyol irodalmában nagy a hallgatás. Nem foglalhatók össze hosszú listákon a témát taglaló művek címei, csoportosítani sem lehet őket különféle kritériumok szerint. Mi okozhatta a közönyt, az érdeklődés hiányát és az írók, költők passzivitását; a minimális számú, elszórt és pontatlan említéseket? Miért szorult Amerika folyamatosan a háttérbe, miért nem születtek új műfajok az Indiákról szóló krónikákat leszámítva? Miért kell nagyítóval keresni az amerikanizmusokat, az amerikai témát, a komikus *indiano*¹⁴ szereplőket a rövid színpadi művekben, egy-egy verses kötetcskében, negatív-szatirikus felhanggal, a néhány részletet az emlékiratokban, az elbeszélő költeményekben, középszerű komédiákban és apró említéseként a komolyabbakban: Lope de Vegánál, Cervantesnél, Quevedónál és Góngoránál?

Az amerikai őslakosok szinte egyáltalán nem jelentek meg, és ha igen, akkor csak másodlagosan, a kincsek, a növények és a földrajz varázslatos háttérében. Alakjuk nem vált típusná. Amerika lakosai hangzatos és érthetetlen szólások, tollak, meztelen bőr és kannibál szokások képei közepette legtöbbször bálványimádók és ártatlan vademberek kusza egyvelegévé alacsonyodtak.

A témát taglaló irodalomtörténeti tanulmányok nagy többsége a színházzal foglalkozott, mivel léteznek olyan színpadi művek, melyeknek a címe vagy cselekménye szóba hozza az újvilági tartalmat, például Lope de Vega: *El nuevo mundo descubierto por Cristóbal Colón*, *El Brasil restituído*, *El Arauco domado* című munkái vagy Tirso de Molina trilógiája a Pizarrókról. Ezen művek nagy többsége azonban minőségében középszerű, és ráadásul a sajátos korabeli nemzeti mítosz iránti vágyak az árnyékában születtek, a közönségnek vagy magának a komédiaszerzőnek az igényei alapján (vagyis az alapján, amelyre a megrendelők szerződtették őket). Más darabokban az amerikai elemnek ugyan fontos szerepe van, de csak a drámai cselekményben – például egy személy hirtelen visszatér az Indiákról, és a cselekmény emiatt megváltozik.

A rendkívül termékeny Lope de Vega esete kiválóan alátámasztja a fentieket: gondosan követte krónikaforrásait, melyekből egyszerre többet felhasznált (López de Gómara, Cabeza de Vaca, Fernández de Oviedo, Juan de Ercilla stb.). A kutatás számára már nem ismeretlen az a kecsua–spanyol szószedet, amelyet Lope arra használhatott, hogy színházában modellezze az indigenizmusokat. Ám ezek az elemek csak arra szolgáltak, hogy valószerűbbé tegyék műveit; gyorsan átfutott olvasmányokról volt szó. Ráadásul forrásait Lope de Vega esetenként megváltoztatta olyan új szavakat alkotva, melyek nem képezték a szószedet részét.

Juan de la Cueva, a 16. század második felének híres drámaírója, aki 1574-től 1577-ig Mexikóban élt, egy barátjának írt episztolában dicsőítette az azték fővárost, az anyaországba való visszatérése után mégis a tradicionális kasztíliai tematikához kanyarodott vissza, elfeledve az Indiákat. Sőt írt egy eposzt (*Conquista de*

13 E rész alapja: Brioso Santos, 1999.

14 *Indiano*: aki az Indiákra utazik és meggazdagodva tér vissza Spanyolországba. *Indio*: őslakos, indián.

la Bética), amelynek semmi köze az Újvilághoz, noha azt a saját tapasztalatai alapján első kézből ismerte.

Ami a prózát illeti, a spanyol monarchiában egyáltalán nem születtek fiktív történetet tartalmazó, amerikai témájú művek. Megfigyelhetők az Indiákra történő utazások leírása, kisebb összefoglalók, de minimális környezetleírással. A pikareszk regényben Amerika többször feltűnt, mint gazdasági jellegű kísértés.¹⁵ Általánosságban azonban mint helyszínt kerülték az amerikai kereteket. A költészetben az Újvilág általában a meggazdagodás motívumaként jelent meg.¹⁶

Az Arany században két nagy korszak különíthető el az Újvilág-tematika szempontjából: a 16. században főként elszórt, egyéni utalásokat találni (*La lozana andaluza*, *El Crotalón*, *El viaje de Turquía*, *La autobiografía de Enríquez de Guzmán*). Csak a 17. században jelent meg a komoly és tartós érdeklődés, az elmélyült foglalkozás Amerikával és annak gyarmatosításával kapcsolatban Cervantesnél,¹⁷ Suárez de Figueroánál, Góngoránál¹⁸ és Quevedónál.¹⁹ Megjelent az arany, az értékes fémek és a dekadencia motívuma.²⁰ Ekkor növekedett meg az amerikai export

15 „Caminábamos a Sevilla, [con mi mujer] (...) Cuando alá llegamos, con el deseo de aquellos peruleros y de ver nuestra casa hecha otra de la Contratación de las Indias, barras van, barras vienen, que pudiera toda fabricarla de plata y solarla con oro, ya me parecía verlos asobarcados con barras, las faltriqueras descosidas con el peso de los escudos y reales, todo para ofrecer a el ídolo. Con aquello me vengaba del que nos enviaba desterrados y entre mí le decía: »Oh traidor, que por donde me pensaste calvar te dejé burlado! A tierra voly de jauja, donde todo abunda y las calles están cubiertas de plata, donde, luego que llegue, nos vendrán a recibir con palio y mandaremos la tierra.«” Alemán: Guzmán de Alfarache. Segunda parte, III. 6.

16 „Mi bien es de las Indias combatido, / decid si el alma consintió en mi daño que el alma no la compra mortal precio.” Lope de Vega: *Rimas Humanas*. [84.] (Rimas soneto 47.) vv. 9–11., utalva egy gazdag riválisára Elena Osorio meghódítása kapcsán.

17 „Nem sok esztendővel ezelőtt Extremadura egyik helységéből, mint a tékozló fiú, fölkerekedett egy nemes szülőktől származó hidalgo, bejárta Spanyolország, Itália meg Flandria különféle vidékeit, és fecseglte az éveket, akárcsak a vagyont. Időközben szülei elhaláloztak, öröksége elűszott, ő meg hosszas barangolás után Sevilla jeles városában állapodott meg, és ott bőséges alkalmat talált, hogy maradék vagyonkáját is elkótyavetyélje. Látván, hogy pénzéből kikopott, barátja pedig még csak édeskevés akad, a sok sevillai éhenkórász orvosságára fanyalodott: elment Indiákra, mert Amerika volt Spanyolország sorsüldözöttjeinek oltalma, menedéke, lázadók temploma, gyilkosok búvóhelye, sipisták tanyája és szállásadója – a kártyások a hamisjátékost hívják sipistáknak –, feslett nőszemélyek csábító reménye, sokak közös csalódása és kevesek különös szerencséje.” Így kezdődik Cervantes: A szerelemföltő aggastyán. <http://mek.oszk.hu/06800/06817/06817.htm#11>. Fordította: Benyhe János.

18 Vitairat a hajózások ellen: Luis de Góngora: *Soledades*. Lásd: Góngora y Argote, 1986. 366–502.

19 *Mindenek órája*, XXVI. fejezet. Egy araukán őslakos szól a hollandokhoz: „Ha elveszik attól az Indiákat, aki tőlünk elvette, sokkal inkább őrizkednünk kell tőletek, mint tőlük! Így hát figyelmeztetek: Amerika egy gazdag és gyönyörű ringyó, aki hűtlen volt a férjeihez, nem lesz hú a tolvajaihoz. A keresztények azt mondják, hogy az ég megbüntette az Indiákat, mert bálványt imádtak; mi indiánok azt mondjuk, hogy az égnek meg kell büntetnie a keresztényeket, mert imádják az Indiákat.” Idézi: Schwartz Lerner, 1992. 67.

20 Gracián: *Criticón*. Második rész, Harmadik fejezet: Az arany és az ezüst börtöne. A franciák panaszkodnak a Szerencse előtt a spanyolok szerencséjére: „Dísteles las unas y las otras Indias, (...) Todo para ellos y nada para nosotros, ¿cómo se puede tolerar?” A Szerencse válasza: „¿Cómo que no os he dado Indias, esso podéis negar con verdad? Indias os he dado y bien baratas, y aun de mogollón, como dizen, pues sin costaros nada. Y si no, decidme, ¿qué Indias para Francia como la misma España? Venid acá: lo que los españoles executan con los indios ¿no lo desquitáis vosotros con los españoles? Si ellos los engañan con espejillos, cascabeles y alfileres, sacándoles con cuentas los tesoros sin cuento, vosotros con lo mismo, con peines, con estuchitos y con trompas de París ¿no les volvéis a chupar a los españoles toda la plata y todo el oro? Y esto, sin gastos de flotas, sin disparar una bala, sin derramar una gota de sangre, sin labrar minas, sin penetrar abismos, sin

jelentősége is: a csokoládé, a dohány és más termékek elárasztották a gazdagokat, és az ezekre történő szatirikus jellegű utalások divattossá váltak valamennyi irodalmi műfajban.²¹ Az *indiano* figurája bizonyos állandó pszichológiai és egyéb jellegzetességeket vett fel.²² Ám fontos megjegyezni, hogy az irónia és a szatíra sok esetben a görög-római irodalom sajátos jellemzője is,²³ mint sajátos attitűd a polgárság és a nemesség meggazdagodásával szemben.²⁴

Már bemutattunk néhányat azon okok közül, amelyek lassították az Újvilág okozta és gerjesztette változások kibontakozását az Óvilágban. Spanyolország esetében mindehhez hozzáadódnak további tényezők is. Egyrészt ugyanis a hódítók nem tartoztak hazájuk történelmének hősei közé. A nemesi vérvonal gyakori hiánya és a közmondásos kapzsiságuk gátolta a társadalmi elismertség kivívását. A Don Quijote híres hőskatalógusa nem említi egy amerikai hódítót sem, arra a 19. századig kell várni.²⁵ Másrészt sok jelentős művet, főként gazdasági okokból egyáltalán nem publikáltak: Sahagún Amerikát leíró művei például a 19. századig nem jelentek meg. Harmadrészt a hódítást a jogszerűség kérdése körül támadt hatalmas nyugtalanság kísérte. Kezdetét vette a fekete legenda kialakulása a pénzéhes, kegyetlen és kapzsi spanyolokról, amely kép elterjedését az európai országok, főként Spanyolország tradicionális vetélytársai is támogatták. Negyedrészt a felfedezők és a hódítók között nem voltak jelentős mecénások. Végül, az Aranyszázad íróinak – és üzletembereinek, közéleti személyiségeinek – túlnyomó része sohasem látogatta meg az Újvilágot.

Következtetésként elmondható, hogy az írók az esetek többségében Amerika megjelenítését arra használták, hogy egzotikus hangulatot kölcsönözzenek a műveiknek, vagy pedig valamely ironikus megjegyzés, esetleg kritika megfogalmazásához használták ürügyként. Az információ, amellyel a korabeli szövegek szolgáltak, egyáltalán nem alkalmasak arra, hogy Amerika egzakt, valóság-hű képe rekon-

despoblar vuestros reinos, sin atravesar mares. (...) Creedme que los españoles son vuestros indios, y aun más desatentos, pues con sus flotas os traen a vuestras casas la plata ya acendrada y ya acuñada, quedándose ellos con el vellón cuando más trasquilados.” Gracián, 2001. 332–333.

21 Quiñones de Benavente *Condes fingidos* című bohózatában: „Porque eran tomadores de tabaco; / que son cosas muy sucias y muy feas / en cada rostro haber dos chimeneas.” Idézi: Romera Castillo, 1992. 123. Quiñones másik híres bohózatában, a Don Gaíferosban: „Írreme por mesones y por ventas. / Plegue Dios que un indiano te maltrate / haciéndote beber el chocolate, / y algún sucio bellaco / por fuerza te haga estornudar tabaco.” Uo. 124.

22 Don García azt hazudja egy hölgynek, hogy *indiano*. Don García: „Más de un año que por vos / he andado fuera de mí?” (...) Jacinta: „¡Buena a fe! / ¿Más de un año? Juraré / que no os vi en mi vida yo.” Don García: „Cuando del indiano suelo / por mi dicha llegué aquí / la primer cosa que vi / fue la gloria de ese cielo.” (...) Jacinta: „¿Sois indiano?” Don García: „Y tales son / mis riquezas, pues os vi, / que al minado Potosí / le quito la presunción.” (...) Jacinta: „¿Y sois tan guardoso / como la fama los hace?” Don García: „Al que más avaro nace, / hace el amor dadivoso.” Jacinta: „¿Luego, si decís verdad, / preciosas ferias espero?” Don García: „Si es que ha de dar el dinero / crédito a la voluntad, / serán pequeños empleos / para mostrar lo que adoro, / daros tantos mundos de oro / como vos me dais deseos.” Alarcón: *La verdad sospechosa*. vv. 483–512. (A szerző 1580 körül született, Mexikóban, csak 1613 táján költözött végérvényesen Spanyolországba. Ez a mű 1620-ból való.)

23 Romanos, 1992. 47.; Schwartz Lerner, 1992. 69–70.

24 Romanos, 1992. 49.

25 Cervantes: *Don Quijote*. I., XLIX. fejezet.

struálható legyen. Szegényes és felületes benyomást keltenek, többé-kevésbé a valószínűség látszatával, ami azonban nem mindig koherens a részleteket illetően, ráadásul több szűrőn keresztül jutott el az eredeti forrástól az olvasóig. Nem reprodukcióról volt tehát szó, hanem egy művészi, alkotó folyamat eredményéről, melyet a közönség vagy az olvasó könnyen képes volt amerikai valóságként azonosítani. Ez a kép azonban inkább a reneszánsz és a barokk struktúráit és képzeletvilágát tükrözte, mint magát az Indiákat.

Az Aranyszázad epikus-történeti költészete

Sok kritikus foglalkozott azzal a problémával, hogy miközben az Aranyszázad irodalmi művei (színművek, regények, lírai költészet) világszínvonalúak, az epikus költészetről ez nem mondható el, vagyis nem léteznek olyan gigászok, mint Ariosto, Camões, Tasso vagy Milton. Sőt a 19. században voltak, akik azt állították, hogy a spanyol irodalomban nem is léteznek epikus költemények.²⁶ Általánosságban inkább a kimagasló művek hiányoznak, a kritikusok pedig a korabeli és ókori-középkori minták szolgai utánzására, az erő és az eredetiség hiányára, a szerkezeti hibákra, a nem megfelelő időmértékekre és az elbeszélő költemények ridegségére hívták fel a figyelmet.²⁷ Pedig magában az országban is komoly hagyománnyal rendelkezett a műfaj (középkori eposzok és románcok). A színházi művekben is sok történelmi témával találkozhatott a korabeli néző, hiszen a kor Spanyolország virágkora, számos háborúval, dicsőséges hódítással, korszakalkotó hadi és kulturális teljesítménnyel.²⁸

Ha a középszerűség okait keressük, arra a végkövetkeztetésre juthatunk, hogy a géniuszok hiánya mellett a konkurencia is feleslegessé tette epikus költemények írását. Azaz az Aranyszázad más jellegű epikus megnyilvánulásai, a románcok, a korábban már említett színház, együtt az új műfajjal, az Indiákról szóló krónikákkal, kielégítették a közönség hatalmas – s mint látni fogjuk, egyre növekvő – igényét.²⁹ Pierce elismerte, hogy az elbeszélő költemények nagy részének alacsony a színvonala, meglátása szerint ugyanakkor a *La Christiada* Hojedától, a *Bernardo* Balbuenától és az *Araukána*, vagyis az *Araukánok könyve* Ercillától az irodalom legnagyobbjai között foglalnak helyet, annak ellenére, hogy nem érik el az európai kortárs remekművek szintjét. A többi elbeszélő költeménynek is vannak magasabb minőségű részei.³⁰

Az antik és modern elméletek és előírások szerint az eposznak mint műfajnak szigorú szabályai voltak: így többek között verselési szabályok (a spanyol nyelv

26 Rosell, 1945. 13. „Valódi epikus költemény egy sem létezik a spanyol irodalomban: ez tagadhatatlan igazság, valamennyi kritikus alátámasztja, és emiatt újabb bizonyítékokra sincs szükség.”

27 Alborg, 1970. 937. A műfaj történetének kritikai összefoglalása: Pierce, 1961. 17–209. Az *Araukánát* illetően a költemény emlegetett hibái: az egyetlen hős hiánya, nincs általános terv és forma, monoton és túl hosszú.

28 Alborg, 1970. 937.

29 Alborg, 1970. 937–938. Egy másik okot is említ: „irodalmunk főbb megnyilvánulásainak lényegében populáris jellegét”, ami miatt egy emelkedett forma, az epika nem találta helyét az irodalmon belül. Ezt az állítást legalábbis az *Araukána* esetében egy másik fejezetben kétségbe vonom.

30 Pierce, 1961. 10.

esetében ilyen például a nyolcsoros – *octava real* – verselés), illetve az epikus felépítés (kezdési formulák, moralizáló kitérők, isteni beavatkozás, mágikus és mitologikus világ, hős főszereplő, a cselekmény egysége, harci és szerelmi téma, seregszemle, fegyverzetek leírása, retorikus szófordulatok stb.).³¹

Ami a mintákat illeti, Vergilius *Aeneise*, Tasso *Megszabadított Jeruzsáleme*, Ariosto *Eszeveszett Orlandója* váltottak ki nagy hatást Spanyolországban; Ercilla esetében a *La Pharsalia* is Lucanustól.³² A korban sok spanyol fordítás forgott Homérosz, Vergilius, Lucanus, Ariosto, Camões, Tasso és mások műveiről.³³

A fentiek mellett is – vagy azok ellenére – a korban 200 epikus költeményt publikáltak a spanyol monarchiában, ami tekintve a művek rendszerint igen bő terjedelmét, nagy számnak tekinthető. Számuk több, mint Angliában vagy Franciaországban, Itália termékenységevel vetekszik.³⁴ Ehhez hozzájárult a műfaj Arisztotelész *Poétikája* óta létező hatalmas presztízse.³⁵ A műfaj, a lovagregényekhez és a komédiákhoz hasonlóan, nagyon is gazdag tehát művekben. Születtek továbbá változó minőségű, főleg történelmi, de emellett vallási, fiktív, burleszk és újvilági témájú (utóbbiból körülbelül 20 darab, főleg Chile, Mexikó és Peru meghódításáról) munkák is, így Krisztus életéről, a Franciaország elleni háborúkról, középkori hőstettekről, V. Károlyról, Don Juan de Austriáról.³⁶ Lope de Vega is több epikus költeményt írt.³⁷

Ercilla és az Araukánok könyve

Alonso de Ercilla y Zúñiga (1533, Madrid–1594, Madrid) nemes szülők hatodik gyermekeként született, apja tagja volt a kasztíliai Királyi Tanácsnak, anyja II. Fülöp húgait, doña Juana és doña María infánsnőket szolgálta. Ercilla már 15 évesen elkísérte apórként Fülöp herceget a monarchia nem spanyol anyanyelvű országaiba. Később, a herceg udvarában a művelt humanista nevelő, Calvete de Estrella oktatta, ezt követően királyi krónikás lett. Reneszánsz-humanista neveltetése miatt Vergiliust, Lucanust és a Bibliát olvasta, jól ismerte a római történelmet, valamint az itáliai költőket, Dantét, Petrarcat, Boccacciót, Ariostót és társait. 1554-ben éppen Londonban tartózkodott Fülöp kíséretében, amikor megérkezett az araukánok által megölt Pedro de Valdivia perui alkirály halálhíre. Andrés Hurtado de Mendoza személyében Fülöp új alkirályt nevezett ki Peruba és új kormányzót, Jerónimo de Alderetét Chilébe.

Ercilla engedélyt kapott, hogy Amerikába utazhasson velük, döntésében egy szerencsétlenül alakult szerelmi kaland is közrejátszott. 1556-ban megérkezett

31 Lásd az eposzi kellékeket részletesebben és példákkal a latin-amerikai epikus költeményekben: Piñero Ramírez, 1992. 169–183.

32 Pierce, 1961. 9–12.

33 Pierce, 1961. 367–374. B függelék: *Traducciones españolas de epopeyas antiguas y coetáneas en los siglos XVI y XVII.*

34 Pierce, 1961. 213.

35 Piñero Ramírez, 1992. 161–162.

36 Alborg, 1970. 941–957.

37 Pierce, 1961. 13.

Amerikába, de áprilisban Alderete kormányzó meghalt. Az araukánok elleni büntető expedíció – melyben 1557 júniusa és 1558 vége között Ercilla is részt vett – vezetésével a perui alkirály fiát, García Hurtado de Mendozát bízták meg. Ercilla különböző vitás helyzetek miatt többször is kellemetlen helyzetbe került Mendozával szemben, ami miatt halálra is ítélték, de az utolsó pillanatban egy nő közbenjárására megmenekült. Több évig Limában élt, 1563-ban tért vissza Spanyolországba, ahol Fülöp királyt szolgált. Ercilla a chilei araukán háborúban történt részvételétől kezdve (1557) lényegében haláláig, évtizedeken keresztül írta a költeményét, a *La Araucanát*, amelynek első részét 1569-ben publikálta, és munkájával rögvest hírnevet is szerzett magának. 1571-ben a Szent Jakab Lovagrend lovagjává ütötték. A következő években bejárta egész Európát és folytatta művét. 1578-ban megjelent az *Araucána* második része. Ezt követően azonban egy kényes diplomáciai küldetés kudarca miatt elveszítette Fülöp kegyét és az udvari karrier lehetőségét. 1582-ben, Portugáliában megismerte Cervantest, aki ekkor még katona volt. 1583-tól cenzorként dolgozott Madridban, a kor irodalmi életének központi alakjaként. 1589-ben jelent meg az *Araucána* harmadik része. Utolsó éveiben Portugália meghódításáról szóló költeményéhez készített strófákat.³⁸

Az araukán (*araucano* jelentése: zavaros víz) kifejezés Ercilla találmánya Arauco chilei tartomány indiánjaira. Később a név a déli indián törzsek elnevezésévé vált. Ma az antropológiában azokat az indiánokat nevezik így, akik az araukán vagy *mapuche* nyelvet beszélik. A különböző törzsek sohasem alkottak politikai egységet. Az araukán nyelv nyelvészetileg független, törzsenként eltérő dialektusokkal rendelkezik. Az ipar, a kézművesség és az anyagi kultúra az araukánoknál hasonló a Közép-Andok területén élő törzsekéhez, míg a társadalmi, vallási, politikai berendezkedés az argentin pampák vadászaiéhoz közelít. Amikor a spanyolok Amerikába érkeztek, az araukán lakosságot félmillió és egymillió közötti létszámmra becsülték.

Az araukánok alacsony termetűek (a férfiak 159–168 centiméter közöttiek, a nők 143–148 centiméteresek), az arcuk gömbölyű, a mellkasuk széles és erős, a karjaik és a lábaik rövidek és erősek, a bőrük a kontinens többi törzséhez képest nagyon világos, a hajuk sötét. A lakosság kis rokoni közösségekben élt. Ezekben a közösségekben 3–8 egy vérvonalból származó család élt együtt, több vérvonal alkotott egy kerületet. Egy araukánnak annyi felesége lehetett, amennyit meg tudott fizetni és el tudott tartani. A vének tanácsa segítette a döntéseiket. A törzs élén a főnök állt, aki számíthatott a kerület többi törzsfőnökének a segítségére. Ezek a törzsfőnökök bírák és hadvezérek voltak, általában gazdagabbak, mint a törzs tagjai. Nem volt joguk adót kivetni vagy engedelmességet kérni. A legfontosabb döntéseket a tanács hozta: a házasságokban, a perekben és a háborús ügyekben. Összehasonlítva más prekolumbián amerikai kultúrákkal, az araukánoké demokratikus rendszernek számított; a hódítókkal szembeni sikeres ellenállásuk egyik oka is az lehetett, hogy nem volt egyetlen központjuk és vezérük, mint az inkáknak, illetve az aztékoknak.

A legfontosabb araukán fegyverek a nyilak vagy a *pulquí* voltak, a *huasquinak* nevezett lándzsa (4-5 méteres *quila* nádból készült, tűzben edzették és a hegyét el-

38 Morínigo, 1979. 7–14.; Íñigo Madrigal, 1982. 189.

látták egy hegyes kővel vagy csonttal), a buzogány, a nádlaszó, ami a lovasok ledöntésére szolgált, a parittyá és a *laques*nek nevezett hajítógolyók (kerek kövek). Ugyanakkor gyorsan alkalmazkodtak az óvilági fegyverekhez és harcmodorhoz: az 1560-as évtizedben már nagyon jól kezelték a spanyol fegyvereket, főleg a lőfegyvereket, és kiváló lovasok voltak. Erős építményeket készítettek fatörzsekből, melyeket álcázott vizesárkokkal védtek. A hadifoglyokat megkínózták és megölték. Élelmük alapja a kukorica volt, természetek még *quinoát*, babot és krumplit is.

A partokon halásztak. Az állattartást illetően: a legfontosabb állatuk a *hueque* vagy birka volt. Bár nem jeleskedtek a fazekasságban, kosárkészítésben vagy fémművességben, eredményesek voltak takarószövésben és az övek látványos díszítésében. Vallásuk erősen animista jellegű volt. A sámán-papok a teremtő Legfőbb Lényhez imádkoztak, és vért áldoztak a jobb termés és az egészség érdekében. Imádták még a természeti katasztrófák istenségét, és volt több szellemük is, beleértve a Napot. Rítusaik alkalmi jellegűek voltak, nem követték a mezőgazdasági ciklusokat. A vallás összefonódott az orvoslással és a mágikus tárgyakkal. Halottait eltemették. A legjellemzőbb ruhadarabjaik a *chamall*, a *chiripa*, a *makuñ* (poncho), a *kopam* és az *ekull* (ükella) voltak. Gyakorolták a *chuecát* (gyeplabdához hasonló játékot). Tetoválták és a harcokra kifestették magukat.

Az Inka Birodalom meghódítását követően 1535 és 1537 között Diego de Almagro embereivel felderítette Chile területét egészen a Maule folyóig. 1540 és 1541 között Pedro de Valdivia 150 emberrel meghódította Chile nagy részét, 1541-ben megalapította Santiago városát és bevezette a komturi adó rendszerét. 1553-ban a tucapeli csatában a felkelt őslakosok, miként arról már fentebb esett szó, megölték Valdiviát. Francisco de Villagrán és García Hurtado de Mendoza hiába próbálták elfojtani a felkelést, a harcok 1598-ig folytatódtak a spanyolok és az araukánok között. 1598-ban az araukánok megölték Martín García de Loyola kormányzót és lerombolták a Bío-Bío folyótól délre eső spanyol településeket. A spanyolok ennek ellenére nem hagyhatták el a területet stratégiai jelentősége (a Magellán-szoros) miatt. 1603-ban Madrid állandó hadsereget telepített Chilébe.³⁹

Ercilla nyolcsoros – *octava real* – strófában írta a *La Araucanát*, amely három részből, 37 énekből áll (az Első rész 15, a Második rész 14, a Harmadik rész 8 énekből).⁴⁰ Nem meglepő, hogy a mű nem homogén. Az élete során publikált kiadásokban számos korrekció található. Az Első rész előszavában maga vet fényt a megírás körülményeire: sokszor levél- és bőrdarabkákra írta a verssorokat. A szerző történetének második részében, a XVI. énekben lép be mint tanú. Azt megelőzően a háború addigi eseményeit írta le. Bizonyos, hogy mielőtt megérkezett Chilébe, nem állt szándékában írni a témáról.⁴¹ Vitatott kérdés, hogy a munka mekkora részét írta

39 A spanyol hódítás korából származó történelmi források: Góngora Marmolejo, 1960; Marino de Lobera, 1960. Az *Araucána* e két forrásának két összehasonlító elemzése: Dumas, 1965. Lásd még: HSAI, 1946. 42–44., 130–132., 318, 690–713., 739.; CHLA, 1984. 106–108.

40 Morínigo, 1979. 41–61.

41 Egész életében csak az *Araucanát* írta és még néhány költeményt. Nehéz egyetérteni azzal a véleménnyel, mely azt mondja, hogy Ercilla nagy költő lett volna az araukán háború nélkül is. Florit, 1967. 54. „*Micsoda lírai költő (...) meghódította volna Spanyolországot, ha don Alonso de Ercilla nem*

Amerikában és mekkorát Európában. Az *Araukána* három részre osztása egyértelműen a későbbi, európai szerkesztésnek köszönhető. A költemény csonka maradt, mert a királyi udvartól nem kapta meg a várt támogatást, és az araukán indiánok lázadásai sem fejeződtek be a költő haláláig. Elképzelhető, hogy a szerző folytatni szeretete volna a művét.⁴²

A költemény fő témája kezdetben a háború: csaták, egyedülálló hősök tettei, viták és a kapitányok lelkesítő beszédei váltják egymást mindkét fél oldalán. Ercilla a klasszikus hagyományokat követte, amikor megénekelte a különböző népek, kultúrák és vallások összeütközését.⁴³ Később a monotonitást megtörik a szerelmi szálak.⁴⁴ Ezeket Ludovico Ariosto *Eszeveszett Orlandójának* alakjai és jelenetei inspirálták.⁴⁵ A változatossághoz hozzájárulnak a nemzeti események, például az 1571. évi lepantói csata leírása,⁴⁶ illetve Vergilius és Petrarca hatására a természet és a helyi földrajzi környezet bemutatása is.⁴⁷

A kritikusok, ideértve Racine-t,⁴⁸ López de Sedanót⁴⁹ és Friedrich von Schlegelt,⁵⁰ évszázadokon keresztül a valóságosság túlhangsúlyozását hozták fel az *Araukána* legnagyobb hibájaként; úgy vélték, hogy egy szinte történelmi leírás, művészi érték nélkül. Költeményében, csakúgy, mint az Előszóban, Ercilla számos alkalommal megjegyezte, hogy története megfelel a valóságnak, gondos vizsgálódásokat végzett a szereplők, az őslakosok és a hadi események bemutatása előtt. Aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy története valóságosságát kétségbe vonhatják.⁵¹ Tudható, hogy a szerző perui és talán spanyolországi társaitól is szerzett információkat az araukánokról és a háborús eseményekről.

A gondosabb vizsgálat azonban azt mutatja, hogy a fentieket is figyelembe véve az *Araukánok könyve* versszakainak csupán hatodrésze valóban tanúbizonyosszerűen igaz. A kitalált szerelmi epizódok, a történelmi események, melyeknél nem volt jelen, az araukánok életének leírása (ideértve a haditanácsait, vitáikat és szónoklataikat), vagyis a legtöbb történelmi, fiktív, földrajzi, sőt etnográfiai kitérő a szerző fantáziájának a szülötte, vagy másodlagos forrásból származik. Ercilla természetesen inkább költő volt, mint történész, és megállapításai költeménye valóságosságáról inkább költői attitűdnek tekinthetők. Mégis hangsúlyozandó, hogy a költe-

utazott volna Chilébe, és Spanyolországba való visszatérése után nem kötelezte volna el magát amellet, hogy folytassa költeményét.”

42 Lerner, 1991. 131.

43 Ercilla: *La Araucana*. Canto I., octava 1., vv. 1–2., 5–8. (= I/1, vv. 1–2., 5–8.) és I/10., vv. 7–8.

44 Ercilla: *La Araucana*. XV/1., vv. 1–4.

45 Ercilla: *La Araucana*. XX/27–79., XXI/5–12., XXVII/61., XXVIII/4–28., XXXIII/78–83.

46 Ercilla: *La Araucana*. XXIII/76–87., XXIII (XXIV)/1–96.

47 Az *Araukána* irodalmi forrásairól lásd: Schwartz Lerner, 1972.

48 „Ce poete (...) n'est ni boursoufflé dans son style, ni évaporé dans ses pensées, mais il écrit sans art. Il raconte les faits en historien, il décrit les lieux où il a été voyageur.” Pierce, 1661. 52–53.

49 Pierce, 1961. 55.

50 „Es hat dieses erste epische Gedicht der Spanier einzelne poetische Stellen und Schönheiten in Menge, aber im Ganzen ist es zu sehr nur eine versifizierte Reisebeschreibung und Kriegsgeschichte.” Schlegel, 1815. Idézi: Pierce, 1961. 107.

51 Ercilla: *La Araucana*. XII/69–71., XXXVI/20. A valóságos és a költői az *Araukána*ban: Morínigo, 1979. 15–27.

mény kortárs eseményekről szól, és kortársaihoz képest nagyon sok autentikus részletet tartalmaz. A költő túlzóan és terjedelmesen írt saját hőstetteiről is, mintha a győzelmekben nagy része lett volna, elsősorban azért, hogy felhívja a király figyelmét szolgálataira.

Kitalációit és túlzásait illetően azonban Ercilla sohasem lépte túl a valóság határait, szemben a lovagregényekkel, vagy ha igen (csodás megjelenések, vagy Fitón barlangja), akkor az olvasó számára egyértelmű, hogy fiktív eseményekről van szó.⁵² Az ágyúkról például hallgatott: ez a hadi eszköz összeegyeztethetetlen az eposz műfajával, ahol a harcosok egymással szemben harcolnak.⁵³ Ami az amerikanizmusokat illeti, Ercilla indián szókincse nem haladta meg a két tucat szót.⁵⁴ A helynevek és hangutánzó nevek többé-kevésbé torzítottak. Egyes nevek saját találmányai (Galvarino, Regno, Fitón) vagy araukanizáltak (Guacolda, Tegualda, Glaura). Mindössze három valóban araukán szó található a műben: Eponamón, Apó, Pillán. A kevés indián névszó pedig, amelyet használt (cacique, arcabuco, bejuco, maíz, caimán, tiburón, petaca, piragua, yanaconas, mita, paco, vicuña, curaca stb.), az Antillákról, Közép-Amerikából, Mexikóból vagy Peruból származott. Teljességgel kimaradtak a fák, az élelmiszerek, a ruhák, a fegyverek, a gyógyszerek nevei az autochton élet leírásában, az indián főnökök beszédeiben, az araukán szerelmi történetekben. Az indián fegyverek esetében – csakúgy, mint az állatneveknél – európai neveket használt, például a jaguár vagy puma helyett tigris vagy oroszlánt írt.⁵⁵ Mindez természetesen következett reneszánsz neveltetéséből is: egy költő nem krónikás, hanem udvari ember, aki válogatott közönséghez szólt, élükön magával a királlyal.

Némileg meglepő módon Ercilla véleménye a hódítás jogszerűségéről és az indiánok emberi tulajdonságairól hasonlít az őslakosok egyik legismertebb támogatója, Bartolomé de las Casas hozzáállásához. Művében ugyan a „barbárok” nem ismerik Istent, de nem alávalóbbak, vagy kevésbé civilizáltak és értelmeseek, mint a hódítók,⁵⁶ ugyanakkor féktelenek, állhatatosak, szabadság- és függetlenség-szeretők, néha kegyetlenek, embertelenek és vérszomjasok, méltó ellenfelei a spanyol hódítóknak, azok felsőbbrendűségét soha nem vonva kétségbe.⁵⁷ A konkviszta kiváltó okát a keresztény vallás kiterjesztése helyett a puszta érdekekben látta, de ezt a véleményét az őslakosok szájába adta.⁵⁸ Ne feledjük, hogy Las Casas hívének lenni egyúttal a gyarmatosítók, a kereskedelmi megbízottak, a gyarmati adminisztráció és a korona érdekeinek kritikáját is jelentette.⁵⁹

Az Előszó igen jelentős részében Ercilla a saját, őslakosokkal szembeni hozzáállását igazolta, ami azt mutatja, hogy védekeznie kellett műve kiadásakor:

52 Íñigo Madrigal, 1982. 199. 52. jegyzet.

53 Dumas, 1965. 747.

54 Az amerikanizmusok az *Araukánok könyvében*: Morínigo, 1979. 93., 97.

55 Ercilla: *La Araucana*. XVI/37., v. 3.

56 A „vadember” fogalmához: Céspedes del Castillo, 1983. 227–228. Lásd még: Ercilla: *La Araucana*. XI/58., vv. 5–8.

57 Ercilla: *La Araucana*. I/47., v. 7., illetve lásd még az Előszót az Első részhez, illetve VII/48.

58 Ercilla: *La Araucana*. XXIII/13., II/30., vv. 1–4. és XXXIII (XXXIV)/55., XXIII/11. Lásd még: Mejías-López, 1995. 213.

59 Íñigo Madrigal, 1982. 193. 22. jegyzet.

„És ha valaki úgy gondolja, hogy némiképpen az araukánok oldalára hajlok dolgaik és bátorságuk iránt nagyobb megértést mutatva, mint amennyi efféle barbároknak kijár, vegye észbe, hogy ha neveltetésüket, szokásaikat, harcmódorukat és annak gyakorlását tekintjük, látni fogjuk, hogy nem sokan múlják felül őket.”⁶⁰

A szerző bizonyosan tájékozott volt a hódításról szóló politikai-ideológiai viták tekintetében: például akkortájt járt az anyaországban, Valladolidban, amikor éppen befejeződtek a híres viták Sepúlveda és Las Casas között. Ezenfelül Gil González de San Nicolás szerzetes, Las Casas barátja, Francisco de Vitoria tanítványa az 1550-es években Limában élt, ahol az indiánok jogaival foglalkozott, és sokat prédikált a katonáknak, talán Ercillának is. Emiatt a kormányzó Chiléből Limába helyezte. Az alkirályságba történő visszatérése során Gil szerzetes Ercilla seregével tartott, aki éppen akkor hagyta el Chilét. Talán személyesen is beszélgettek a hódítás körüli kérdésekről.⁶¹

A közönség az Arany században

Az *Araukánok* könyve óriási népszerűségnek örvendett a spanyol aranykorban. Egészében vagy részeiben huszonegyszer adták ki 1569 és 1632 között, és tizennyolc alkalommal 1569 és 1598 között. A többi epikus költeményt csak egyszer-kétszer, de jó, ha megértek akár egy kiadást is.⁶² Cervantes⁶³ ugyanúgy ünnepelte a művet, mint Lope de Vega.⁶⁴ Már az első kiadást követő évtizedekben megjelent két fordítása, egy angol és egy holland, bár nem művészi, hanem inkább didaktikai és politikai céllal.⁶⁵ Az *Araukánának* több folytatása és utánzata is született.⁶⁶ Volt, hogy együtt adták ki ezeket, mint a IV. és az V. részt az 1733. évi kiadásban. Ez az egyetlen spanyol epikus költemény, amely túlélte a századok és az ízlések változását napjainkig.⁶⁷

A kor többi bestsellerét illetően a 16. század folyamán nagyon népszerűnek számítottak a 15. század és a 16. század elejének a művei: a *Celestina*, *A szerencse labirintusa*, *Aesopus* műveinek fordításai, *Jorge Manrique* költeményei, *A szerelem börtöne* és az *Amadís*. Az Arany század sikerlistáján az első helyet a *Celestina* foglal-

60 Előszó az Első részhez.

61 Mejías López, 1995. 197–199.

62 Pierce, 1961. 327–362. Függelék: *Catálogo crónológico de poemas publicados entre 1550 y 1700*.

63 „– Y aquí vienen tres, todos juntos: *La Araucana*, de don Alonso de Ercilla; *La Austríada*, de Juan Rufo, jurado de Córdoba, y *El Monserrato*, de Cristóbal de Virués, poeta valenciano. – Todos esos tres libros – dijo el cura – son los mejores que, en verso heroico, en lengua castellana están escritos, y pueden competir con los más famosos de Italia: guárdense como las más ricas prendas de poesía que tiene España.” Cervantes: *Quijote*. I., cap. VI., el famoso escrutinio.

64 „Don Alonso de Ercilla / tan ricas Indias en su ingenio tiene, / que desde Chile viene / a enriquecer las musas de Castilla, / pues del opuesto polo / trajo el oro en la frente, como Apolo; / porque después del grave Garcilaso / due Colón de las Indias del Parnaso.” Vega: *Laurel de Apolo*, 1630. Idézi: Íñigo Madrigal, 1982. 200.

65 Pierce, 1961. 23–25.

66 Íñigo Madrigal, 1982. 200. 61. jegyzet.

67 Pierce, 1961. 375–378.

ta el, aztán a *Guzmán de Alfarache* és a *Diana*, majd az *Amadís* következett (amely folytatásaival együtt az első helyet foglalná el), *A szerelem börtöne* és a *Don Quijote*, ez utóbbi két tucat kiadással. Igen népszerű művek még a *Marcus Aurelius Guevartól* és *A granadai polgárháború* Ginés Pérez de Hitától. A költészetben az *Araukánok könyve* áll az első helyen, aztán Garcilaso, Juan de Mena, Aesopus már említett fordításai és Vergilius *Aeneise*.⁶⁸

A nyomtatást csak a 15. század közepén találták fel, ezt követően még több évszázadon keresztül tovább élt a kézirat, nemcsak a költemények esetében, hanem hosszabb műveknél is, mint ahogy azt a *Don Quijote*-ba illesztett novellák is bizonyítják.⁶⁹ Sok költemény és színdarab a mai napig is csak kéziratban létezik, noha egy valóban népszerű mű csak ritkán maradt meg így. Szokás volt akkoriban, hogy a költők elküldték egymásnak nemcsak a rövidebb, de a hosszabb költeményeiket is, barátoknak és más költőknek, hogy kikérjék véleményüket.⁷⁰

Ezeknek a kéziratoknak a másolatai és a másolatok másolatai természetesen sok hibát tartalmaznak, de ahogyan az a középkori irodalom esetében is történt, a másolatok nem elsősorban arra szolgáltak, hogy megőrizzék a művet az utókor számára, hanem hogy élvezzék, használják és olvassák azokat. A korban a lakosság nyolcvan százaléka nem tudott sem írni, sem olvasni. A kivételek közé az egyháziak, a nemesek, egyes kézművesek, illetve mesteremberek és értelmiségiek, hivatalnokok, tanárok, jegyzők, ügyvédek, orvosok, építészek, festők, kereskedők és középosztálybeli hivatalnokok tartoztak.⁷¹ Ennek ellenére a nagyközönség is hozzáfért a magasabb irodalomhoz az adott korban – a szóban terjedő irodalomról van szó, de nem a középkori értelemben vett szájhagyományról (románcok, énekek, mesék, közmondások), hanem az írott szövegek szóbeli terjesztéséről.⁷² A manapság jellemző csendes olvasás (magunkban olvasás), úgy tűnik, hogy a 18–19. század fordulójától terjedt el, addig a hangos és kollektív olvasási módot gyakorolták. Rendelkezésre állnak bizonyítékok arról, hogy művelt emberek egyáltalán nem voltak képesek magukban olvasni.⁷³

Ezenkívül, publikálni egy művet azt jelentette, hogy először a közönségnek adták elő. A kommunikáció társadalmi és csoportos jellegű volt, ünnepekhez, a színházhoz, a templomhoz kötődött, az improvizáció jelentős szerepével. A nagyközönség sokkal többet tudott, mint azt feltételeznénk; probléma nélkül követte a komédiákat, amelyek tele voltak bonyolult mitológiai és történelmi utalásokkal. Ugyanígy, figyelemmel kísérte a művelt költők köztereken előadott költeményeit.⁷⁴ A nyomtatás megsokszorozta az elérhető szövegek számát a hangos olvasáshoz.

68 A bestsellerekről: Blecua–Whinnom–Moll–Cruikshank, 1983. 90–91.

69 A kéziratokról: uo. 87–88.

70 „Amikor egy rövidebb lírai alkotásnál hosszabb műről van szó, a költők nyilvánosan olvassák fel művüket vagy másolatokat küldenek a barátaiknak és megbecsült költőknek, hogy elismerésüket adják.” Uo. 88.

71 Salomon–Chevalier, 1983. 84.

72 Idézi: Frenk, 1997. 82. 2. jegyzet.

73 Uo. 7–38.

74 Quevedo azt írta a *La hora de todos* című művében: „Volt egy költő egy kis társaság közepén, és olvasott egy magas művészi értékű dalt, tele latin szavakkal és szakkifejezésekkel, záradékokkal és megjegyzésekkel, hogy a közönség akár áldozhatott volna is, éhgyomorra voltak. Elővette a negyedik szakaszt, és a mű

Minden nyomtatott vagy kéziratos darab újabb terjesztési lehetőséget biztosított: elegendő volt egy családban vagy egy közösségben csupán egyetlen ember, aki tudott olvasni, így bármely szöveg eljuthatott bárkihez.⁷⁵ A korban 70 ezer latin nyelven tanuló diákot tartottak számon az orvostudomány, teológia, jog, művészet területein, valamennyien ismerték a kor irodalmi konvenciója szerinti retorikai és poétikai szabályokat.⁷⁶ Ezenfelül néhány közvetítőnek nagyon jó memóriája volt, mint például a vak szereplőnek a *Lazarillo de Tormes* című pikareszk regényben. Azaz, adott esetben nem is volt szükség az írott szöveg fizikai jelenlétére. Vannak arra utaló jelek, hogy nem fiktív jellegű prózai műveket is hangosan és kollektív módon olvastak: Erasmus, Las Casas, Díaz del Castillo, Gaspar de Villagrá, Antonio de Guevara szövegeit, pásztorregényeket, novellákat és meséket.

Az írás is hosszú időn keresztül egy olyan kommunikációs közegnek számított, amely segítette az előadást vagy a hangos olvasást. Maga az írás is alkalmazkodott a hallgatókhoz: így a szavak hanghatása, a mozgás, a dinamika, az ismétlések, a szófordulatok, a ritmus, a párhuzamok, a kisebb egységek, kiszólások a befogadó felé.⁷⁷ A lovagregényekben előforduló rövidebb fejezetek azt a célt szolgálták, hogy elkülönülve olvashassák a mű egységeit.

Sok szövegben találhatjuk meg az „olvasni” és a „hallani” igéket több jelentésben.⁷⁸ Covarrubias 1611-ben ezt írta szótárában az *olvasni* igéhez: „A betűvel írt szavak kiejtése.” Az *Autoridades* 1732-ben így egészítette ki az „olvasni” szócikket: „Kiejteni, ami le van írva, vagy átfutni a szemünkkel.” Sok esetben nehéz megállapítani, hogy mit jelent az olvasni, hallani, előadni, mondani, írni, hallani, látni stb.⁷⁹ A színház szintén egy hallgatott és nem olvasott műfajnak számított, sokkal inkább, mint ma.⁸⁰

Másként szólva a korban létezett egyfajta kulturális keveredés. Nemcsak, amint tudjuk, a szájhagyomány útján terjedő és le nem írt kultúra élt tovább beépülve a magasabb irodalomba. Az irodalom eljutott a nagyközönséghez is, kiterjedt a népi rétegekre. Ezt az összekapcsolódást jelzi az analfabéta tömegek jelenléte az udvarokon, ahol színdarabokat adtak elő, amelyeket megnéztek és problé-

sötéttségétől (...) előjöttek a baglyok és denevérek, és a hallgatók lámpákat és gyertyákat gyújtva hallgatták a Múzsát.” Idézi: Frenk, 1997. 32.

75 „A családi tűzhely mellett, a fogadóban, a hosszú utakon novellákat olvastak vagy meséltek fejből, könyv nélkül, többé-kevésbé szabadon újramesélve. (...) Az Aranyszázadban mindaz, amit ma irodalomnak nevezünk, sokkal inkább a fülön keresztül érkezett, mintsem a látáson keresztül, és sokkal inkább közösségi jellegű volt a befogadás, mint egyéni.” Uo.

76 Alberto Blecuát idézi: Salomon-Chevalier, 1983. 78. 1. jegyzet.

77 A helyesírási szabályzatokban megtalálható volt annak a követelménye, hogy az írás a lehető legjobban segítse elő a kommunikációt, mind a központosítás, mind pedig néhány jel által, melyek a szünetet jelzik. Más jelek arra valók, hogy jelezzék a hanghordozást. Tanították ezt a retorika keretein belül is az iskolákban és az egyetemeken. Frenk, 1997. 39–45.

78 Így végződik a *Don Quijote* Második részének XXV. fejezete. „Mikor aztán a vendégek elhelyezkedtek – egyesek a színpaddal szemben álltak, Don Quijote, Sancho, az apród s a licenciátus unokaöccse pedig a legjobb helyekre ültek –, a tolmács elkezdte mondókáját, amint látni vagy hallani fogja, aki a következő fejezetet elolvassa vagy meghallgatja.” <http://mek.oszk.hu/00300/00349/html/quijote6.htm#d2910>. Győri Vilmos fordítását átdolgozta Benyhe János.

79 Frenk, 1997. 47–56.

80 Uo. 32.

ma nélkül megértettek,⁸¹ valamint az új komédiák a kor nagy drámaszerzőitől, a *Lazarillo de Tormes* beépülése a folklórbá annak kevés kiadása ellenére, az udvari költészet megjelenése a kis verses zsebkönyvekben az 1530-as évektől kezdve vagy II. Fülöp rendeletei a színdarabokat előadó udvarokról. Mindennek háttérében fontos társadalmi és kulturális változások találhatók. Nem becsülhetjük meg tehát egy 16–17. századi szöveg korabeli hatását kizárólag a kiadások és az újra-kiadások száma alapján, figyelembe kell venni a kéziratok áramlását is, valamint a kollektív olvasás technikáját, a szövegek szájhagyomány útján történő terjedését és a kulturális kapcsolódásokat.⁸²

A *La Araucana* óriási nyomtatott jelenlétét és a szerző udvari karrierjét is figyelembe véve kijelenthető, hogy a spanyol anyaország területén élők százezrei hallhatták rendszeresen Ercilla leírt szavait családi és baráti összejöveteleken, közterületeken, ünnepeken és hivatalos alkalmakon, ideértve a spanyol uralkodót és udvarát.

Az Újvilág népeinek meghódítása

Történelmi ismereteink alapján a hódítást öt szakaszra oszthatjuk, melyek logikailag és kronológiailag is követik egymást. Az első szakasz a *világi-hadügyi hódítás* 1492-től, az Indiák meghódítása a Kasztíliai Királyság által, fegyveres erővel, a spanyol adminisztráció bevezetésével és a természeti kincsek, illetve az indián kétkezi munka kiaknázásával. A hódítás ezen szakaszában kevés ember vett részt: hódítók, tengerészek, katonák (köztük Ercilla), később hivatalnokok; mindannyian az Újvilágban voltak jelen, kivéve az állami tanácsok hivatalnokait. Ennek a hódításnak az eredménye Amerika Spanyolországhoz csatolása gazdasági, jogi és adminisztratív értelemben.

A második szakasz a *spirituális hódítás*: már az első évektől kezdve megjelent a keresztény hit terjesztése Amerikában, szervezeten a misszionáriusok által, illetve az egyház által indirekt módon is, együtt az adminisztráció bevezetésével. Ebben a hódításban is kevesen vettek részt: a 16. század végére Amerikában több mint ötezer egyházi személy élt, ez a szám a 17. század közepére tízezerre nőtt. Ercilla maga is tanújává és elbeszélőjévé vált a papok munkájának, a megtéréseknek, az egyház működésének. Ennek a hódításnak az eredménye az Újvilág evangelizációja.

A harmadik szakasz az *ideológiai hódítás*: az európai-keresztény és spanyol szellemi légkörben szükségessé vált a hódító területfoglalás jogi igazolása és elfogadtatása az indián lakossággal. Ebben a hódításban is kevés ember vett részt: teológusok, jogászok, egyházi személyek, mint Matías de Paz, Francisco de Vitoria, Domingo de Soto, Las Casas és Sepúlveda. Többségük Spanyolországban élt és vett részt a vitákban, néhányan az Indiákon is jártak (Gil szerzetes, Las Casas). Ercil-

81 Egy névtelen 1609-ből: „A költészet abba a korába jutott, arra a pontra, ahonnan már nincs tovább. Mindenki szereti, már nincs vulgáris tömeg, mely nem érti, mind akarják a komédiát, a jó verssorokat, saját műveket.” Idézi: Frenk, 1997. 38.

82 Salomon–Chevalier, 1983. 80–81.

lának is megvolt a maga véleménye, amelyet meg is jelenített a művében.⁸³ Ennek a hódításnak az eredménye az említett első két szakasz teljes és a spanyol állam részéről lezártnak tekintett igazolása.

A negyedik szakasz a *törvénykezési-adminisztratív hódítás*: az első évtizedek káoszát felváltotta a rendszer, az Indiák kormányzását illetően szabályzatok és rendelkezések százai jelentek meg. López de Velasco, Juan de Ovando, Francisco de Toledo, Alonso de Zorita, León Pinelo és mások munkáján keresztül a *Recopilación de Leyes de las Indias* című művé áll össze 1680-ra, amelyet a 19. századig, az utolsó újvilági gyarmatok elvesztéséig kiadtak. Ennek a hódításnak az eredménye az újvilági alkirályságok spanyol korona alatti egyesítése jogi értelemben.⁸⁴

Az ötödik szakasz az *irodalmi és „fikcionális” hódítás*, amelynek kimagaslóan fontos eszköze az *Araukána*. Az előző évtizedek eseményei irodalmi témává váltak, és sor került az Indiák népi meghódítására, melyben a spanyol anyaország lakosságának jelentős része részt vett, és melynek során Amerika és az Újvilág végérvényesen integrálódott Spanyolországba és az európai világba.

Hogy bebizonyítsuk ezt a következtetést, vizsgáljuk meg a következő hipotézist. Ha elvégeznénk két felmérést a korabeli átlagemberek között, egyet 1568-ban, az *Araukána* első részének a publikálása előtt, és egy másikat 1598-ban, az *Araukána* 18. kiadása után, két kérdéssel – *1. Mit tud az Indiákról és a hódításról? 2. Mit gondol az Indiákról és a hódításról?* –, a válaszok között hatalmas különbség lenne, és ez a különbség jelentős részben az *Araukánának* köszönhető. 1568-ban a megkérdezett emberek az aranyról, a kannibálokról, az amazonokról, a szörnyekről, a furcsa emberekről és a különleges természetről beszélnének, 1598-ban, harminc évvel később viszont főként háborúkról, spanyol hőstettekről, az indiánok megtéréséről és egy kevésbé csodálatos, de részletesebben ismert természetről, pozitív attitűddel Amerikát illetően és azt a keresztény-európai civilizáció részeként tekintve. Mivel ez a felmérés nem elvégezhető, indirekt bizonyítékokhoz kell folyamodni: az előző fejezetekből nyert következtetésekhez, hozzátevé néhány újat is.

1. Kialakult egy igényesebb és értőbb közönség. Az analfabéta közönség a 16. század közepére lassan olvasó-hallgató-halló közönséggé vált a magas szintű és a szórakoztató irodalom számára. A művek példányszáma megsokszorozódott a nyomtatás elterjedésével. A kor Spanyolországában főként a nemesek írtak, ami miatt az arisztokratikus ideológia uralta a tömegirodalmat.⁸⁵

2. Politikai propaganda és népi öntudat. Ercilla II. Fülöp spanyol királynak ajánlotta az *Araukánát*, amely a beékelt részek miatt a birodalmat dicsőítő politikai szöveg is.⁸⁶ Ennek a birodalomnak az értékei jelentős mértékben egybeesnek a nép patriotizmusával és vallásosságával, melyeket a rekonkvizta óta hosszú századokon keresztül megőrzött. Ez az erős népi öntudat a külföldi műértők számára is felismerhető volt.⁸⁷

83 Nemcsak a Las Casas-i gondolatait illetően, de a XXXVII. énekben is, 1–13.: gondolatok a háborúról, a jogos és jogtalan háborúról, következményeiről és az 1580-as Portugália elleni háború igazolása.

84 Lásd: Manzano Manzano, 1950–1956.

85 Salomon–Chevalier, 1983. 85-86.

86 Lerner, 1991. 127–128.

87 Pierce, 1961. 75., 166–167.

Caupolicán, az araukán főszereplő megkeresztelése drámai módon került bemutatásra: isteni beavatkozás hatására tért meg és vált önként kereszténnyé.⁸⁸

3. *Ercilla elbeszélő és leíró művészete.* A költő egyszerűen, rugalmasan, olvasmányosan, sok találó hasonlattal írt, ami az *Araukánát* szuggesztív és magával ragadó művé tette. A szónoklatok, a csaták, az elbeszélő részek minőségét tekintve a kritika Homéroszhoz hasonlította.⁸⁹

4. *Az Araukána népies jellege.* A szövegben nemcsak a románcgyűjtemények⁹⁰ és a lovagregények hatásai érezhetők, hanem vannak nyíltan népies, például humoros, játékos részek is.⁹¹ A nyelvezet sem annyira emelkedett, köszönhetően a csekélyebb költői képzettségnek.⁹²

5. *Az Araukána mint bestseller.* Az *Araukána* egyike a kor kimagasló bestsellereinek, vagyis ténylegesen hatalmas sikere volt, sokan olvasták és hallgatták. Ezenfelül az *Araukána* a kor, az Aranyszázad egyetlen amerikai témájú, magas színvonalú és sikeres monografikus műve. Az *Araukána* alapvető ismeretforrássá vált az Újvilágot illetően.

6. *Valóság és tradíció.* A művet a korban valós és hiteles történelmi műnek tekintették.⁹³ A mű fiktív szereplői valóságos személyként jelentek meg a kor irodalmi műveiben, például két románcban (*Durmiendo estaba Lautaro, Con el gallardo Lautaro*)⁹⁴ már a korban, és sok más irodalmi műben később, a 17. században. (Lope Arauco domado című műve, Francisco González de Bustostól a *Los españoles en Chile* és Gaspar de Ávila *El gobernador prudente*je).⁹⁵

7. *Az Újvilág és az indiánok – újdonság, tradíció, eredetiség.* Az Amerikáról kialakult kép a korszakban Európa-centrikus és felszínes volt. A csodákkal telinek hitt Indiák mint téma vonzotta a közönséget, főleg a népi rétegeket, amelyek egyre többet szerettek volna tudni a tengerentúli világról. Ezenfelül az indiánok jó vademberekként történő bemutatása Ercilla munkájában és kapcsolatuk a hódítókkal hasonló volt az arabok és keresztények viszonyához az *El Cid*-ben. A spanyolokkal szembeni kritika nagyon eredeti, ez szintén nagy vonzereje az *Araukánának*. Ráadásul a kritika legalább részben jogos. Ez az eredetiség egészen meglepő magasságokba emelkedik a költeményben, így akkor, amikor az araukánok felvetik, hogy meghódítják Spanyolországot és legyőzik V. Károlyt.⁹⁶

88 Ercilla: *La Araucana*. Canto XXXIII (XXXIV) e. 17. 5–8., e. 18. 1–4.

89 Pierce, 1961. 43., 127., 131., 175.

90 Ercilla: *La Araucana*. XIII (XIV)/31.

91 Ercilla: *La Araucana*. XIII (XIV)/31. és III/61.

92 Ercilla: *La Araucana*. XII/40.

93 „Figyelembe kell venni, hogy a történetírók addig semmiféle vagy nagyon kevés kritikai szellemmel rendelkezvén legendákat, regényes fabulákat illesztettek a műveikbe, míg a fikciók írói kijelentették, hogy az általuk elbeszéltek valós történések, amint az a lovagregényekkel is megtörtént. A közönség a maga részéről nem igényelte a megkülönböztetést, a lényeg, hogy a történet különleges, ugyanakkor hihető legyen, és a valós történet és a valószerű határai tágabbak voltak, mint manapság. (...) A 16. század elején még hatott a középkori tradíció, mely szerint a történelem morálisan magasabb rendű a fikciónál.” Morínigo, 1979. 31.

94 Lásd: Pan-Hispanic Ballad Project, *Romances sobre la conquista de América*: <http://depts.washington.edu/hisprom/router.htm>; Frenk, 1997. 71–72.

95 Morínigo, 1979. 28.

96 Ercilla: *La Araucana*. VIII/16., vv. 5–8.; VIII/28., vv. 1–4.; XII/13 y 14. vv. 1–5.

8. *Az Újvilág és az indiánok – hispanizáció.* Az araukánok hispanizálódnak. Vitáikban, szónoklataikban spanyolul beszélnek. Az indián férfiak és nők spanyol értékekkel rendelkeznek: becsülettel, szabadságszeretettel és függetlenségvággyal. Spanyol módra öltözködnek.⁹⁷ Társadalmuk is európai, „feudális” típusú. Az araukánt Ercilla bátor és hősie népként mutatja be, mely elismeri Spanyolország fensőbbségét és nagyságát.⁹⁸

9. *Kollektív olvasás és hallgatás.* A korban a magas szintű formai és tartalmi követelmények ellenére szinte bárkihez eljutott, és bárki gond nélkül értette Lope vagy Ercilla verssorait. Az *Araukána* énekekre bontott szerkezete kifejezetten alkalmas volt a kollektív olvasásra, azokat külön-külön és folytatólágyosan is lehetett olvasni. E tekintetben nincs jelentősége annak, hogy Ercilla akarta-e vagy sem, hogy kevésbé művelt közönség előtt is felolvassák a művét. Egyes helyeken mintha Ercilla utalna is arra, hogy olvashatják őt.⁹⁹

10. *Didaktikus célzat.* Az *Araukána* nemcsak szórakoztat, hanem tanít is. Ez a didaktikusság a mű jellegéből adódik, és a korábbi kilenc pontból is következik. Tanít a szó legtágabb értelmében: az erkölctől kezdve a verselésig, a szerelemig és a történelmi tanulságokig.¹⁰⁰

Az Újvilág végső meghódítása

Egy nemes ember egy világbirodalomból, humanista műveltséggel és reneszánsz vénával megáldva az Újvilágba utazott, ahol részt vett a hódításban. Találkozott az őslakosokkal, akik hősieen védtek a hazájukat. Többnyire csak messziről látta őket, nem élt köztük. Egymás ellen harcoltak. Az események és a király kegyeinek elnyerése inspirálták, amikor megírta az eposzát, összesen másfél évet töltve az araukánok földjén.

A közönségre rendkívül mélyen ható és meggyőző költeményről van szó. Az *Araukána* egyedülálló az Aranyszázad művei között, mert egységes és hihető keretek közé helyezte a hódítást, mintegy összefoglalva azt: az araukánok a meghódított Amerikát szimbolizálják, Valdivia és Mendoza csapatai pedig a hódítókat. A spanyol anyaország lakói, a kisgyermektől az udvari tisztviselőig, az egyetemistától a mesterinasig olvasták, hallották és hallgatták az *Araukánát*, annak népszerűsége miatt gyakran akár akaratlanul és kéretlenül is. Eközben maguk is az Indiák meghódítóivá váltak, anélkül hogy ezt észrevették volna. Olvasva, hallva és hallgatva a költeményt, a spanyol monarchia lakossága meghódította Amerikát, mert annak szerkezete, témái,

97 Ercilla: *La Araucana*. VIII/14.

98 Ercilla: *La Araucana*. XXIII/79., vv. 1–4.

99 Ercilla: *La Araucana*. XXXV/50.

100 Ducamin szerint Ercilla egyfajta Corneille. „Az *Araukána* uralkodó érzelme (...) az emberiség iránti szeretet, az igazság kultusza, a patriotizmus csodálata, a legyőzöttek bátorsága. Nem szűkölködik a spanyolok állhatatosságának és rettenthetetlenségének dicséretében sem, cenzúrázva kapzsóságukat és kegyetlenségüket. Méltóbb a költőhöz dicsérni a hazáját, mint erkölcsi leckét adni neki?” Andrés Bello esszéje az *Araukánáról* 1841-ből. Idézi: Pierce, 1961. 144.

valószerűsége erősen és tartósan kapcsolódott a mentalitásához, értékeihez és vágyaihoz. Magáévá tette Amerika képét és azonosult a hódítókkal, mivel a mű az egyedi és tradicionális spanyol értékek körül forgott, és mert a képet Amerikáról vonzóbbá, elfogadhatóbbá, érthetőbbé tette, mivel mélyen és valóban mutatta be azt.

Az Indiák végső bekebelezésében egész Spanyolország részt vett. Ez az Indiák végérvényes meghódítása. Az *Araukánok* könyve az Újvilág meghódítása egy különleges szűrőn és zsilipen keresztül: ezeken átlépve a spanyolok megszabadultak egy távoli, ismeretlen, furcsa, idegen Amerikától, és az europaizált Amerika egyben spanyollá is vált számukra.

Az összes hallgató mélyen átérezhette, amit Ercilla is érezhetett, amikor az alábbi strófákat papírra vetette. A Chile legdélebbi részein, az ismert világ legtávolabbi pontján elhangzó szózat e része összefoglalja az óriási területekre szétterjedő és világbirodalmát építő spanyol állam tagjának büszkeségét és hitetlenkedését, egy olyan szellemi birodalmat teremtve, amelyben a visszafojtott lélegzettel figyelő hallgató szabadjára engedhette saját vágyait és álmait is.

*„Dicső nemzet, bajnoki mellek ellen
szembeszállni hiába sorakoztak
veszedelmek, kínok közös seregben,
tengerek, szelek dühe is lehorgadt,
ellenfelek, másfélék, jöttek ezren,
haragja elemeknek, csillagoknak
tör reátok, ti mégis idejöttök,
hol végső pontját mutatja a földgömb;
új világot láttok, mi mostanáig
felhőkbe rejtve várta érkezésetek,
gyötrelmes út titeket meg nem állít,
erős karotok parancsol a vésznek,
annyi küzdelem szép jutalma vár itt,
Fortuna nyújtja, kezéből vegyétek,
nagy vállalkozás töretlen szerzői,
nincs határ, melyet nem tudtok legyőzni;*

*a csevegő hír futva viszi széjjel
messzi, legvégső sarkáig a gömbnek,
elsők elsője lesztek, semmi kétely,
mögétek kerül sok hajdani hőstett,
két nagy világba nagyságtok nem fér el,
meghódítotok egy harmadik földet,
hol összehúzni magatokat nem kell,
tettvágyatok végetlen, mint a tenger.”¹⁰¹*

101 Ercilla: *La Araucana*. XXXV/5–7.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Alarcón

1990 Alarcón, Juan Ruiz de: *La verdad sospechosa*. Ed. de María Martínez, Juan María. Madrid, 1990.

Alemán

2000–2001 Alemán, Mateo: *Guzmán de Alfarache*. Ed. de Micó, José María. Madrid, 2000–2001.

Cervantes

2001 Cervantes, Miguel de: *Don Quijote de la Mancha*. Ed. de Sevilla, Florencio. Madrid, 2001.

Colón

2000 Colón, Cristóbal: *Diario de a bordo*. Ed. de Arranz Márquez, Luis. Madrid, 2000.

Díaz del Castillo

2000 Díaz del Castillo, Bernal: *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España*. Vol. I–II. Ed. de León-Portilla, Miguel. Madrid, 2000.

Ercilla

1979 Ercilla y Zúñiga, Alonso de: *La Araucana*. Vol. 1–2. Edición, introducción y notas de Marcos A. Morínigo–Isaías Lerner. Madrid, 1979. (Clásicos Castalia, 91–92.)

2006–2008 Ercilla, Juan de: *Araukánok könyve*. I–III. köt. Ford.: Simor András. Bp., 2006–2008.

Góngora y Argote

1986 Góngora y Argote, Luis de: *Antología poética. Polifemo, soledad primera, fábula de píramo y tisbe y otros poemas*. Ed. de Carreira, Antonio. Madrid, 1986. (Castalia didáctica, 13.)

Góngora Marmolejo

1960 Góngora Marmolejo, Alonso de: *Historia de Chile desde su descubrimiento hasta el año 1575*. Edición y estudio preliminar de Francisco Esteve Barba. Madrid, 1960. (Biblioteca de Autores Españoles, 131.)

Gracián

2001 Gracián, Baltasar: *El Criticón*. In: Gracián, Baltasar: *Obras completas*. Vol. 1. Ed. de Alonso, Santos. Madrid, 2001.

Marino de Lobera

1960 Marino de Lobera, Pedro: *Crónicas del Reino de Chile*. Edición y estudio preliminar de Francisco Esteve Barba. Madrid, 1960. (Biblioteca de Autores Españoles, 131.)

Motolinía

2001 Benavente, fray Toribio de: *Historia de los indios de la Nueva España*. Ed. de Esteva Fabregat, Claudio. Madrid, 2001.

Poemas épicos

1945 *Poemas épicos*. Colección dispuesta y revisada, con notas biograficas y una advertencia preliminar por Cayetano Rosell. Madrid, 1945. (Biblioteca de Autores Españoles, 17.)

Valdivia

1960 Valdivia, Pedro de: *Cartas de Pedro de Valdivia, que tratan del descubrimiento y conquista de Chile*. Edición y estudio preliminar de Francisco Esteve Barba. Madrid, 1960. (Biblioteca de Autores Españoles, 131.)

Vega

1998 Vega, Lope de: *Rimas humanas y otros versos*. Ed. de Antonio Carreño. Madrid, 1998.

2. Szakirodalom

Alborg

1970 Alborg, Juan Luis: *Historia de la literatura española*. Tomo I. *Edad media y Renacimiento*. Madrid, 1970.

Bataillon

1950 Bataillon, Marcel: *Erasmo y España. Estudios sobre la historia espiritual del siglo XVI*. México, 1950.

Bitterli

1982 Bitterli, Urs: „Vadak” és „civilizáltak”. *Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*. Bp., 1982.

Blecuá-Whinnom-Moll-Cruickshank

1983 Blecuá, Alberto-Whinnom, Keith-Moll, Jaime-Cruickshank, Donald W: Manuscritos, impresos y mercado editorial. In: *Historia y crítica de la literatura española*. Vol. 3. *Siglos de Oro: Barroco*. Al cuid. de Francisco Rico. Barcelona, 1983. 86–94.

Brioso Santos

1999 Brioso Santos, Héctor: *América en la prosa literaria de los siglos XVI y XVII*. Huelva, 1999.

Castillo Sandoval

1995 Castillo Sandoval, Roberto: ¿Una misma cosa con la vuestra? Ercilla, Pedro de Oña y la apropiación post-colonial de la patria araucana. In: *Revista Iberoamericana*, 61. (1995) 231–247.

Céspedes del Castillo

1983 Céspedes del Castillo, Guillermo: *América Hispánica (1492–1898)*. Barcelona, 1983. (Historia de España, VI. Dir. por Tuñón Lara, Manuel.)

CHLA

1984 *The Cambridge History of Latin America*. Vol. 1. *Colonial Latin America*. Ed.: Bethell, Leslie. Cambridge, 1984.

Díez Borque

2002 Díez Borque, José María: *Los espectáculos del teatro y de la fiesta en el Siglo de Oro*. Madrid, 2002.

Dumas

1965 Dumas, Claude: Réflexions sur quelques points d'histoire dans La Araucana, d'Alonso de Ercilla. In: *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg*, 43. (1965) 735–749.

Elliott

1970 Elliott, John Huxtable: *The Old World and the New, 1492–1650*. Cambridge, 1970.

Florit

1962 Florit, Eugenio: Los momentos líricos de La Araucana. In: *Revista Iberoamericana*, 33. (1967) 45–54.

Frenk

1997 Frenk, Margit: *Entre la voz y el silencio (La lectura en tiempos de Cervantes)*. Alcalá de Henares, 1997. (Biblioteca de Estudios Cervantinos, 4.)

Grafton

1992 Grafton, Anthony: *New Worlds, Ancient Texts. The Power of Tradition and the Shock of Discovery*. Cambridge, 1992.

HSAI

1946 *Handbook of South American Indians*. Vol. II. *The Andean Civilizations*. Ed.: Steward, Julian H. Washington, 1946.

Íñigo Madrigal

1982 Íñigo Madrigal, Luis: Alonso de Ercilla y Zúñiga. In: *Historia de la literatura hispanoamericana*. Vol. 1. *Época colonial*. Coord.: Íñigo Madrigal, Luis. Madrid, 1982. 189–203.

Lerner

1991 Lerner, Isaías: América y la poesía épica áurea: la versión de Ercilla. In: *Edad de Oro*, 10. (1991) 125–140.

López Piñero

1983 López Piñero, José María: Trayectoria de la ciencia moderna en España. In: *Historia y crítica de la literatura española*. Vol. 3/1. *Siglos de Oro: Barroco*. Coord.: Vallín, Gema. Barcelona, 1983. 116–121.

Manzano Manzano

1950–1956 Manzano Manzano, Juan: *Historia de las recopilaciones de Indias*. Vol. 1. *Siglo XVI*. Vol. 2. *Siglo XVII*. Madrid, 1950–1956.

Medina

1948 Medina, José Toribio: *Vida de Ercilla*. México–Buenos Aires, 1948.

Mejías-López

1995 Mejías-López, William: La relación ideológica de Alonso de Ercilla con Francisco de Vitoria y Fray Bartolomé de las Casas. In: *Revista Iberoamericana*, 61. (1995) 197–217.

Morales Padrón

1986 Morales Padrón, Francisco: *América Hispana. Hasta la creación de las nuevas naciones*. Madrid, 1986. (Historia de España, 14. Coord.: Montenegro Duque, Ángel.)

Morínigo

1979 Morínigo, Marcos A.: Introducción biográfica y crítica. In: Alonso de Ercilla y Zúñiga: *La Araucana*. Madrid, 1979. 7–109.

Pastor

1983 Pastor, Beatriz: *Discurso narrativo de la conquista de América*. La Habana, 1983.

Pellicer

1991 Pellicer, Rosa: La „maravilla” de las Indias. In: *Edad de Oro*, 10. (1991) 141–154.

Pierce

1961 Pierce, Frank: *La poesía épica del Siglo de Oro*. Madrid, 1961.

Piñero Ramírez

1982 Piñero Ramírez, Pedro: La épica hispanoamericana colonial. In: *Historia de la literatura hispanoamericana*. Vol. 1. *Época colonial*. Coord.: Íñigo Madrigal, Luis. Madrid, 1992. 161–188.

Romanos

1992 Romanos, Melchora: El discurso contra las navegaciones en Góngora y sus comentaristas. In: *Las Indias (América) en la literatura del Siglo de Oro. Homenaje a Jesús Cañedo*. Ed.: Arellano, Ignacio. Kassel–Navarre, 1992. 37–49.

Romera Castillo

1992 Romera Castillo, José Nicolás: Los entremeses y el descubrimiento de América. In: *Las Indias (América) en la literatura del Siglo de Oro. Homenaje a Jesús Cañedo*. Ed.: Arellano, Ignacio. Kassel–Navarre, 1992. 107–126.

Rosell

1945 Rosell, Cayetano: Prológo. In: *Poemas épicos*. Vol. 1. Madrid, 1945.

Rummel

1989 Rummel, Erika: *Erasmus and his Catholic Critics, 1515–1536*. Nieuwkoop, 1989.

Salomon–Chevalier

1983 Salomon, Noël–Chevalier, Maxime: Creación y público: para una sociología literaria de los Siglos de Oro. In: *Historia y crítica de la literatura española*. Vol. 3. *Siglos de Oro: Barroco*. Al cuid. de Francisco Rico. Barcelona, 1983. 75–86.

Schlegel

1815 Schlegel, Friedrich von: *Geschichte der alten und neuen Litteratur*. Wien, 1815.

Schwartz Lerner

1972 Schwartz Lerner, Lía: Tradición literaria y heroínas indias en La Araucana. In: *Revista Iberoamericana*, 38. (1972) 615–625.

1992 Schwartz Lerner, Lía: El motivo de la „aura sacra fames” en la sátira y en la literatura moral del siglo XVII. In: *Las Indias (América) en la literatura del Siglo de Oro. Homenaje a Jesús Cañedo*. Ed.: Arellano, Ignacio. Kassel–Navarre, 1992. 51–70.

TIBOR MONOSTORI

THE ULTIMATE CONQUEST OF THE NEW WORLD

LA ARAUCANA IN SPAIN

In spite of an unusual, general silence about America in Spanish Golden Age masterworks, a less-known renaissance epic chanting the conquista of Chile gained supreme popularity in the second half of the 16th century. The poem of a Spanish noble just returned from the New World had a profound effect on the homeland’s public, on the erudites and the illiterates, on its readers and its listeners. It changed their view about a foreign and hostile world, and helped them to familiarize themselves with the shock and to accelerate the reception of the New.

Emblémák és más elmésségek Mexikó barokk irodalmában

A társadalom és a kultúra kölcsönhatása
Mexikóban a 16–17. században

Mexikóban a hódítás után a katolikus egyház, illetve a misszionárius szerzetesek komoly befolyást gyakoroltak mind a társadalmi változásokra, mind pedig a kultúra alakulására. Új-Spanyolország gyarmatosítása időben egybeesett az európai reformációval, törekvéseiből adódóan a katolikus egyház megkísérelte teljes egészében uralni az Újvilágot is. VI. Sándor pápa (1492–1503) 1501-ben kiadott bullája, amely szentesítette Amerika felosztását a két legkatolikusabb ország, a Spanyol Királyság és Portugália között, egyúttal kinyilvánította azt is, hogy az uralkodók felelősek a katolikus hit elterjesztéséért az Újvilágban. Ezt követően, 1508-ban II. Gyula pápa (1503–1513) bullája biztosította a katolikus egyház jogait az Újvilágban. A bulla egyebek mellett felhatalmazta az egyházat templomok, monostorok és kórházak építésére, valamint engedélyezte a papok számára az utazást Spanyolországból az Indiákra. 1555-től rendszeresen tartottak zsinatokat Mexikóban, amelyeken az Újvilág katolizálása során felmerült kérdésekkel, problémákkal foglalkoztak. Az 1570-es években az inkvizíció is megjelent, 1574-ben pedig megtartották az első autodafét is. Az egyház tehát Új-Spanyolországban nagyon is hamar társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális hatalomra tett szert. Az alkirálynak nem állt jogában egyházi személyeket áthelyezni vagy rendelkezni felettük, ezért az egyházi és a világi kormányzatok közötti konfliktusokkal már viszonylag korai időktől számolhatunk, amelyek a 17. század végéig, a Bourbonok uralkodásáig nem is csitulak.¹

Mexikóba 1523-ban érkeztek meg az első ferencesek, s megjelenésüktől számítva rövid időn belül, 1551-ben megalapították az első mexikói egyetemet (*Real y Pontificia Universidad de México*). A jezsuiták 1572-ben tűntek fel, és kiemelt szerep hárult rájuk az evangelizációban, a nevelésben, az oktatásban, illetve az ellenreformációban. A Szent Péter és Szent Pál jezsuita iskola (*El Colegio de San Pedro y San Pablo*) 1574. évi megnyitása fontos szerepet játszott a mexikói nevelés és oktatás történetében. A mexikói jezsuita oktatás eredményeként a közéletben

¹ A terület meghódításáról és a berendezkedésről lásd: Díaz del Castillo, 2009; Collis, 1956; Hassig, 2001; Meyer–Beezley, 2000.

már a 16. század végén megjelent az itt nevelkedett fiatal kreol értelmiségi és hivatalnokréteg.²

A mexikói irodalom és költészet kialakulásában a félszigetről érkezett költők játszottak kiemelkedő szerepet. A hódítók két óvilági nyelvet hoztak magukkal, a spanyolt és a latint, amelyek még három évszázadon keresztül tovább éltek a gyarmaton, hiszen mind az irodalom, mind pedig a hivatalos iratok e két nyelv valamelyikén születtek. Másik összetevője a mexikói – és latin-amerikai – kultúrának a prehiszán kultúra latens, de „couleur locale”-ként érzékelhető hatása volt.³ Így azontúl, hogy a neolatin költészetnek jelentős hatása volt Mexikó formálódó irodalmára, az újonnan született művekben megjelentek a mexikói témák, az új haza tájai, szokásai, eseményei.

A mexikói irodalom virágkoráról az 1570-es évektől beszélhetünk.⁴ Az Ibériai-félszigetről Mexikóba utazott költők hiszán és itáliai tradíciókat vittek magukkal. A humanizmus elterjesztésében kiemelkedő szerep jutott az írónak, Francisco Cervantes de Salazarnek, aki a mexikói egyetem rektori tisztségét is betöltötte. Az Újvilág humanista filozófiájának kiemelkedő személyiségévé vált a több könyvtár alapításában is közreműködő Fray Alonso de Veracruz Ágoston-rendi szerzetes. 1546-ban érkezett Mexikóba a sevillai Gutierre de Cetina, akinek két komédiája is az Újvilágban született. Cetinán kívül Mexikóba hajózott még a szintén sevillai Juan de la Cueva költő, az Ovidius-fordító Diego Mexía és a *Guzmán de Alfarache* című többkötetes pikareszk regény szerzője, Mateo Alemán. Az 1580-as években érkezett Mexikóba a humanista költő Fray Luis de León és Eugenio de Salazar madridi költő, aki két évtizedet töltött ott. A Spanyolország és Mexikó közötti kulturális kapcsolatok fontos bizonyítéka az 1577-ben keletkezett *Flores de varia poesía* című kéziratos mű, amely 330 költeményt tartalmaz spanyol és mexikói költők tollából. Az első autentikus újspanyol (mexikói) költőnek Pedro de Trejót tekinthetjük, akinek legismertebb műve a *Cancionero* című verseskötet. A 16. századi új-spanyolországi költők közül megemlíthető még Francisco de Terrazas, az Azték Birodalmat megdöntő konkvisztádor, Hernán Cortés udvarmesterének a fia, továbbá a mexikói születésű Fernando de Córdoba y Bocanegra, illetve Antonio de Saavedra Guzmán, az *El peregrino indiano* című mű szerzője. Versei alapján a 16. századi költők közé soroljuk Bernardo de Balbuenát, akiről úgy tartják, hogy ő a „legmexikóibb” spanyol poéta.⁵

A mexikói irodalomban az elmés játékok, köztük az igen gyakori enigma,⁶ mely valódi értelemben vett elmejátékot takar, már a 16. században megjelentek, de virágkorukat csak a 17. században élték. A 16. században alkotó Hernán Gon-

2 A jezsuitákra lásd: Burrus–Zubillaga, 1986; Negro Tua–Marzal, 1999. A kultúrára: Gómez Robledo, 1954; Rueda, 1960; Leonard, 1974.

3 Lásd például Monostori Tibor tanulmányában Ercilla elbeszélő költeményét, az *Araukánát*. Monostori, 2016.

4 A mexikói irodalomhoz lásd: Álvarez Z., 1970; Bellini, 1997.

5 A 16. századi költészethez: Prieto, 1984–1987.

6 Sebastián Covarrubias az 1611-ben keletkezett *Tesoro de la lengua castellana o española*ban azt írja az enigmáról: „Görög eredetű szó – aenigma – homályos allegória, vagy becsapós kérdés.” Végző soron fejtőről van szó. Lásd: Covarrubias Orozco, 1943.

zález de Eslava *Ensalada de adivinanzas*⁷ című művében több verses formájú fejtő található két válasszal, az egyik profán, a másik vallásos. A Szent Péter és Szent Pál Iskola 1595-ből származó dokumentumai is írnak emblémákról, empresákról, vagyis impresszákról és enigmákról.⁸

A 17. században az előző korszakhoz képest Mexikó jelentős változásokon esett át. Az újonnan épült templomok ornamentikájukban ugyan számos helyi jellegzetességet hordoztak,⁹ az utcákon mégis egymást követték az Óvilágot idéző körmenetek, felvonulások és autodafék; virágzott az iskolai és egyetemi élet. A kulturális átalakulásnak számos oka van. Ezek egyike a barokk térhódítása mind az építészetben és a művészetekben, mind az irodalomban és a gondolkodásmódban. A másik fontos tényező az első Mexikóban nevelkedett kreol értelmiségiek megjelenése, akiknek művészete a hazaszeretet érzéséből is táplálkozik. Az irodalomban megjelenik a *gongorizmus*ként emlegetett új költői stílus, mely Új-Spanyolország leginkább követett költője, Luis de Góngora y Argote után kapja a nevét. A 17. századi mexikói irodalom további két kiemelkedő alakja Carlos Sigüenza y Góngora, Luis de Góngora unokaöccse és a zseniális apáca-költőnő, Juana Inés de la Cruz,¹⁰ aki az idők során Mexikó egyik szimbólumává vált. Kettejük közül Juana nővér volt a játékosabb szellemmel megáldva, kedvelte az elmésségeket és a komplikáltabb költői megoldásokat. Nevéhez ekhós rímekkel, olykor hármas ekhóval ellátott, bonyolult versformának tekinthető glosszák,¹¹ illetve húsز nehezen megfejthető erkölcsi tartalmú enigma¹² is fűződik, ez utóbbiakat a portugáliai Casa de Placer¹³ számára készítette. A vallásos témákkal, valamint az aktualitásokkal egyidejűleg a mexikói barokk irodalomban a helyi sajátosságok egyre nagyobb szerephez jutottak, példaként említhetjük José Gil Ramírez *Loa de las ciudades de Nueva España*, José Francisco Isla *Vuelos de la Imperial Águila Tetzucana*, Pedro de Soto Espinosa *Villancicos de Navidad en Puebla* című műveit.¹⁴ Ezek sorába illeszkedik Juana Inés de la Cruz nővér *El Divino Narciso* címet viselő, műfaja szerint vallásos tematikájú színdarabja (*auto sacramental*), mely két – a pogány és a keresztény – világ találkozását ábrázolja. A színmű, mely alapvetően az indiánok megtérítése céljából született és az oltáriszentség kérdését járja körül, a nahua indián szertartások közül be-

7 *Poetas novohispanos*, 1991. 56–60.

8 Gómez-Robledo, 1954. 134.

9 Például a tezonlének és a chilucának nevezett vörös, illetve szürke kőzetek használata, a kék-fehér mintázatú kerámiaacsempék és a sajátos bronzdíszek felhasználása.

10 Juana Inés de la Cruz nővér, eredeti nevén Juana Inés de Asbaje y Ramírez de Santillana (1648–1695) mexikói barokk költőnő a feltételezések szerint azért lett apáca, mert erős tudásvágy hajtotta. Antonio de Toledo y Salazar alkirály udvarához tartozott, a későbbi alkirályok is pártfogolták, támogatták művei kiadását. A költészet, a dráma és az értekező próza területén alkotott. Octavio Paz, 20. századi mexikói költő részletes életrajzot publikált róla, amely több kiadást is megért. Paz, 1982. Lásd még: Buxó, 1996.

11 A glossza egy olyan versforma, amelyben a kezdő versszak valamennyi sora egy-egy új versszak kezdő vagy záró sora.

12 Baltasar de Gracián *Agudeza y arte de ingenio* (Huesca, 1648) című művében megfogalmazott követelményeket követte, melyekkel a 40. fejezet, a *La agudeza enigmática* foglalkozik.

13 A Casa de Placer egy apácaegyesület volt irodalomkedvelő apácák számára Portugáliában. Paredes grófnő, a korábbi mexikói alkirály felesége támogatta Juana enigmáinak a kiadását.

14 *Poetas novohispanos*, 1991.

mutatja a teocualo, vagyis az elfogyasztott isten rítusát is. Juana művét kifejezetten madridi bemutatóra szánta, egyfelől azért, hogy megismertesse a mexikói kultúrát a félszigeten élő spanyolokkal, másrészt azért, hogy bebizonyítsa, az amerikai kultúra is méltó tárgya lehet egy az oltáriszentséget érintő műnek.¹⁵

A mexikói irodalomnak tehát mind a 16., mind a 17. században megvoltak a maga sajátos vonásai, amit erősen befolyásolt a történelem, a prehispán kultúrák jelenléte, illetve az egzotikus táj. A kulturális életben szinte a kezdetektől érzékelhető a kizárólagosan új-spanyolországi személyiségek jelenléte. A mexikói irodalom belső sajátosságai mellett intenzív kapcsolat figyelhető meg az európai kultúrával, főként a spanyolországgal. A művészi stílusok (reneszánsz, manierizmus, barokk) fáziseltolódás nélkül hatottak a mexikói művészetre is, és a gyarmat tradícióihoz szorosan kapcsolódva alakították ki annak sajátos művészetét.

Szimbolikus műfajok

A 16–17. századi hispán irodalomban elterjedt szimbolikus műfajok négy alapvető fajtája az *empresa*, az embléma, a szimbólum és a hieroglifa. Ezek a műfajok sok tekintetben hasonlóak, ugyanazokból az elemekből építkeznek, csekély közöttük a különbség, ami miatt több barokk szerző, sőt a jelen kor irodalomtörténészei is keverik vagy szinonimaként kezelik ezeket, mint például a Spanyol Tudományos Akadémia Szótára is.¹⁶ E szimbolikus műfajokban közös, hogy tartalmaznak egy képet, melynek többletjelentése van. A kép megjelenhet rajz vagy leírás formájában is. Másik közös sajátosságuk, hogy a szimbolikus műfajok alkotói a képet fogalmakkal társítják, sokszor el is magyarázzák. A kis különbség miatt elég nehéz ezeknek a műfajoknak az elkülönítése, ráadásul a kezdetektől többféle definíció is létezik.

Juan de Horozco y Covarrubias *Emblemas morales* című művében részletes meghatározást nyújt a szimbolikus műfajokkal kapcsolatban, és hét fajtájukat különbözteti meg: embléma, *empresa*, *insignia*, *divisa*, szimbólum, *pegma* és hieroglifa.¹⁷ Az emblémát egy figyelmeztető feliratot is tartalmazó képként definiálja és megadja a szó etimológiáját (1. kép). A *pegmát* az embléma szinonimájaként használja. Az *empresa* Covarrubias számára olyan szimbolikus jelet jelent, amelyet főleg a harcok során alkalmaztak. Míg a szimbólumokat a vallásban és a hadászatban előforduló jelként, a hieroglifákat ismét csak az empresák és emblémák szinonimájaként tárgyalja.

15 Zanelli, 1994. 183–200.

16 Emblema: „...es un jeroglífico, símbolo o empresa en que se representaba alguna figura y al pie de ella se escribe algún verso o lema que declara el concepto o moralidad que encierra.” Empresa: „5. f. Símbolo o figura que alude a lo que se intenta conseguir o denota alguna prenda de la que se hace alarde, acompañada frecuentemente de una palabra o mote.” <http://dle.rae.es/?id=Ee1R68A>, <http://dle.rae.es/?id=EsuT8Fg>.

17 Horozco y Covarrubias, 1604.

1. kép.
63. embléma
Sebastián de Covarrubias y Horozco
Emblemas morales című művében

Filippo Picinelli *El mundo simbólico* című kötetébe beilleszt egy fejezetet (*Breve tratado sobre la naturaleza y elaboración del símbolo*), melyben elmagyarázza a különböző típusú szimbólumok eredetét és jellegzetességeit. Az emblémát és az *empresá*t a téma és a fogalom alapján különbözteti meg. Az *empresa* számára kifinomultabb és bonyolultabb műfaj. Definíciója szerint egy képből és egy feliratból áll, mely a szó szerinti jelentése mellett metaforikus jelentéssel is bír.¹⁸

Mario Praz összefoglalja a 16–17. században elterjedt felfogásokat az emblémákról és az *empresá*król.¹⁹ Úgy találja, hogy az *empresák* az emblémákkal szemben filozófiai tartalommal is rendelkeznek, igyekeznek álmélgodást kelteni, gyakran használták őket a fejedelmek, hercegek nevelésére, és kevésbé ismert ábrákat tartalmaztak, melyek legtöbbször nem jelenítettek meg emberi alakot, azaz az embléma inkább a szem, míg az *empresa* az elme számára készült. Az embléma egyszerű tanulságot fogalmaz meg, az *empresa* egy fogalmat, egy felfogást jár körül.

Az emblematika az irodalomban „hivatalosan” 1531-ben jelent meg Andrea Alciato *Emblemata* című kötetével, de gyökerei sokkal régebbre nyúlnak vissza. Az ókori görög kultúrában keletkeztek az első, alapvető, ma is használt szimbólumok, mint például a kör, a kereszt, a négyzet, amelyek útján a világgal kapcsolatos

18 Picinelli, 1997. 12.

19 Praz, 1989.

gondolatokat is kifejezték. Szimbólumokat festettek az ókorban a pajzsokra is. A katonák például hőstetteiket örökítették meg pajzsaikon, és ezeket kezdték el emblémáknak nevezni.²⁰ Az *impresa* eredetéről Picinelli úgy véli, hogy Mózes idejébe nyúlik vissza, mivel a Bibliában több szimbolikus kép is található, ezek közé tartozik az élet fája, a szivárvány és a galamb az olajággal is.

Mario Praz szerint az első keresztények gondolkodásmódja emblematikus volt, ez az emblematikus gondolkodás fejlődött tovább a középkorban, gondoljunk csak az allegóriákra, illetve arra, hogy a középkorban egyes tulajdonságokat, bűnököt mitológiai alakok segítségével személyesítettek meg:²¹ a faun például a bujaságot, Bellerophón a bölcsességet jelentette. A reneszánsz költő, Petrarca is használt hasonló emblematikus képeket költeményeiben.²²

A 16–17. századi szimbolikus műfajok két forrásból táplálkoztak: egyrészt a korábban már említett antik szimbólumokból, másrészt az egyiptomi írásból, a hieroglifából. A hieroglifák egyszerű képek, melyek szavakat, fogalmakat fejeznek ki. 1419-ben megtalálták Horapollo – 4. vagy 5. századból származó alexandriai tudós – írásának, a *Hieroglyphicának* a görög fordítását, mely a hieroglifák jelentérendszeréről szól. Ezt a munkát 1505-ben Valenciában kinyomtatták képek nélkül, majd 1517-ben latinra és más nyelvekre is lefordították, és ezzel egy új divat kezdődött a humanisták között: medálokat, érméket, oszlopokat, sőt diadalíveket dekoráltak hieroglifákkal. A mű fordítója, Filippo Fasanini a hieroglifák díszítő szerepéről beszélve említést tesz a mottókról, melyek gyakran kísérték a szimbólumokat. Az *impresa* mottója gyakran származik szállóigékből, közmondásokból, melyek a reneszánsz idején igen elterjedtnek számítottak.

Alciato epigrammákat fordított görögről latinra, majd ezeket a könyv kiadója metszetekkel – képekkel – látta el. Ezzel egy új irodalmi műfaj született, az emblematika, amely ötvözte a reneszánsz a keleti kultúrák iránti érdeklődését a kabbalával, a neoplatonikus gondolatokkal és hieroglifákkal, melyekről úgy gondolták, hogy az emberi bölcsesség kulcsát kínálják.²³ Alciato könyve hatalmas sikert aratott, és hamarosan megjelentek bővített kiadásai is: 1534-ben Párizsban, 1546-ban Valenciában, 1551-ben Lyonban, ezeket pedig különböző nyelveken mintegy százötven kiadás követte. Hamarosan imitálói is akadtak, mint például Achille Bocchi, Guillaume de la Perrière, Georgette de Montenay.

Az emblematika a manierista és a barokk irodalomban

A szimbolikus műfajok, főként az emblémák és *impresa* első virágkora a manierizmus idejére esett. Az *impresa* főként komplexitása miatt vált divatossá, hiszen ötvözte az irodalmat, a festészetet, a filozófiát, sőt még a természettudományokat is. Megértése kellő intelligenciát és műveltséget feltételezett. Scipione Ammirato

20 Picinelli, 1997. 11–12. Az emblematikához lásd még: Sebastian, 1989; Gallego, 1984.

21 Praz, 1989. 16.

22 Uo. 16–17.

23 Osorio, 1989. 74.

Il rota overo Delle imprese dialogo című művének egyik dialógusában úgy definiálják az *empresát*, mint a lovag filozófiáját, mivelhogy a költészet a filozófus filozófiája.²⁴ Egyik alapja az *empresa* filozófiájának elrejtteni a titkokat, hogy a hozzá nem értők meg ne sértsék azokat. Az *empresa* alapvetően egyébként éppen e tekintetben különbözik a manierista és barokk irodalom többi szimbolikus műfajától: a szerzők igyekeztek elrejtteni valamit (gondolatot, érzést), vagy legalábbis érdekes és szórakoztató rejtvényt kínálni a kiművelt elmék számára. A barokk szerzők ezzel szemben tanítani próbálták az embereket, erőteljes vizuális hatásra és világos magyarázatokra törekedtek. Ugyanakkor a barokkban is léteznek komplexebb formák, elmés játékok, de ezeknek a célja minden esetben a csodálat kiváltása. Míg a manierista művészetet a mély gondolatokat rejtő *empresa*, a barokk művészetet a könnyebben értelmezhető, népszerű embléma uralta.

A másik különbség a manierista és a barokk szimbolikus műfajok között a tematikában rejlik. Míg a manierizmusban ezeknek a műfajoknak a tematikája sokrétű, többször világi – például a szerelem, az udvari élet, az alkímia –, a barokkban egyértelműen a vallásos téma dominál. Bár a szerelem továbbra is jelen van, a barokkban ez is vallásos köntöst ölt, Cupido helyett például a kis Jézust vagy egy angyalkát találunk. Alonso de Ledesma például az *Enigmas hechas para honesta recreación* című művében több epigrammát is szentelt az isteni szerelemnek. Tipikus és elterjedt barokk emblémák voltak például a lélek, a kereszt és a szív. Ez utóbbi a 17. században igen kedveltnek számított, Antonius Wiericx például egy sor metszetet készített, melynek témája Jézus szíve volt.

A barokkban a herceg vagy a fejedelem nevelése során is jutott szerep az emblematikának, ennek a manierizmus idején elterjedt udvari műfajnak, de a barokk időszakában ez is vallásos-morális színezetet kapott. A legismertebb e témában Diego Saavedra Fajardo: *Idea de un príncipe político cristiano representada en cien empresas, dedicada al príncipe de la Españas* című műve,²⁵ amelynek eredetisége abban is rejlik, hogy a benne szereplő nevelési elvek meglehetősen modernek és felvilágosultak. Kijelenti például, hogy nem jó, ha a herceget dajkák nevelik a szülők helyett, ha azonban ez elkerülhetetlen, fontos, hogy a szülők megfelelő gondossággal válasszák ki a dajkát.

Az emblémáknak az ellenreformációban is fontos szerepük volt, a jezsuiták megfelelő eszköznek találták a vallásos és erkölcsi tanítások terjesztéséhez, gyakorlatilag a jezsuita propaganda eszközévé váltak. Megkönnyítette ezt az ábrák iránt támadt egyre növekvő érdeklődés a szélesebb közönség részéről. A jezsuita emblematika művei közül megemlítenéd a spanyol Alonso de Ledesma *Epigramas y hieroglíficos a la vida de Christo, Festiuidades de nuestra Señora, Excelencias de santos y Grandezas de Segovia* című munkája,²⁶ mely az egyik legjelentősebb a nem olasz nyelvű emblémás könyvek között, külön érdekessége, hogy a második kiadás cenzúraengedélyét Lope de Vega Caprio írta alá. Lope de Vega nem ejt egy szót sem

24 Praz, 1989. 21.

25 Saavedra Fajardo, 1640.

26 Ledesma, 1625.

a könyv irodalmi értékeiről, csupán jelzi, hogy a mű nem tartalmaz semmit, ami ellenkezne a katolikus vallással, a jó erkölccsel, valamint elismeri nyelvi értékeit. Ez a könyv nem tartalmaz metszeteket, a szerző inkább szavakkal ábrázolja a képeket, melyek témájuk szerint csoportosíthatók: szentháromság, angyalok születése, bukkott angyal, az ember teremtése, Ádám bűne. Húsz vers Loyolai Szent Ignác csodás életét és halálát tárgyalja, az utolsó kettő pedig a Jézus Társaság Indiákon végzett tevékenységét mutatja be.

Az emblematika Új-Spanyolországban

Az emblémákat tartalmazó könyvek csaknem a hódítással együtt érkeztek Mexikóba. Egyes kereskedelmi jegyzékek alapján tudjuk, hogy Latin-Amerikába egyebek között a következő szerzők emblémás könyvei bizonyosan bekerültek: Alciato, Sambucus, Junius, Rucelli, Camilli, Horapolo, Piero Valeriano.²⁷ Alciato *Emblemata* című műve 1577-ben érkezett Mexikóba egy képek nélküli kiadvány formájában a jezsuiták megrendelésére (2. kép), mivel azt a retorikaoktatásban kívánták használni.²⁸ A rend iskoláinak tanterve, a *Ratio Studiorum* megengedte a tanulók számára, hogy a retorikai gyakorlatokat emblémák és *empresák* segítségével végezzék. A mexikói jezsuiták több emblémát használtak, mint az európaiak.

Az emblematikus művészet Új-Spanyolországban – átlépve a humanista fázison – kezdetektől vallásos jellegű volt, vagyis azonnal az evangelizáció egyik eszközévé vált. Célja volt hatni az emberekre, mind a műveltekre, mind a tömegre, talán azért is jelenik meg sokkal inkább a képzőművészetben és az építészetben, míg az autentikus új-spanyol emblémás könyvek száma nem túl magas. Egyik ezek közül a *México en 1554 y Túmulo imperial* Cervantes de Salazartól. A *Túmulo imperial* egy síremlék terve, ezért egyaránt sorolható az irodalmi, illetve a képzőművészeti alkotások közé is.

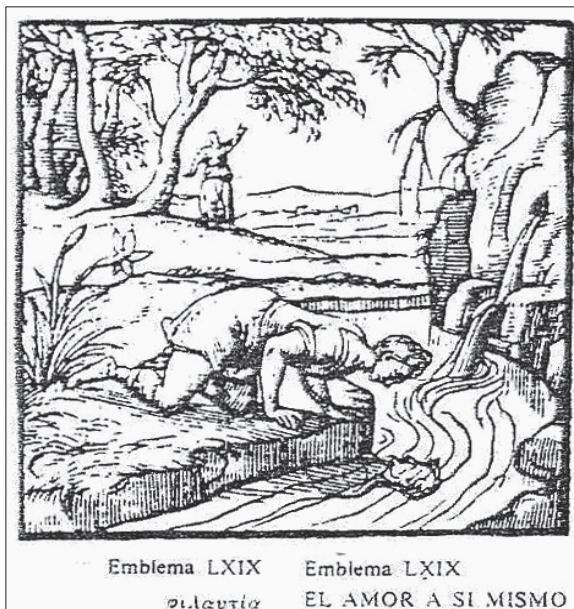
Az emblematika első jelei az építészetben fedezhetők fel. A 17. század leghíresebb emblémái a mexikói katedrális nyugati kapujánál található diadalíven láthatók, melyet az alkirály 1680. évi látogatására emeltek. A diadalív leírása szerint egy többértelmű költemény is olvasható rajta, a *Neptuno alegórico*.²⁹ Művében Juana nővér párhuzamot von az alkirály hőstettei és a pogány isten cselekedetei között, ami egyébként a gyarmati Mexikóban szokás volt. Diego López Pachecót, egy korábbi új-spanyolországi alkirályt (1640–1642) például Mercurius, az eget és a földet összekötő istenséghez hasonlították.³⁰ A 18. században divatba jött Új-Spanyol-

27 Lásd: *Juegos de ingenio y agudeza*, 1994.

28 Ennek ellenére feltételezhetjük, hogy a mű már ez előtt a dátum előtt is ismert volt Mexikóban, mivel a meztitláni dohányraktár egyik falán, egy Ágoston-rendi kolostorban megtalálható a 172. embléma, mely egy sasra emlékeztető hollót ábrázol, csőrében egy skorpióval. A felirata: „Jogos bosszú”. Buxó, 2002. 78.

29 Juana Inés de la Cruz, 1957. Tomo IV. 355.

30 Osorio, 1989. 182.

2. kép.
Önszeretet Andrea Alciato
Emblemata
című művében

országban emblémákat festeni a spanyolfalakra, világi és vallásos témákban egyaránt,³¹ néhány ezek közül a mexikói Franz Mayer Múzeumban tekinthető meg.

Az emblematika hatása az új-spanyolországi költészetben is tetten érhető. A korábban említett *Flores de varias poesías* című kötetben például egy szonett olvasható a Lagareónak³² nevezett költőtől, mely megegyezik Alciato 112. emblémájával, s Cupidóról szól, akit megcsípett egy méh. Az emblematika a 17. században Juana Inés de la Cruz nővér költészetében is megtalálható, például a már említett *Neptuno alegórico* és a *Primero Sueño*, melyen Atanasio Kircher szimbólumrendszerének hatása figyelhető meg. Az emblematika a prózai műveket sem hagyta érintetlenül. Carlos de Sigüenza y Góngora *Obras históricas* című művében egy meglehetősen ismert emblémát mutat be: egy sas egyenesen belenéz a napba, sőt még meg is közelíti azt, tollait elveszti, majd új tollai nőnek. A sas általában a királyt szimbolizálja, de Sigüenza y Góngora művében a spirituális embert, aki megmosakodva az örök vízben, azaz a könnyekben és megmelegedve a bűnbánat melegében leveti régi tollait, vagyis bűneit, és megtisztul.³³ Az emblematika tehát Mexikóban is elterjedt, megjelent a művészet valamennyi ágában, népszerű, de az elmére is ható divat volt, amelyre a jezsuiták a kellő pillanatban találtak rá, hogy nevelési-oktatási céljakra felhasználhassák.

31 A spanyolfalakról: Ángeles Jiménez, 1994.

32 Helyesen Lagarto, lásd uo. 247.

33 *Juegos de ingenio y agudeza*, 1994. 95–99.

Az ekhós versek poétikája

Érdekes költői játéknak, elmésségnek tekinthető a manierizmus és barokk irodalmában elterjedt ekhós vers is, amely vallásos színezetet öltve a mexikói barokk irodalomban is megjelent. Ekhó a görög mitológia alakja volt, a manierista és a barokk irodalomban a mítoszhoz az Ovidius által feljegyzett változata élt tovább. A költő az ekhós rímet *Átváltások* című művében alkalmazta.³⁴ Ekhó a mítosz szerint bűntetésből mindig csak az előtte szólók mondatainak utolsó szavát, szótagjait ismételhette meg. Az ekhós rím technikája ezen az elven alapul, a vers adott soraiban egy-egy szó utolsó vagy utolsó két szótagját megismételve olyan létező szót kapunk, mely kiegészíti a verssor értelmét, esetleg választ kínál egy feltett kérdésre. Ez a rímtechnika, noha Vergilius és Martialis említést tett róla, az ókorban nem terjedt el, a középkorban pedig mintha elfeledték volna.

A 15. században tűnt fel ismét az ekhós rím és az ekhós vers az irodalomban, a reneszánsz bukolikus költészettel kezdett elterjedni, majd a bonyolult kifejezőmódot és elmés játékokat kedvelő manierizmus és a barokk idején vált igazán népszerűvé. Megváltozott a reneszánszban kedvelt idilli, bukolikus táj, a rétek, ligetek helyét felváltotta a borongósabb erdő, a sziklás, barlangos vidék, ahol mitológiai alakok, szörnyek, nimfák, istenek rejtőznek, köztük a rejtélyes, testetlen nimfa, Ekhó is.³⁵ Ekhó alakja, valamint az ekhós vers technikája a 16. század végének spanyol irodalmában meglehetősen elterjedt volt, leginkább szerelmi témájú költeményekhez kapcsolódott, ritkább esetben a visszavonult, szerény élet képéhez, illetve egyes esetekben ironikus³⁶ hangvételű versekben jelent meg.

A barokk irodalom kedvelt témái – az idő gyors múlása, változékonysága – közé jól illik Ekhó alakja, lévén tünékeny, megfoghatatlan. Ugyanakkor a barokk sok esetben vallásos színt is kölcsönöz Ekhónak, sokszor Isten szavaként jelenik meg. Leggyakrabban vallásos jellegű kérdésekre válaszol. A lírai én – akárcsak a reneszánsz és a manierizmus idején – párbeszédbe elegyedik a visszhanggal, amely saját lelkiismeretének szavával válaszol neki. Az isteni ekhó segít abban, hogy meghallja saját lelkének, saját jobbik oldalának a szavát.³⁷ Ekhó alakja mellett a barokkban Narkisszosz alakja is vallásos színezetet nyer, sok esetben Krisztust szimbolizálja, aki beleszeret saját tükörképébe – az általa teremtett világba.

Az első mexikói ekhós vers valószínűleg a *Chronidis Ecloga*,³⁸ amely egy 1631-ből származó kéziratban található. Az eklogában, mely Vergilius V. eklogája nyomán íródott, Silvano pásztor sajnálkozik Kronosz halála felett, akit a szövegben

34 Ovidius Naso, 1915. 71–78.

35 Megjelenik például Lope de Vega *Pastores en Belén* című művében (Vega, 1961), illetve Baltasar de Alcazar *Diálogo entre un galán y Eco* című költeményében (*Antología mayor*, vol. II. 1958. 263.), valamint a *Don Quijotéban* is (Cervantes, 1994. Cap. XXVII. 272.).

36 Például Góngora az ekhós vers ironikus használatával kritizálja Lope de Vegát. Góngora y Argote, 1966. 436.

37 Lásd: *Imago primi saeculi societatis Iesu a provincia Flandro-Belgica*, 1640. Külön érdekessége ennek a műnek, hogy egy emblémás kötetben jelent meg, az ekhós vershez egy kép is tartozik, amelyet latin nyelven írt szöveg magyaráz.

38 Osorio, 1989. 253–287.

a Nappal azonosít. Midőn Silvano Kronoszt keresi, egy komor barlangból meghallja Ekhó hangját,³⁹ aki válaszol a pásztor panaszaira. Ebben a versben még a legegyszerűbb ekhós rím található, a későbbiekben azonban ezeknek a rímeknek a komplikáltsága jelentősen növekszik.

Juana Inés de la Cruz nővér is különösen kedvelte és keresztény utalásokkal ruházta fel Narkisszosz és Ekhó alakját. Leghíresebb ekhós rímei az *El Divino Narciso* című vallásos színművében találhatók, melynek főszereplői is mitológiai alakok. Ugyanakkor, mint ahogy arról korábban már esett szó, ez a mű az oltáriszentség allegóriája. Narkisszosz Krisztust szimbolizálja, a megtestesült ígét. Ekhó szerepe nagyon különleges ebben a színműben. A barokkban Ekhó általában Isten hangját visszhangozza és az isteni Narkisszosz kísérője. Juana nővér művében azonban Ekhó a bukott angyalt, azaz a Sátánt testesíti meg. A mű gazdag bibliai utalásokban (Énekek éneke, Mózes, evangéliumok). Ekhó és Narkisszosz között párbeszéd zajlik, ekhós, úgynevezett *ovillejos* versformában,⁴⁰ melyet bonyolult, piramisszerű felépítés jellemez. Először Ekhó ismétli meg Narkisszosz utolsó szavát, majd három ismétlés után mindketten megismétlik ugyanazt a három szót, melyek kitesznek egy verssort. Négy ilyen verssor után a Zene és Narkisszosz megismétlik ezt a négy verssort, melyek egy tökéletesen értelmes önálló négysoros verset (*copla*) alkotnak. A számmisztika is szerepet kap, a három (Szentháromság) és a négy (a Föld száma) együtt a hetet, a teremtés napjainak számát adják.

Juana Inés de la Cruz igen gyakran alkalmazta az ekhós rímet, a már említett vallásos színdarabon kívül még három ekhós rímű költeményt írt, melyek szintén vallásos színezetűek, az egyikben hármas ekhós rím található.⁴¹ Ezenfelül Ekhó nimfa alakja más költeményeiben is megjelenik. Az apáca-költőnő mellett Sigüenza y Figueroa egy szonettjében is található ekhós rím, melyben az alkirály kegyességét és érdemeit méltatja.⁴²

A mexikói költészet, mint láttuk, szoros kapcsolatban állt a spanyolországival, követve az adott kor irányzatait, a bonyolultabb költői megoldások azonban – a hódítás ideje miatt – elsősorban a barokkban terjedtek el, így vallásos színezetet és szerepet kaptak, hogy felhasználhatóvá váljanak a katolikus hit terjesztésében is.

39 „*Sylvano: Olorinum qui quando Chronida novit? / Eco: Novit.*” Osorio, 1989. 320.

40 Méndez Plancarte, 1952. LXXIII.

41 Juana Inés de la Cruz, 1952. Tomo II. 280–281.

42 Sigüenza y Figueroa, Diego: *Soneto de Ecos, al Marques de la Laguna* (1682) című versét lásd: *Poetas novohispanos*, 1945.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Alciato

1531 *Viri Clarissimi D. Andreae Alciati Iurisconsultiss. Mediol. Ad D. Chonradum Peutingerum Augustanum, Iurisconsultum Emblematum Liber*. Avgvstae Vindelicorum, 1531. [Modern kiadás: Alciato: *Emblemas*. Madrid, 1985. Arte e estética, 2.]

Angeles Jiménez

1994 Angeles Jiménez, Pedro: Alegoría del buen gobierno en un biombo novohispano del siglo XVIII. In: *Literatura novohispana. Revisión crítica y propuestas metodológicas*. Ed.: Buxó, José Pascual-Herrera, Arnulfo. México, 1994. 276–287.

Antología mayor

1961 *Antología mayor de la literatura española*. Vol. 1–4. Ed.: Díaz-Plaja, Guillermo. Barcelona, 1958–1961.

Álvarez Z.

1970 Álvarez Z., María Edmée: *Literatura mexicana e hispanoamericana*. México, 1970.

Bellini

1997 Bellini, Giuseppe: *Nueva historia de la literatura hispanoamericana*. Madrid, 1997.

Burrus-Zubillaga

1986 Burrus, Ernest J.–Zubillaga, Félix: *El noroeste de México. Documentos sobre las misiones jesuíticas 1600–1769*. México, 1986.

Buxó

1996 Buxó, José Pascual: *Sor Juana Inés de la Cruz, amor y conocimiento*. México, 1996.

2002 Buxó, José Pascual: Presencia de los Emblemas de Alciato. In: Buxó, José Pascual: *El resplandor intelectual de las imágenes. Estudios de emblemática y literatura novohispana. Revisión crítica y propuestas metodológicas*. México, 2002. 77–80.

Cervantes

1994 Cervantes, Miguel de: *Don Quijote de la Mancha*. Madrid, 1994.

Collis

1965 Collis, Maurice: *Cortés and Montezuma*. Paris, 1956.

Covarrubias Orozco

1943 Covarrubias Orozco, Sebastián de: *Tesoro de la lengua castellana o española según la impresión de 1611*. Con las adiciones de Benito Remigio Noydens publicadas en la de 1674. Barcelona, 1943.

Díaz del Castillo

2009 Díaz del Castillo, Bernal: *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España*. Barcelona, 2009.

Gallego

1984 Gallego, Julián: *Visión y símbolos en la pintura española del Siglo de Oro*. Madrid, 1984.

Gómez-Robledo

1954 Gómez-Robledo, Xavier: *Humanismo en México en el siglo XVI. El sistema del Colegio de San Pedro y San Pablo*. México, 1954.

Góngora y Argote

1966 Góngora y Argote, Luis de: *Obras completas*. Vol. 1. Madrid, 1966.

Gracián y Morales

1648 Gracián y Morales, Baltasar: *Agudeza y arte de ingenio. Agudeza y arte de ingenio, en que se explican todos los modos y diferencias de conceptos, con ejemplares escogidos de todo lo más bien dicho, assi facto, como humano*. En Huesca, 1648. (Új kiadás: Madrid, 1929.)

Hassig

2001 Hassig, Ross: *Time, History, and Belief in Aztec and Colonial Mexico*. Austin, 2001.

Horozco y Covarrubias

1604 Horozco y Covarrubias, Juan de: *Emblemas morales*. Vol. 1–3. Caragoca, 1604.

Imago primi saeculi societatis Iesu a provincia Flandro-Belgica

1640 Bolland, Johannes–Tollenaere, Jean de et al.: *Imago primi saeculi societatis Iesu a provincia Flandro-Belgica eiusdem Societatis repraesentata*. Antuerpiae, 1640.

Juana Inés de la Cruz

1951–1957 Juana Inés de la Cruz, Sor: *Obras completas*. Tomo I. *Lírica personal*. Tomo II. *Villancios y letras sacras*. Tomo III. *Autos y loas*. Tomo IV. *Comedias, sainetes y prosa*. México, 1951–1957.

Juegos de ingenio y agudeza

1994 *Juegos de ingenio y agudeza. La pintura emblemática de la Nueva España*. México, 1994.

Ledesma

1625 Ledesma, Alonso de: *Epigramas y hieroglíficos a la vida de Christo, Festividades de nuestra Señora, Excelencias de santos y Grandezas de Segovia*. Madrid, 1625.

Leonard

1974 Leonard, Irving A.: *La época barroca en México colonial*. México, 1974.

Méndez Plancarte

1952 Méndez Plancarte, Alfonso: Estudio liminar y Notas, en Sor J. I. de la Cruz. In: *Obras completas de Sor Juana Inés de la Cruz*. Vol. III. México, 1952. VII–XCIII.

Meyer–Beezley

2000 Meyer, Michael C.–Beezley, William H.: *The Oxford History of Mexico*. New York, 2000.

Monostori

2016 Monostori Tibor: Az Újvilág végső meghódítása. Az Araukánok könyve Spanyolországban. In: *Világtörténet*, 38. (2016) 4. sz. 547–570.

Negro Tua–Marzal

1999 Negro Tua, Sandra–Marzal, Manuel M.: *Un reino en la frontera. Las misiones jesuitas en la América colonial*. Lima, 1999.

Osorio

1989 Osorio, Ignacio: *Conquistar el eco. La paradoja de la conciencia criolla*. México, 1989.

Ovidius Naso

1915 Ovidius Naso, Publius: *Metamorphoses*. Vol. II. Ed.: Ehwald, Rudolfus. Lipsiae, 1915. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.)

Paz

1982 Paz, Octavio: *Sor Juana Inés de la Cruz o Las Trampas de la Fe*. Barcelona, 1982.

Picinelli

1997 Picinelli, Filippo: *Los cuerpos celestes*. Libro 1. *Los cuerpos celestes*. Zamora, 1997.

Poetas novohispanos

1945–1991 *Poetas novohispanos*. Primer siglo. 1521–1621. Segundo siglo. 1621–1721. Estudio, selección, edición y anotación de Méndez Plancarte, Alfonso. México, 1991, 1945.

Praz

1989 Praz, Mario: *Imágenes del Barroco. Estudios de emblemática*. Madrid, 1989.

Prieto

1984–1987 Prieto, Antonio: *La poesía española del siglo XVI*. Vol 1–2. Madrid, 1984–1987.

Rueda

1960 Rueda, Julio Jiménez: *Historia de la cultura en México*. México, 1960.

Saavedra Fajardo

1640 Saavedra Fajardo, Diego de: *Idea de un Príncipe político cristiano representada en cien Empresas, dedicada al Príncipe de la Españas*. Munich, 1640.

Sebastian

1989 Sebastian, Santiago: *Alquimia y emblemática, la fuga de Atalanta*. Madrid, 1989.

Vega

1961 Vega, Lope de: *Obras escogidas*. Madrid, 1961.

Zanelli

1994 Zanelli, Carmela: La loa de „El Divino Narciso” de Sor Juana Inés de la Cruz y la doble recuperación de la cultura indígena mexicana. In: *La literatura novohispana. Revisión crítica y propuestas metodológicas*. Ed.: Buxó, José Pascual–Herrera, Arnulfo. México, 1994. 183–200.

MÓNICA EDINA BÁN

EMBLEMS AND OTHER WITNESSES IN MEXICAN BAROQUE LITERATURE

INTERACTION BETWEEN SOCIETY AND CULTURE IN 16TH–17TH CENTURY MEXICO

This article analyzes the phenomenon how Spanish and European literary trends and genres received a distinctive local taste due to their transmission and adaptation to the Mexican cultural setting. The article also addresses the issue of Spanish and European literature serving the purpose of Christianization in the recently conquered territories as well as it focuses on how this European literature managed to adjust itself to the needs of a new Mexican society in the making. Whereas there exists some secondary literature on Spanish–Mexican emblematics, though not in abundance, there is still a substantial shortage of such literature on echo poetry and echo rhymes.

Tendenciák Nagy-Britannia dél-afrikai gyarmatpolitikájában, 1846–1881

Afrika déli része az egész hosszú 19. század folyamán számos etnikai, gazdasági, politikai, kulturális és főképp politikai töréspont által megosztott térség volt: Nagy-Britannia, holland nyelvű (búr) telepes közösségek és afrikaiak által ellenőrzött területekre tagolódott. A felsoroltak közül a legerősebbnek, legbefolyásosabbnak tekinthető Nagy-Britannia gyarmatpolitikája jelentős hatást gyakorolt a régió fejlődésére. Ebből eredően a téma szerteágazó, bőséges irodalommal rendelkezik. A kérdéskör historiográfiáját tekintve két meghatározó nézetet tarthatunk számon. Az elsőbe tartozó kutatók, mint például Ronald Robinson, John Gallagher, Alice Denny¹ és Clement Francis Goodfellow² a brit gyarmatpolitika háttérében álló elsődleges motivációs tényezőként a birodalmi szempontból kulcsfontosságú Jóménység fokának biztosítását jelölték meg. A velük szemben állást foglaló Shula Marks, Anthony Atmore³ és Norman A. Etherington⁴ szerint a Gyarmatügyi Minisztérium (Colonial Office) irányítói főleg az 1860-as évek második felétől a gyémántmezők felfedezése által elindított gazdasági-társadalmi folyamatokra reflektálva, az anyaország gazdasági érdekeit szem előtt tartva alakították ki Dél-Afrikával kapcsolatos politikájuk irányvonalát.

Kutatásom abból a hipotézisből indult ki, hogy Nagy-Britannia dél-afrikai gyarmatpolitikája a 19. század második felében leírható különböző tendenciák és változások összességéeként. Közülük az egyik legjellegzetesebb trend az Afrika déli részének egyesítését megcélzó törekvés. A dél-afrikai egység gondolatát támogató politikusok szeme előtt egy egységes, fehérek, de főleg britek által dominált, széles önkormányzati jogokkal rendelkező, de az anyaországhoz lojális dél-afrikai domínium képe lebegett. A brit gyarmatok, a búr köztársaságok és a különböző afrikai csoportok által ellenőrzött területek egyesítésének koncepciója először Sir Henry George Grey, harmadik Earl Grey miniszteri ciklusa (1846–1852) alatt vált a térséggel kapcsolatos hivatalos brit gyarmatpolitika egyik törekvésévé. Az egyesítésre tett első komoly kísérlet (amikor a dél-afrikai egység a Colonial Office Dél-Afrikával kapcsolatos politikájának irányelve lett) Henry Howard Molyneux Herbert, Carnar-

1 Gallagher–Robinson–Denny, 1961.

2 Goodfellow, 1966.

3 Atmore–Marks, 1974.

4 Etherington, 1970.

von negyedik earljének második gyarmatügyi miniszterségéhez (1874–1878) köthető. A vizsgált periódus időbeli korlátait is az említett két miniszter tevékenysége jelölte ki: 1846 Earl Grey hivatalba lépésének, 1881 a carnarvoni koncepció bukásának éve. Earl Grey és Carnarvon mellett még fontos kiemelni Sir George Grey fokföldi kormányzót (1854–1859, 1859–1861), akinek politikájában szintén jelentős szerepet kapott a dél-afrikai egység létrehozása.

Earl Grey a livingstone-i elvek, a kereszténység és kereskedelem civilizáló hatásába vetett hit alapján tervezte kiterjeszteni a brit ellenőrzés alatt álló területek határát. A gyarmatügyi miniszter szerint a vándorló búrok fenyegették az afrikaiakat és a térség jövőjét. Ezért az egység – azaz a gyarmatok és a telepés közösségek egyesítése, az Ngami-tó környékén élő afrikai csoportok konföderációja – lehet a megoldás a kontinens akut és aktuális problémáira.

Sir George Grey fokföldi kormányzó 1858 nyarán tett javaslatot a brit gyarmatok (Fokföld, Natal, Brit Kafferföld) és az egyik búr köztársaság, Oranje Szabad Állam egyesítésére. A kezdeményező az említett búr állam politikai vezetése volt, amely az afrikaiak támadásától tartva kérte a britek segítségét. Sir George Grey zászlajára tűzte a búrok elképzelését, mivel a javasolt rendszer amellelt, hogy a köztársasággal való konfliktusok végével kecsegtetett, lehetőséget biztosított volna a kormányzó számára arra, hogy az afrikaiakkal kapcsolatos elképzeléseit magasabb szinten megvalósítsa.

George Grey tervei, Earl Grey elképzeléseihez hasonlóan, főleg a brit politikai vezetés, a kormány ellenállásán buktak meg. Ezzel szemben Carnarvon negyedik earlje gyarmatügyi miniszterként nagy lépéseket tehetett a dél-afrikai egységre vonatkozó tervének megvalósítása érdekében. 1877-ben a britek anektálták a Dél-afrikai Köztársaságot, és 1881-ig komoly erőfeszítéseket tettek arra, hogy különböző politikai eszközökkel létrehozzák a brit gyarmatok és a búr köztársaságok konföderációját. Tanulmányom az említett három politikus nevével fémjelzett időszak vonatkozásában mutatja be Nagy-Britannia dél-afrikai gyarmatpolitikájának jellegét, irányvonalát meghatározó, a dél-afrikai egység gondolata mellett jelen lévő tendenciákat és a mögöttük álló tényezőket.

Arra, hogy az Afrika déli részének vonatkozásában követett gyarmatpolitikát különböző tendenciák, bizonyos időközönként ismétlődő elemek jellemzik, már a vizsgált periódusban is többen felfigyeltek. Az egyik legjellegzetesebb példáját ennek James Anthony Froude kínálja. A gyarmati kérdésekben és különösen Dél-Afrikával kapcsolatban rendkívüli jártasságot és éleslátást szerzett történész és zszurnaliszta⁵ 1880-ban rámutatott arra: *„Így nyilatkoztak a politikusok és az újságok huszonöt évvel ezelőtt, majd ez ismétlődött hét évvel ezelőtt; most pedig még csak kikászálódóban vagyunk a legnehezebb helyzetből, amibe Dél-Afrikában valaha belebonyolódunk. A »kell« és »muszáj« ugyanannyira hatástalan a mi esetünkben, mint amennyire gyermekeinkében is lesz. Úgy, ahogyan az évszakok is váltják egymást, újdonsült, de hasonló problémák sora folytatódni fog és újra visszaszáll ránk, amíg mi*

5 Froude a *Fraser's Magazine* szerkesztője volt, legnagyobb hatású történeti tárgyú könyvének címe: *History of England from the Fall of Wolsey to the Death of Elizabeth*.

– a brit nép – hozzá nem fogunk a kérdés gyökerének megértéséhez.”⁶ Az idézett sorokból jól látszik, hogy Froude felismerte, hogy a brit gyarmatpolitika Dél-Afrikában folytonosan ismétli önmagát, ugyanazon kihívások ugyanolyan válaszokat, majd a korábbiakkal megegyező eredményeket hoznak.

Kicsit egzaktabb módon, de hasonló gondolatot fogalmazott meg William G. Soper, a South African Association alelnöke, aki a Transvaal területéről történő 1881-es brit kivonulással kapcsolatban vetette papírra meglátásait: „Az egyik kormány anektál, a másik kivonul. 1834-ben, kemény harcok árán terjesztettük ki uralmunkat a Kei folyóig, majd 1835-ben feladtuk és visszavonultunk a Hal folyóig. 1848-ban harcoltunk a búrokkal Bomplatznál, majd 1852-ben megkötöttük a Sand Riveri konvenciót a mostani transvaali búrokkal, 1854-ben pedig elengedtük az Orange River terület búrjait, hogy saját államot alapítsanak. 1868-ban ellenőrzésünk alá vetjük a baszútókat, hogy 1872-ben elfelejtsük őket. 1877-ben anektáltuk Transvaalt, 1881-ben helyreállítjuk a függetlenségét.”⁷ Röviden összefoglalva Sopernek – Froude-hoz hasonlóan – az volt a benyomása, hogy a brit gyarmatpolitika Dél-Afrikában periodikusan ugyanazokat az eszközöket alkalmazza. Jelen esetben ez az annexió, kivonulás, annexió, kivonulás váltakozását jelenti.

Milyen tényezők eredményezhették az említett tendenciákat, vagy máshogyan feltéve a kérdést: milyen elemek kényszeríthették az Afrika déli részével kapcsolatos gyarmatpolitikát mindig ugyanazon mederbe? A megvizsgált tendenciák, periódusok alapján úgy vélem, hogy ezeknek a folyamatoknak és trendeknek az alapvető gyökereit helyben, Dél-Afrikában találhatjuk meg. Véleményem szerint három olyan tényező különböztethető meg, amelyek mindegyike lokális eredetű: 1. az afrikaiak óriási létszámbeli fölénye, azaz a telepes és az őslakos népesség aránya, 2. az európai eredetű lakosság fragmentált volta, 3. a Jóreménység fokának stratégiai helyzete. Ennek a három tényezőnek az együttállása határozta meg alapjaiban az Afrika déli részével kapcsolatos brit gyarmatpolitika irányvonalát, menetét. A felsorolt elemek közül az első kettő a lokális törésvonalak közé tartozik. Az afrikai lakosság létszámbeli fölénye az egyik olyan jelenség, amely a brit – és az összes európai – gyarmati jelenlétet folyamatosan végigkísérte és a gyarmatpolitikát alapjaiban befolyásolta. Ellentétben a britek olyan más gyarmataival – mint például Kanada, Ausztrália és Új-Zéland –, ahol jelentős számban éltek telepesek, a dél-afrikai gyarmatok esetében nem ment végbe a területek „elfehéredése”. Voltak ugyan olyan térségek, főleg Fokföld esetében, ahol az afrikai populáció aránya visszább szorult, de nem

6 „So newspapers and politicians said five-and-twenty years ago, so they repeated seven years ago; yet here we are just emerging from the worst affair that we ever were engaged in there. Our 'shalls' and 'musts' are as ineffectual as the 'shalls' and 'musts' of children. As sure as the leaves come when summer comes, fresh troubles of the same kind will continue to return upon us, unless we – the British people – set ourselves to understand how they are brought about.” Froude, 1880. 3.

7 „One Government annexes: another Government restores. In 1834, after hard fighting, we extend our sovereignty to the Kei: in 1835 we abandon it and retire to the Fish River. In 1848 we fought the Boers at Bomplatz: in 1852 we made the Sand River Convention with the Boers now of the Transvaal, and in 1854 abandon to the other Boers the Orange River territory of itself to form a separate State. In 1868 we took over the Basutos: in 1872 we forgot them altogether. In 1877 we annex the Transvaal: in 1881 we restore it.” Soper, 1881. 11.

olyan mértékben, mint az említett nagy gyarmatokon, és az őslakosok dominanciája folyamatosan fennmaradt Afrika déli részének társadalmában.

A második probléma szintén a lokális töréspontok körébe tartozik. A brit gyarmatpolitikának nem csupán a telepések és az őslakosok viszonyával kellett szembenéznie a helyi társadalom tekintetében, hanem azzal a ténnyel is, hogy az európai eredetű lakosság sem volt homogén. A telepések eredetük, kultúrájuk, nyelvük, gazdasági és politikai rendszereik alapján két nagy csoportra tagolódtak: angol (brit eredetű) és holland (később búr) nyelvű rétegre. Ráadásul – és ez volt a probléma másik, súlyosabb gyökere – a térség telepes társadalmában a brit elem sohasem tudott domináns helyzetbe kerülni. Felmerülhet, hogy a Colonial Office számára ez nem volt új probléma, hiszen Kanada esetében a Quebecben élő franciák hasonló gondot okoztak. A különbség viszont igen könnyen észrevehető. Először is Quebec közvetlen brit irányítás alatt állt, míg a Gyarmatügyi Minisztérium számára a búrok által létrehozott független köztársaságok folyamatos fejlődését okozták. Továbbá, amíg Quebec európai eredetű társadalmában dominált a francia elem, addig az egységes Kanada létrehozását követően a teljes kanadai lakosságon belül a britek álltak az első helyen. Afrika déli részét tekintve viszont, amennyiben például sikerült volna megvalósítani bármelyik egységkonceptiót, a dél-afrikai társadalmon belül a búrok jelentős létszámbeli fölényével kellett a brit gyarmatpolitika vezetőinek számolni.

Mindez a két akut konfliktusforrás ráadásul egy a birodalmi stratégia, az egész brit világrendszer szempontjából kulcsfontosságú pont közvetlen szomszédságában található. A második Gibraltárként is számon tartott Jóreménység foka (Simon's Bay) fontosságának megfelelően biztonságos környezetet igényelt. Az a tény, hogy az említett két probléma folyamatosan fenyegette és veszélyeztette a brit érdekek világszintű érvényesítéséhez szükséges régiót, a brit gyarmatpolitikát viszsztatérően lépések megtételére kényszerítette. Ebből kifolyólag bármilyen afrikai-brit, afrikai-búr, brit-búr konfliktus – függetlenül attól, hogy az adott összeütközés helyszíne a Nagy-Britannia által ellenőrzött terület határain belül vagy kívül történt – aggodalommal töltötte el a Colonial Office vezetőit.

Úgy gondolom, ellentétben a térséggel foglalkozó korábbi kutatásokkal,⁸ amelyek hajlamosak voltak egy-egy tényezőt kiemelni és annak fontosságát hangsúlyozni, a brit gyarmatpolitika tendenciái mögött az említett három elem együttes jelenléte állt, és egyébként valóban jelentős kérdések, mint például a gyémántlelőhelyek szerepe is, abban a háromszögben nyerne valódi értelmezést, amelynek csúcsait az afrikai fölény, az európai eredetű lakosság heterogenitása és a Jóreménység fokának fontossága adják.⁹ Véleményem szerint a felsorolt három tényező folyamatos és együttes jelenléte a vizsgált korszakban különböző tendenciákat, köztük számos fóbát eredményezett, amelyekre már Froude is felhívta a figyelmet.

8 Ronald Robinson, John Gallagher és Alice Denny a geopolitikai helyzet, Etherington és Cope pedig a gyémántlelőhelyek felfedezésének és a munkaerő-vándorlás fontosságát hangsúlyozza.

9 Az elemzett források és a megismert adatok alapján úgy vélem, hogy a gyémántláz-krízis során is a brit gyarmatpolitika elsődleges érdeke ahhoz fűződött, hogy a folyamatokat saját ellenőrzése alatt tudhassa, hogy az említett konfliktusforrások közül egyik se kulminálódjon, nem pedig a gyémántlelőhelyek közvetlen birtoklása.

Lokális töréspontok

Óslakosfóbia

Fokföld megosztottsága csak az egyike volt azoknak a lokális konfliktusoknak, amelyek feloldása komoly kihívás elé állította a Gyarmatügyi Minisztériumot. Két helyi problémaforrás folyamatos fóbiaként volt jelen a térséggel kapcsolatos brit gyarmatpolitikában: az őslakos- és a búrfóbia.

Earl Grey esetében az afrikaiak és a telepések közötti viszony humanitárius megközelítéssel találkozunk. A liberális gyarmatügyi miniszter a probléma megoldását semmiképp sem az európai betelepítés növelésében látta, sőt meggyőződése szerint végzetes kimenetelű volna, ha az őslakosokat a telepésekre bízna az anyaország kormánya, mivel az előbbi csoport tagjai zsarnoki módon viselkednének a kiszolgáltatott helyzetben lévő afrikaiakkal. Earl Grey véleménye szerint ennek a problémának az egyetlen lehetséges megoldása az lehet, ha a gyarmatok kiszélesített önkormányzati jogainak rovására is növelik a Korona hatalmát,¹⁰ és Nagy-Britannia eleget tesz kötelességének, és civilizálja az őslakosok tömegeit. Ehhez a legmegfelelőbb eszközt Earl Grey nem a már meglévő gyarmatok területének növelésében és újabb gyarmatok megszervezésében látta, hanem egyfajta protektorátusi rendszerben, illetve – mint az Ngami-tó kapcsán kialakított tervében szerepel – őslakos konföderációk létrehozásában.¹¹ A livingstone-i elveknek megfelelően a gyarmatügyi miniszter hitt a kereszténység és a kereskedelem civilizáló hatásában, abban, hogy ez a két tényező az anyaország kormányának ellenőrzésével és a misszionáriusok áldozatos munkájával párosulva fölemelheti az afrikai tömegeket, ezzel megoldva az őslakosok és a telepések közti akut konfliktust.¹²

Sir George Grey politikájában szintén kiemelt helyet foglalt el az európai-telepes viszony rendezése. Az 1850-es évek derekára viszont az őslakosfóbia látható jelei könnyen észrevehetőek a brit gyarmatpolitikában. Sir George Grey adminisztrációja alatt ezek az elemek főleg Brit Kafferföld és a saját egységkonceptiója kapcsán mutatkoztak meg erősen. Grey Brit Kafferfölddel és a dél-afrikai egység létrehozásával kapcsolatos politikájának egyik gyökere az afrikaiak létszámbeli fölényéből eredő félelem volt. A kormányzó megalapozottnak vélte azt a felfogást, hogy a különböző őslakoscsoportok egymással szövetségre lépve háborút indítanak és felszámolják az európai jelenlétet Afrika déli részén. Sir George Grey főként a fingo és a xhosa csoportok egyesülésétől tartott 1854 végén.¹³ Majd amikor Moshweshwe, a sotho király is gyanúsnak vélt lépéseket tett és közeledni látszott az említett népekhez, Grey komolyan elkezdte kongatni a vészharangot.¹⁴

Túl azon, hogy a kormányzó szinte biztosra vette a következő „kaffer háborút”, egy olyan összecsapást vizionált, amely végzetes lehet a britek, a búrok és az

10 Earl Grey, 1853. 17.

11 Earl Grey to Sir H. G. Smith, 12 Nov. 1850. HCPP [1360] 92.

12 Uo. 94.

13 Sir George Grey to Sir George Grey, 30 Dec. 1854. HCPP 1854–1855. [1969] 36.

14 Uo. 39.

afrikaiak számára egyaránt. A felelőst Grey az elhibázott brit gyarmatpolitikában látja, amely olyan „*hitet ébresztett a bennszülöttekben, hogy Nagy-Britannia közvetve a végső kiirtásukra törekszik, és más nem, csupán az védheti meg őket, hogy idáig eljusson a helyzet, ha általános egységre lépnek maguk közt*”.¹⁵ Ebből eredően közelg a „*bennszülötháború, a bennszülöttek általános felkelése*”.¹⁶ Grey véleménye szerint a közelgő apokaliptikus háborút, amely az európai telepes közösségek és a „*veszélyes barbárok*” között fog dúlni, el lehet kerülni. Ennek lett volna kiváló eszköze a brit gyarmatok és Oranje Szabad Állam föderális uniója, amely hatékony védelmet nyújtott volna a „*barbár népek*” ellen, és a „*törzseket*” is elindíthatta volna a civilizálódás útján.

Az afrikai kérdés megoldására való hivatkozást, az őslakosfóbia elemeit Carnarvon politikájában is megtalálhatjuk. Ez az állítás igaz a gyarmatügyi miniszter politikai kommunikációjára és politikai lépéseire, stratégiájára is. Az elsőt tekintve a legjobb példa Carnarvon 1877. április 23-án, a Lordok Házában megtartott beszéde, amelyben a Dél-afrikai Unió létrehozása, a South Africa Bill elfogadása mellett sorakoztatta föl érveit, amelyek között a legfajsúlyosabb az őslakos kérdés/fenyegetés volt. Carnarvon állítása szerint: „*A bennszülött törzsek, amelyek éljenek ezeknek a gyarmatoknak határain belül vagy kívül, a legnagyobb és leégetőbb problémát jelentik azok közül, amelyekkel Dél-Afrikában kell szembenéznünk*.”¹⁷ A gyarmatügyi miniszter, hogy alátámassza és jelezze a probléma súlyosságát, az afrikaiak telepesekkel szembeni nagy létszámbeli fölényét emelte ki,¹⁸ ami ráadásul folyamatos növekedést mutat: „*A bennszülöttek számukat tekintve egy nap során többet gyarapodnak, mint a fehérek egy év alatt*.”¹⁹

A helyzetet Carnarvon meglátása szerint tovább nehezíti, hogy az őslakosok közül egyre többen tesznek szert lőfegyverre. Sir George Greyhez hasonlóan Carnarvon negyedik earljének érvkészletében is helyet kapott a telepesek és őslakosok közötti háború víziója. A gyarmatügyi miniszter a korábbi kormányzó által elmondottakat szinte visszhangozva úgy vélte, hogy amennyiben a fennálló helyzetben a brit gyarmatpolitika nem változtat,²⁰ Afrika déli részén egy nagy és végzetes őslakosháború fog a közeljövőben kirobbanni: „*Ha van olyan csapás, amelyet minden másnál jobban szeretnék elkerülni, az egy a bennszülöttekkel megvívandó háború kirobbanása, amely nem csupán anyagiakban és emberéletben okozna nagy vesz-*

15 „...arose a belief amongst the native tribes, that Great Britain had determined to bring about, indirectly, their ultimate extermination, and that nothing but a general combination amongst themselves could prevent this result from being arrived at.” HCPP 1860. (216) 5.

16 „...a native war, a general uprising of the natives”. Uo. 6.

17 „...the Native tribes, who, within and without those Colonies, constitute the greatest and most pressing of South African problems.” Hansard, 3rd Ser., CCXXXIII. col. 1647. Carnarvon in Lords, 23 Apr. 1877.

18 A Carnarvon politikáját kritikával illetők a Kanadával vagy Ausztráliával való összehasonlítást abból az okból tartották problematikusnak, hogy szemben az előző két terület őslakosaival, az Afrika déli részén élő afrikaiak száma nem mutat csökkenő tendenciát. Henry Barkly to Lord Carnarvon, 25 Jun. 1875. NA PRO 30/6/32, 197–198.

19 „...the Natives increased more in one day than the Whites did in a year.” Hansard, 3rd Ser., CCXXXIII. col. 1648. Carnarvon in Lords, 23 Apr. 1877.

20 Jelen esetben a Transvaal és a pedik közti háború fokozódásától tartott Carnarvon.

teséget és a dél-afrikai határvidék civilizációját vetné vissza évekre, de beláthatatlan nagyságú kötelezettséget és nehézséget tenne eme ország vállára.”²¹ Azért, hogy elkerüljék ezt a háborút (rövid távú cél), Nagy-Britanniának közbe kell avatkoznia a Transvaal és a pedik közti konfliktusba. Erre a legjobb eszköz a dél-afrikai egység, amelyen belül az őslakos-politika és az olyan problémás pontok, mint a fegyverkereskedelem, központi ellenőrzés alá kerülnének. Így az unió szavatolná a békés jövőt Afrika déli részén (hosszú távú cél). Mindezek tükrében nem véletlen, hogy Carnarvon az őslakoskérdést a térséggel kapcsolatos legjelentősebb problémájának tartotta, „amely régóta egy olyan pont, amelyen évek múlva a dél-afrikai politika irányt fog változtatni”.²²

Búrfóbia

Az afrikai–telepes ellentét, az őslakosok esetleges szövetsége, konföderációja mellett volt egy másik, lokális töréspontból származó tendenciaszerűen megjelenő fóbia, amely számottevő módon befolyásolta a brit gyarmatpolitikát, és a vizsgált öszszes egységkoncepció foglalkozik vele. Ez a búrkérdés. Afrika déli részének holland nyelvű telepesei több szempontból is komoly kihívások elé állították a Gyarmatügyi Minisztériumot és a helyi brit gyarmati adminisztrációt. Az egyik fóbia, amelynek lényege a búr közösségek kontrollálatlansága, a nagy *trek*, a búrok 1835-ben kezdődő tömeges elvándorlása után vert gyökeret a brit gyarmatpolitikában. A búrok exodusa nem elsősorban azért jelentett gondot a briteknek, mert több mint tízezer fokföldi telepes döntött úgy, hogy a gyarmat határain túl szeretne élni. A problémát az okozta, hogy mindezt brit ellenőrzéstől mentesen akarták végrehajtani, hogy kikerüljenek az anyaország és a gyarmati hatóságok ernyője alól. Mindebből pedig az is következett, és ez egy sor kellemetlenség és bonyodalom rémképét vetítette elő Londonban és Fokvárosban egyaránt, hogy a búrok kivándorlása és új államaik létrehozása tovább rontja a már eddig is sok konfliktussal terhelt őslakos–telepes viszonyt, és olyan háborúk sorát indíthatja el, amelyek veszélyt jelentenek a brit érdekekre, a gyarmatokra.

Ezzel a fóbiával a vizsgált korszakban először az Earl Grey által vezetett gyarmatpolitika szembesült. A liberális gyarmatügyi miniszter esetében az említett jelenség leginkább az Ngami-tó kapcsán figyelhető meg a legjobban. Amikor a búrok megközelítették a tó régióját, a brit gyarmatpolitika a környékbeli afrikai népek szövetségével kívánta elzárni a mozgásteret az „emigránsok” további vándorlása elől. A főnökök meggyőzésében Grey elképzelésének megfelelően döntő fontosságú volt a búrokkal való riogtatás, félelemkeltés: „Hangsúlyozni lehetne számukra [a törzsfőnökök számára], hogy abban az esetben, ha a mostani állapotokhoz

21 „...but if there is any calamity which I more deprecate than another it is the breaking out of a Native war, which would not only involve vast loss of life and property, and throw back for years to come the civilization of the South African frontier, but would impose liabilities and difficulties which it is hard to measure upon this country.” Hansard, 3rd Ser., CCXXXIII. col. 1650. Carnarvon in Lords, 23 Apr. 1877.

22 „...great native question which has long been, and must be for many years to come, the hinge upon which South African policy must turn.” Hansard, 3rd Ser., CCXXXIII. col. 1646. Carnarvon in Lords, 23 Apr. 1877.

hasonlóan nem egyesülnek, és az egymás közötti háborúságaik folytatódnak, akkor nincs kétség afelől, hogy a búrok gyorsan győzedelmeskednek felettük, és lehet, hogy kipusztulnak.”²³

A miniszter, a rá jellemző humanitárius gondolkodásmódból kiindulva, nem csupán a búrok ellenőrizhetetlenségének felszámolását, de az afrikaiak védelmét is várta ettől a lépéstől, mivel úgy gondolta, hogy a holland nyelvű telepesek akár ki is irthatják az őslakosokat: „A bennszülött törzsek meggyőzésében, hogy saját javukra, saját érdekükben van nagy szükség arra, hogy alárendeljék magukat az európaiak irányításának, az olyan ellenség, mint a búrok terrorja jelenti a fő indokot. Ez az indíték nagyon hatékony volna azoknak a bennszülött fajoknak a meggyőzésében, amelyeket még nem támadtak meg ezek a betolakodók, hogy elfogadják a tanácsot, amely útmutatás szerint kormányzatot hoznának létre, és birtokába kerülnének a búrokkal szembeni ellenálláshoz szükséges erőhöz, egyúttal pedig a civilizáció terjesztésének eszközeivé válnának Afrikának ezen részén.”²⁴ A búr–afrikai háborúk sohasem csak a köztársaságokat és az adott afrikai közösségeket érintették. Nagy-Britannia tartva a konfliktusok kiteljesedésétől minden összeütközésben valamilyen módon részt vett (lásd Oranje Szabad Állam és a baszútók közti összecsapást 1865-ben, vagy Burgers pedik ellen indított hadjáratát 1876-ban).

A másik folyamat, amely folyamatos fenyegetést jelentett a brit érdekekre, a holland nyelvű telepes közösségek összefogása volt. Mivel a 19. században, és így a vizsgált időszakban is, az etnikai arányokat tekintve Afrika déli részének európai eredetű lakosságán belül a britek csak a második helyen álltak, a domináns szerepet betöltő holland eredetű népesség politikai mozgásaira megkülönböztetett módon figyelt a Colonial Office. Nagy-Britanniának a térségben betöltött szerepe szempontjából nagy veszélyt jelentett volna, ha a különböző holland nyelvű csoportok (Fokföld, Natal és a búr köztársaságok) között bármilyen szövetség vagy egység létrejött volna. Hasonlóan az afrikaiak esetében jelentkező félelmekhez, itt is megjelent az az aggodalom, hogy egy esetleges búr konföderáció képes lenne kiszorítani Nagy-Britanniát a szubkontinens területéről. Ezek az aggodalmak nem voltak teljesen alaptalanok. Az egység gondolata többször megfogalmazódott a búr politikai elit köreiben is. Sir George Grey dél-afrikai kormányzóságának ideje alatt, még ha rövid időre is (és rendkívül törekeny módon), a Dél-afrikai Köztársaság és Oranje Szabad Állam elnöke egy ugyanazon személy volt, Marthinus Wessel Pretorius (1860–1863). A Pretorius ellen folyamatosan mozgolódó korábbi oranjei elnök, Jacobus Nicolaas Boshoff (1855–1859) a britek támogatását is maga mögött tudhatta. Nagy-Britanniának ugyanis elemi érdeke volt, hogy fenntartsa a búrok

23 „It might be pointed out to them that if they remain disunited, as they are represented now to be, and allow their wars with each other continue, there can be no doubt that they will all speedily be overcome by the Boers, and probably be exterminated...” Earl Grey to Sir H. G. Smith, 12 Nov. 1850. HCPP [1360] 92.

24 „But the chief inducement of the native tribes to submit themselves to the guidance of Europeans to the extent necessary for their good is the terror of such enemies as the Boers. This motive would be very powerful in persuading native races who have not yet been attacked by these invaders to receive the advice under which they might create a government and a power capable of resisting the Boers, who might thus, in fact, be the means of planting civilization in this part of Africa.” Earl Grey to Sir H. G. Smith, 12 Nov. 1850. HCPP [1360] 93.

politikai fragmentáltságát, és megakadályozzon minden, az említetthez hasonló egységtörekvést.

Búr részről a dél-afrikai egység legnagyobb propagálója a korszakban Thomas François Burgers transvaali elnök volt. Burgers önálló, dél-afrikai zászló alatt kívánta egyesíteni a búr köztársaságokat és a brit gyarmatokat Nagy-Britannia ellenőrzésétől függetlenül.²⁵ Carnarvon lehetősége szerint mindent megtett ennek megakadályozásáért. 1876 februárjában, amikor olyan hírek kaptak lábra, hogy Oranje Szabad Állam hajlandóságot mutat arra, hogy a csőd szélén álló és a pedikkel komoly konfliktusba keveredő Transvaal számára segítséget nyújtson, a gyarmatügyi miniszter a következő utasításokat adta a fokföldi kormányzónak, Sir Henry Barklynak (1870–1877). Barkly tudassa Brand oranjei elnökkel, amennyiben a Szabad Állam vezetése segít a Dél-afrikai Köztársaságnak, a gyémántmezők ügyében beígért 90 ezer fontos kárpótlásnak búcsút inthet a búr állam.²⁶

A búr egység rémképe pár évvel később, 1880–1881-ben, a transvaali felkelés (vagy más néven az első búr háború) kapcsán is felsejlett Carnarvon szeméi előtt. Az annexió és a háború kapcsán ugyanis megnőtt az oranjei és a fokföldi búrok, holland nyelvű telepések körében is a Dél-afrikai Köztársaság iránt érzett szimpátia. 1881 márciusában a következőképpen fogalmazott: *„Az egyetlen, amit tudok, hogy Dél-Afrika hollandus lakosságának háromnegyede, vagy talán inkább négyötöde keservesen utál bennünket, és ha egyszer megszűnnek rettegni hatalmunktól, akkor az nagy gond lesz.”*²⁷

Nagy-Britannia célja mindegyik ilyen esetben az volt, hogy a lehető leghatékonyabb ellenőrzés alatt tartsa a búr csoportokat, megakadályozzon minden szövetséget közöttük és fenntartsa ezeknek a közösségeknek a politikai széttagoltságát. Ennek érdekében kereste a szövetségeseket a búrok köréből is, ilyen volt például Brand oranjei elnök, akit a brit gyarmatpolitika közvetítőként szeretett volna használni. Továbbá – hasonlóan az őslakosokkal szembeni attitűdhez – a brit gyarmatpolitika törekedett arra, hogy a búrok bizonyos értelemben Nagy-Britanniát tekintsék anyaországuknak, hozzá forduljanak probléma esetén segítségért.²⁸ Ez a stratégia több ízben is sikeres volt. Elég, ha arra gondolunk, hogy Sir George Grey esetében az egység kezdeményezése a baszútókkal folytatott háború miatt bajba kerülő Oranje Szabad Állam, míg Carnarvon esetében, részben, a pedi törzssel szemben elbukott Transvaal oldaláról fogalmazódott meg. A sikeres elszigetelés érdekében azonban a briteknek nemcsak a lokális politikai tényezőkre kellett figyelniük, hanem más európai hatalmak a búrok és a térség iránt mutatott esetleges érdeklődésére is.

25 Engelbrecht, 1946. 81.

26 Carnarvon to H. Barkly, 22 Feb. 1876. NA PRO 30/6/32, 365.

27 *„...one thing only I know, and that is that three-fourths or probably four-fifths of the Dutch population in South Africa bitterly dislike us, and that if once they cease to dread our power there may be great trouble.”* Carnarvont idézi Hardinge, 1925. vol. III. 61.

28 Engelbrecht, 1946. 140.

Más hatalmak megjelenése a térségben

Az említett két tényező mellett más főbiák is tendenciaként befolyásolták Nagy-Britannia gyarmatpolitikáját Afrika déli részén. Ebbe a körbe tartozott a Colonial Office abbeli aggodalma, hogy egy másik hatalom (vagy hatalmak) megjelenése a szubkontinensen sértheti az anyaország érdekeit. Leszoríthatja Nagy-Britanniát a térség politikai erőviszonyait tekintve betöltött abszolút első helyéről, sőt akár hosszú távon ki is szoríthatja Afrikának ebből a szegletéből a briteket. A vizsgált negyvenéves periódus során ez a félelem, problémaforrás három módon, három kérdés vonatkozásában ütközött ki: 1. a gyarmatosítók által még nem ellenőrzött területek kapcsán, 2. valamelyik búr közösséget, köztársaságot támogatva, 3. afrikai közösség(ek), törzs(ek) mögött állva.

A más gyarmatosító hatalmak térségben történő megjelenésétől való félelem különösen az 1870-es években erősödött fel. Ez több okból sem annyira meglepő. Egyfelől ekkor vette kezdetét az úgynevezett *scramble*, a gyarmatosító hatalmak versenyfutása a még ellenőrzés nélküli területekért, a térkép fehér foltjaiért. Másfelől a Jóreménység fokának biztosítása, az aggodalom, hogy a világrendszer törekenyebb, mint amilyennek tűnik, jelen volt a brit gyarmatpolitikai gondolkodásban (lásd például Carnarvont). Ez a megközelítés több ízben ellentétbe került az anyaország politikai elitjében szintén nagy népszerűségnek örvendő másik felfogással, mely szerint Nagy-Britanniának nincs szüksége arra, hogy további területeket vonjon ellenőrzése alá.²⁹

Nagyon jó példát kínál az alábbiakban vázolt jelenségnek az illusztrálására a Delagoa-öböl birtoklása kapcsán kialakult vita. Délkelet-Afrika partvidékének egyik kulcsfontosságú öble 1870-ben került – még a Colonial Office-on belül is – disputák közé. Az állandó gyarmatügyi titkár, Sir Frederic Rogers (1859–1871) ugyanis úgy vélte, hogy a kormány jó döntést hozott akkor, amikor az öböl birtoklása fölötti vita eldöntését a francia elnökre bízta. Utódja, Herbert viszont nem értett Rogers nézeteivel egyet, és sikerült meggyőznie a minisztert, Kimberleyt is. A gyarmatügyi miniszter, aki korábban támogatta az eredeti brit álláspontot, 1871 augusztusában Herbert nyomására utasította a Foreign Office-t, hogy tegyen meg mindent, hogy a francia elnök a britek számára ítélje meg a Delagoa-öblöt.³⁰ A döntés négy évvel később született meg, és nem a briteknek kedvezett. 1875. június 13-án, MacMahon elnök a portugáloknak ítélte oda a területet. Az ekkor már gyarmatügyi miniszter Carnarvont roppant mód dühítette, hogy liberális elődei ilyen könnyedén lemondtak az öbölről: *„Ez a nagy öböl (...) képezte a Portugáliával folytatott disputánk tárgyát, az ügy döntőbíró elé küldetett, és csakúgy, mint máskor általában, ha Anglia így cselekszik, számunkra kedvezőtlen döntés született. (...) Saj-*

29 Nagy-Britannia nem mindig és nem mindenhol vette fenyegetésnek, ha egy másik hatalom megjelent gyarmatai szomszédságában. Earl Granville liberális gyarmatügyi miniszter (1868–1870) támogatta a gondolatot, hogy a németek megvethessék a lábukat a Fidzsi-szigeteken vagy a Maláj-félszigeten. Goodfellow, 1966. 40–41.

30 Uo. 41.

*nos (...) a lehetőség elszállt, és a politikában ilyen alkalmak ritkán adódnak.*³¹ Carnarvon a probléma megoldására, a veszély elhárítására a tőle telhető legtöbbet megtette. A lisszaboni brit követen keresztül sikerült ígéretet kicsikarnia a portugál kormánytól arra vonatkozóan, hogy abban az esetben, ha Portugália a jövőben meg kíván válni a területtől, akkor Nagy-Britanniának elővásárlási joga van.³²

Carnarvon számára a Delagoa-öböl ügye nem csupán és nem elsődlegesen a portugál délkelet-afrikai gyarmati terjeszkedés miatt volt problematikus. A brit gyarmatügyi miniszter a búrok és ebben az esetben kimondottan Transvaal terveitől tartott. A búrok több évtizede dédelgetett álmai között előkelő helyen szerepelt az a gondolat, hogy a britektől független tengeri kijáráshoz jussanak, amelynek segítségével kitörhettek volna abból a külpolitikai elszigeteltségből, amelyet Nagy-Britannia alakított ki körülöttük. Nagy-Britannia attól tartott, hogy egy olyan új idegen hatalom tör előre Afrika déli részén, amely támogatja a búr közösségeket. E fóbias kicsúcsosodása figyelhető meg a Delagoa-öböl kapcsán.

Az említett félelem a vizsgált periódusban két alkalommal, két kérdés vonatkozásában jelentkezett határozottan. Az első az 1860-as években, amikor a Delagoa-öböl hovatartozása még korántsem tűnt eldöntött kérdésnek. A külpolitikai téren ambiciózusnak mondható Marthinus Wessel Pretorius transvaali elnök minden rendelkezésére álló eszközt megragadott azért, hogy országát a brit ellenőrzésen kívül eső kikötőhöz juttassa. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a brit gyarmatpolitika irányítói közül nem mindenki fogadta elítélő módon Pretorius törekvését. Buckingham és Chandos hercege, aki Carnarvont követve, 1867–1868 között vezette a Gyarmatügyi Minisztériumot, a következőképpen reagált a búrok önálló kikötővel kapcsolatos törekvéseire: *„Miért ne? De hiszen ez tiszta játszma.*”³³ Pretorius, hogy támogatást szerezzen tervéhez, a britek ellenében a porosz orientációt választotta. A transvaali elnök 1868-ban, hogy megnyerje ügyének a poroszokat, levelet küldött I. Vilmos porosz királynak és a *Geographische Mittheilungen* folyóiratnak, amelyekben kifejtette: *„Kilátásaink vannak arra, hogy megszerezzünk egy öblöt (...), és ezt követően reménykedem benne, hogy láthatom ott a baráti német zászló kibontását.*”³⁴

A másik kérdés, amelynek kapcsán a transvaali német közeledés felmerült, szintén a Delagoa-öbölhöz köthető. Burgers elnök egyik fő célja (maradva a hagyományos transvaali külpolitika sodrában) a britektől független tengeri kikötő megszerzése volt. Annak ellenére, hogy a terület a portugálok kezére került, Burgers nem mondott le teljesen a Delagoa-öbölről. Tervében egy vasútvonal szerepelt, amely Pretoriát kötötte volna össze a kikötővel. Az elnök mindenféleképpen szeret-

31 *„This great harbour (...) was in dispute between ourselves and Portugal; it was referred to arbitration, and, as generally happens when England submits to arbitration, the decision was adverse to our claims. (...) Unfortunately (...) the opportunity was lost, and such opportunities in politics do not often recur.”* Hardinge, 1925. vol. II. 179.

32 Goodfellow, 1966. 79.

33 *„Why not? This is but fair play.”* Buckingham herceget idézi uo. 26.

34 *„We have prospect of obtaining a harbour, and (...) thus I hope later on to see the friendly German flag unfurl itself there.”* Pretoriust idézi De Kiewiet, 1929. 260.

te volna a briteket távol tartani és lehetőleg más európai befektetőket keresni a megvalósításhoz. Így az elnök 1875 késő tavaszán tett európai körútján többek között ezért is kereste fel Hollandiát, Belgiumot és Németországot.³⁵

Buckingham és Chandos hercegeivel ellentétben, Carnarvon számára a búrok tervei nem tartoztak a fair play kategóriájába. A gyarmatügyi miniszter Pretorius és Burgers elképzeléseit a brit érdekekre leselkedő komoly veszélyként kezelte. Rádásul, ha a búrok saját kikötőhöz jutottak volna, vagy a vasútvonalat például német tőkéből építhették volna meg, az a carnarvoni egységkoncepció sorsát is megpecsételte volna. Továbbá Carnarvon igen nyugtalanító leveleket kapott Froude-tól is, aki 1875 tavaszán arról tudósította a minisztert, hogy Transvaal és Németország közelednek egymáshoz. Ennek olyan szimbolikus elemei is voltak, mint hogy a Dél-afrikai Köztársaság kapott Berlintől ajándékba egy ágyút, amelyet a poroszok 1870-ben a franciáktól zsákmányoltak.³⁶

Carnarvon a diplomáciai csatornákat kihasználva 1875 júniusában Odo Russell berlini brit nagyköveten keresztül megnyugtató információkhoz jutott. Russell biztosította Carnarvont, hogy a németeknek nem áll szándékukban Afrika déli részén bármilyen konfliktusba bonyolódni, a német kormány nem fogadná el Transvaalt, *„még akkor sem, ha ajándékba kapná (...), nem hagyja magát terhelni azzal, hogy bármilyen távoli ország fölött protektorátust vállaljon, vagy azzal, hogy gyarmatokat tart, addig, amíg Bismarck herceg él, vagy hivatalban van”*.³⁷ Carnarvon ezen berlini és a korábban említett lisszaboni követi jelentések nyomán érezte biztosított-nak, hogy a dél-afrikai egység létrehozásának esetleges megakadályozói kívülről, a németek vagy a portugálok részéről nem fognak segítségben részesülni. Rádásul Froude-on keresztül tudatta Burgers elnökkel is, hogy tud arról: a transvaaliak a németekhez fordultak segítségért, sikertelenül. A cél nem volt más, mint hogy a britek fenntartsák a Dél-afrikai Köztársaság elszigeteltségét. Carnarvon németfóbiája az 1880-as években is megmaradt, sőt a német gyarmatosítás megindulásával fokozódott. A gyarmatügyi miniszter dél-afrikai útinaplójában is megjegyezte, hogy Bismarck – akit egyébiránt „okos embernek” tartott – és Németország veszélyt jelent Afrika déli részén a belső területek feletti brit ellenőrzésre.³⁸

Ha a búrok esetében a németek térségbeli térnyerésétől való félelemről beszélhetünk, úgy az afrikai közösségek esetében is meg lehet nevezni egy hatalmat, amelynek esetleges feltűnése a szubkontinensen több alkalommal aggodalommal töltötte el a Colonial Office vezetőit. Talán elsőre furcsának tűnhet, de ez a hatalom Oroszország volt. Az oroszok Afrika déli részén történő megjelenésétől a brit gyarmatpolitika a krími háború (1853–1856) idején tartott a leginkább. Ennek elsődleges oka az lehetett, hogy a háború egybeesett a xhosák és a telepések, Fok-

35 De Kiewiet, 1937. 97–98.

36 Ez az ajándék ahhoz kapcsolódott, hogy a transvaali kormány német segítséget kért ahhoz, hogy saját tüzérségét megszervezze. Hardinge, 1925. vol. II. 180–181.

37 *„...even as a gift (...) the German Govt. wd. not allow itself to be burdened with the protectorate of any distant Country or with the possession of Colonies so long as Prince Bismarck lived or was in office.”* Odo Russellt idézi Goodfellow, 1966. 79.

38 Notes on Travels, South Africa & Australia, 1887–8. Carnarvon Papers, BL Add. 60809, 11–12.

föld közti konfliktus kiélesedésével. Érdekesnek tűnhet, de a brit gyarmatpolitika komolyan tartott attól, hogy az oroszok támogathatják a háttérből a britek által rettegett, alakulófélben lévő őslakos konföderációt. Ezenfelül azzal az eshetőséggel is számoltak a Colonial Office falain belül, hogy a közelgő, őslakosok és a gyarmatosítók közt kirobbanó háború esetén Oroszország az afrikaiak oldalán avatkozik majd be.³⁹

A britek figyelmeztették az őslakosokat, a krími háború nem befolyásolja dél-afrikai politikájukat. J. Reeve százados (73. ezred) Nate és Lama (Kama unokaöccsei) xhosa vezetőikkel folytatott tárgyalása során alaposan beszámolt a britek krími háborúban aratott győzelméről: *„Úgy tűnik, hogy nagy érdeklődés övezte az Oroszországgal vívott háborút. Nagy figyelmet fordítottam arra, hogy a történeteket elmagyarázzam, eléjük tártam, hogy bár Anglia sok embert veszített, az oroszok sokkal többet, és a csatáinkat győzelemmel vívtuk meg. Azt is kifejtettem nekik, hogy egy olyan nagy főnök, mint a Királynőnk számára még ilyen sok katona elvesztése is kevés következménnyel bír, mivel még többen állnak rendelkezésére, akik szívesen átveszik az elesettek helyét. Úgy gondoltam, hogy a legjobb, ha ezzel kapcsolatban a teljes igazságot elmondom, mivel tudom, hogy a »harcis gyógyítók« ördögi szándéktól vezérelve hamis információkat terjesztenek a háborúról.”*⁴⁰ Az idézett sorokból az is látszik, hogy a britek szerint a „harcis gyógyítók”, akik alatt a jószágmészárlásért felelős és az afrikaiakat a telepések ellen hangoló varázslókat értette Reeve százados, azzal a hívó szóval buzdították az őslakosokat a britek ellen, hogy az anyaország nagy veszteségeket szenved el az oroszoktól, és most adódik alkalom az európaiak kiűzésére.

Carnarvon második gyarmatügyi minisztersége alatt az oroszkérdés újra előkerült az Afrika déli részével kapcsolatos gyarmatpolitikában. Az 1850-es években a krími háború, 1877–1878-ban pedig az orosz–török háború apropóján került újra előtérbe az orosz veszély. 1877 júniusában például a dél-afrikai főkormányzó, Sir Bartle Frere (1877–1881) informálta Carnarvont egy esetről, amely a kormányzó emlékezete szerint két évvel korábban történt, amikor Sándor cárevics, a későbbi III. Sándor cár Fokföldön járt. Sándor, krími háborús orosz katonatisztekkel együtt, meglepődött azon, hogy egy ilyen kulcsfontosságú terület, mint a Jóréménység foka milyen gyengén védett. A trónörökös azt is megjegyezte, hogy könnyű volna *„elrabolni Sir Henry Barklyt és Mr. Moltenót, vagy a vendéglátó családjait, és követelni egy vagy két milliót készpénzben, majd felégetni az összes szent,*

39 Price, 2008. 288–289.

40 *„Much interest seems to be felt about the war with Russia. I took care to explain this matter to them, showing them that although the English had lost many men, the Russians had lost vastly more, and that in all our engagements we were victorious. I also explained to them, that to so great chief as our Queen, the loss of even a large number of her soldiers was of little consequence, as there were always many more who would gladly take their places. I considered it best to speak fully and with truth upon this subject, as I know that the 'war doctors' spread false reports about the war with an evil purpose.”* J. Reeve to Colonel Maclean, 7 Mar. 1856, Sir George Grey to Henry Labouchere, 22 Mar. 1856. HCPP 1857. Session 1 [2202], 17.

amelyet saját hajóik már nem tudnak felvenni.”⁴¹ Carnarvont két következtetés rémisztette meg, amelyeket Frere leveléből vont le. Az egyik, hogy a világrendszer védelme szempontjából meghatározó Jőreménység foka sebezhető, a másik pedig, hogy erről Nagy-Britannia riválisai is tudnak. Ezért kérte Disraelit, hogy szenteljenek nagyobb figyelmet ennek a kérdésnek és fejlesszék minél hamarabb Afrika legdélebbi pontjának védelmi adottságait.⁴²

Véleményem szerint jogosan merülhet fel a kérdés: a Colonial Office illetékesei, mint például Carnarvon, nem csupán az anyaország politikai elitjében igen elterjedt russzofób érzületre akartak rájátszani, hogy ezt kihasználva nyerjenek támogatást saját egységkonceptiójuk megvalósításához? A vizsgált források alapján ez a feltevés nem támasztható alá. Carnarvon számára a brit világbirodalom sebezhetősége az egyik legégetőbb kérdés volt. A gyarmatügyi miniszter valószínűnek tartotta, hogy ha Oroszország támadást intézne a britek ellen, a gyarmatoknak az orosz invázió lehetőségével kell szembenéznük – bár valójában az oroszok és a franciák sem készültek támadást intézni az Afrika déli részén található brit területek ellen. Carnarvon negyedik earlje szerint egy ilyen, akár az oroszokkal, akár a franciákkal megvívott háború Nagy-Britannia számára gyarmatok elvesztését eredményezné, ami dominóként egy olyan folyamatot indítana el, amelynek végén az anyaország elvesztené nagyhatalmi státuszát, sőt további külső és belső veszélyeknek volna kitéve.⁴³

Tervezés és kivitelezés

A tanulmány elején említett három tényező – 1. az afrikaiak létszámbeli fölénye a telepésekkel szemben; 2. az európai eredetű lakosság széttagoltsága; 3. a Jőreménység fokának stratégiai fontossága – állandó jelenléte Afrika déli részén reagálásra, válaszok kialakítására kényszerítette a brit gyarmatpolitika irányítóit. Véleményem szerint a vizsgált időszak esetében nem támasztható alá az a feltevés, miszerint a Colonial Office kizárólag „futott az események után”. Pontosabban ellenkezőleg történt, bár a Gyarmatügyi Minisztérium és a *men on the spot* képviselői szinte folyamatos lépéskényszerben voltak. A gyarmatpolitikában mindvégig jelentkezett az az igény és megközelítés, hogy az állandósult kihívásokat a Colonial Office nagy ívű koncepciók segítségével oldja meg.

Ezeknek a terveknek több közös vonása könnyen felfedezhető. Az egyik első közös jellemzője, hogy a Colonial Office vagy a gyarmati adminisztráció berkein belül megszületett elgondolások mindegyike a térség problémáira – az aktuális

41 „...carry off Sir Henry Barkly & Mr. Molteno, or their hospitable families, besides requisitioning a million or two in cash, & burning all the coals they did not want for their own ships.” Sir Bertie Frere to Lord Carnarvon, 11 Jun. 1877. NA PRO 30/6/33, 167.

42 Goodfellow, 1966. 137–138.

43 Clarke, 1897. 167–168.; Ronald Hyam álláspontja szerint ez a fajta attitűd, félelem attól, hogy egy összeütközés hatalmi státuszukat veszélyezteti, a korszak európai vezetőinek jellemzője volt. Hyam, 2010. 129.

és az akut gondokra egyszerre – rövid és hosszú távon is megoldást kívánt kínálni. Earl Grey, Sir George Grey és Carnarvon tervei ugyanúgy ígérték az őslakoskérdés békés stabilizálását, mint a búrok okozta konfliktusforrás kioltását, valamint a Jóménység fokának védelmét is. A második közös pont, hogy a terveket előkészítő gyarmatpolitikusok a felsorolt problémahármas megoldásaként mindannyian a dél-afrikai egység koncepcióját nevezték meg (találhatunk ugyan különbségeket abban, hogy például Earl Grey és Carnarvon milyen területek egyesítésében gondolkodott). A koncepcióknak harmadik hasonló jellegzetessége a költséghatékonyságra való törekvés. Amíg például Carnarvon esetében ez csak a politikai kommunikáció szintjén mutatkozott meg, Earl Grey vagy Sir George Grey vonatkozásában viszont az elgondolások magvát képezte ez az elem. A tervek kidolgozói minden esetben fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy koncepciójuk alkalmazásának esetén az anyaország a gyarmati kiadások tekintetében a vállára nehezedő terhek enyhülését várhatja.⁴⁴

A gyarmati költségek – főleg az ebben a legnagyobb tételt képző katonai kiadások – csökkenését ígerte Earl Grey az Ngami-tó körüli afrikai népek egyesítésének kapcsán. A gyarmatügyi miniszter fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a terv kivitelezése „kevés, vagy egyáltalában nem is járna kiadással”.⁴⁵ Sir George Grey pedig azt emelte ki az afrikai civilizálását és az európai telepítést megcélzó tervében, hogy az európai telepesek létszámának növelésével a gyarmatokon csökkenhetne az anyaország katonai jelenléte, ami Nagy-Britannia kiadásainak számotvető redukálódását eredményezné: „Vállalni fogom a felelősséget ennek az országnak jövőbeli békéjéért és fejlődéséért, valamint a brit kincstárát hosszú ideje terhelő nagy költségek gyors és folyamatos csökkenéséért.”⁴⁶ Carnarvon pedig a parlamentben az egységterv mellett úgy érvelt, hogy abban az esetben, ha az anyaország nem lép semmit, a küszöbönálló, a transvaali–pedi konfliktusból kialakuló őslakos–telepes háború nagy terheket fog Nagy-Britanniára róni.⁴⁷

Sajátos hasonlóság, hogy az őslakosokkal kapcsolatos problémák hosszú távú megoldásának, a kitűzött cél megvalósításának, az afrikaiak civilizálásának egyik kulcsfontosságú eszköze – Earl Grey, Sir George Grey és Carnarvon elgondolásai szerint – a munka volt. A munka „csupán” a civilizálás eszköze volt, amelynek segítségével átalakul a helyi társadalom, s így a civilizáló folyamat kezdőpontján a gyarmatosítók szempontjából a barbár, babonáktól vezetett, kuruzslók által kihasznált afrikaiakból a munka, a keresztény hit terjesztése, az adók fizetése, az európaiak-

44 A költséghatékonyság folytonos hangsúlyozásának háttérében álló okokat az anyaország politikai elitjének és közéletének gyarmatokkal kapcsolatos felfogásában találhatjuk meg. Az „egy katonát és egy shillinget sem” gondolat rendkívül népszerű volt az anyaország véleményformálói között. De Kiewiet, 1937. 12.

45 Earl Grey to Sir H. G. Smith, 12 Nov. 1850. HCPP [1360] 93.

46 „I will hold myself responsible for the future peace and prosperity of this country, and for the rapid and continuous reduction of the heavy cost which it has for so long a time entailed upon the British treasury.” Sir George Grey to Sir George Grey, 7 Mar. 1855. HCPP 1854–55. [1969] 54–55.

47 Hansard, 3rd Ser., CCXXXIII, col. 1650. Carnarvon in Lords, 23 Apr. 1877.

kal folytatott kereskedelem hatására a telepésekkel és az anyaországgal egyaránt együttműködő munkásréteg lesz.⁴⁸

A gyarmatpolitikuskok a munka alatt a telepések számára, vagy legalábbis az európaiak ellenőrzése alatt végzett tevékenységet értették. Earl Grey az Ngami-tó körül élő közösségeket első körben a földművelésre szerette volna rávenni, távlati terveiben pedig már az szerepelt, hogy az őslakosok az építkezéseken dolgoznak, sőt a feldolgozóiparban is: „*Idővel a bennszülöttek birtokában lennének azoknak az eszközöknek, amelyekkel részt tudnak majd venni utak építésében, iskolák, kórházak és patikák létrehozásában. (...) Szem előtt kell tartani az ipar új területeinek, mint a gyapottermesztésnek a propagálását.*”⁴⁹ Sir George Grey nevéhez egy igen modern közmunkaprogram kötődik, amely a munkavégzés jellegének megfelelően osztályozta az őslakos munkásokat (a bérezés és az élelemellátás is ez alapján történt).⁵⁰ Komoly eredményeket is fel tudtak mutatni, hiszen több száz afrikai munkás foglalkoztatásával készültek el különböző infrastrukturális beruházások (utak, csatornák).⁵¹ Carnarvon második miniszterségének idejére az őslakosok tradicionális rendszereinek felszámolása igen előrehaladt, amiben jelentős szerep jutott a gyémántmezők feltárásának és a xhosákat tekintve Sir George Grey politikájának. Ekkor az őslakosok tömegei – közösségeiket elhagyva és nagy távolságokat megtéve – már nemcsak útépitéseken, hanem a bányászatban is dolgoztak.⁵²

Magától értetődően torz lenne egy olyan kép, amely azt sugallja, hogy mindegyik terv mindegyik elemében és kivitelezésében teljesen megegyezett. Főleg a koncepciók megvalósításában fedezhetők fel jelentősebb különbségek. Nagyon jól illusztrálja ezt az őslakoskérdés gyakorlati kezelésének összehasonlítása. Earl Grey meggyőződése szerint a telepéseket jobb távol tartani az afrikaiak tömegeitől, mivel az őslakosok ki vannak szolgáltatva az európaiak túlkapasainak, sőt még azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy a búrok kiirthatják a belső területek csoportjait. Szerinte a legjobb megoldás, ha a civilizálást az anyaország misszionáriusokon keresztül tenné meg. Az őslakosok a misszionáriusok segítségével, a keresz-

48 Erre a jelenségre a brit sajtó is felfigyelt. A *Tait's Edinburgh Magazine* publicistája összevetve a különböző gyarmatokat hangsúlyozta, hogy Fokföld és Natal „angolosabb vagy skótosabb” lehet a jövőben más gyarmatoknál (kivéve az észak-amerikai brit gyarmatokat és Új-Zélandot), egy kivétellel, hogy Afrika déli részén a munkásság zömét afrikaiak fogják adni. *The Golden Colony. Tait's Edinburgh Magazine*, Aug. 1859. 481.

49 „*In the course of time the natives would have the means of contributing towards making of roads, the establishment of schools, hospitals and dispensaries (...) The promotion of new branches of industry, such as the cultivation of cotton, should also be kept in view.*” Earl Grey to Sir H. G. Smith, 12 Nov. 1850. HCPP [1360] 94.

50 Sir George Grey to Lord John Russell, 19 Sep. 1855. HCPP 1856. [2096] 9.

51 Sir George Grey to Sir William Molesworth, 16 Jan. 1856. HCPP 1856. [2096] 34–37.; Sir George Grey to Henry Labouchere, 3 Apr. 1856. HCPP 1857. Session 1 [2202] 17–19.; Sir George Grey to Sir George Grey, 22 Feb. 1856. HCPP 1857. Session 1 [2202] 5–7.

52 Ennek a folyamatnak is voltak a telepésekre és Nagy-Britanniára nézve negatív hatásai. Az őslakosok ugyanis a Nyugat-Griquaaföldön megszerzett bérükön fegyvereket vásároltak, amiben a gyarmatosítók nagy veszélyt láttak. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy 20 évvel korábban Earl Grey még szorgalmazta, hogy az őslakosok minél több fegyverhez jussanak, hogy képesek legyenek felvenni a harcot a búrokkal szemben. Earl Grey to Sir H. G. Smith, 12 Nov. 1850. HCPP [1360] 93.

ténység, a munka és az európaiakkal folytatott kereskedelem útján válnának civilizálttá. Sir Harry Smith kormányzó (1847–1852, Earl Grey adminisztrációja alatt) a filantróp Earl Grey misszionáriusokon és a rábeszélésen alapuló rendszerével szemben teljesen más eszközökhöz nyúlt. Az afrikaiakkal folytatott kommunikációjának egyik eleme a félelemkeltés volt. Nagyon jó példa erre, amikor Smith az 1846–1847-es háborút lezáró békekötés alkalmával egy szekér felrobbantásával ijesztgette a főnököket.⁵³

Sir George Grey viszont más módszert választott. A kormányzó tudta, hogyan kell egy nyelvet beszélni az őslakosokkal. Ez részben azt jelentette, hogy személyes kapcsolatot tartott fent a főnökökkel, közéjük ment, találkozott velük. Ráadásul Grey megtanulta a xhosák nyelvét, ami által jócskán közelebb került az őslakosokhoz, mint Smith vagy más elődei, és így gyakran sikeresen tudta manipulálni a főnököket.⁵⁴ Sőt Sir George Grey nemritkán maga is az őslakosokat oktató és nevelő pedagógus szerepébe helyezkedett. 1855 szeptemberében például Sandilli, a gaikák egyik főnöke felkereste Sir George Greyt azért, hogy a kormányzótól pénzt, takarókat és gombokat kérjen, mivel a négy feleségének „új kabátjai lettek, de nincsenek gombjaik hozzá”. A kormányzó válasza az volt, hogy ő nagyon szívesen olyan pozícióba helyezi Sandillit, ahol „stabil és állandó fizetése lesz, így meg tudja majd venni mindazt, amit szeretne anélkül, hogy a kormányzó aktuális kedvétől

53 „Ezt követően Sir Harry újra megszólította őket [a törzsfőnököket], és elmondta nekik, hogy mi történne akkor, ha nem maradnak hűségesek. »Nézzék azt a szekeret«, mondta, és az egyik távoli szekérre mutatott, amelyet robbantásra készítettek elő, »és figyeljék, ahogyan azt mondom: Tűz!« A szekérből fény tört elő, és az egész ezer darabban az égbe repült. »Ézt fogom cselekedni magukkal«, folytatta, »ha nem viselkednek megfelelően«. Kezébe vett egy darab papírt, »Látják ezt?«, mondta, majd összetépte a lapot és a darabokat eldobta. »Itt szállnak az egyezmények!«, magyarázta. »Hallják? Nincs több egyezmény.«” („Sir Harry then addressed them again, telling them what would happen if they were not faithful. 'Look at that waggon,' said he, pointing to one at a distance which had been prepared for an explosion, 'and hear me give the word Fire!' The train was lit, and the waggon was sent skyward in a thousand pieces. 'That is what I will do to you,' he continued, 'if you do not behave yourselves.' Taking a sheet of paper in his hand, 'Do you see this?' said he. Tearing it and throwing the pieces to the wind, 'There go the the treaties!' he exclaimed. 'Do you hear? No more treaties.'”) Smith, 1902. 231.

54 Szemléletes példa erre az a találkozó, amely Sir George Grey és a gaikák vezetői, Sandilli, Anta és Macomo között 1855 elején zajlott le. A beszámoló szerint a tárgyalás nem ment egyszerűen, sőt a főnökök igen bizalmatlanok és zavartak voltak. Amikor Grey erre ráérezett, stratégiát váltott: „A válasz láthatóan nagyon nyugtalanította őket, és a zavartság léggömbre telepedett mindegyik törzsfőre. Ezért a beszélgetés irányát gyorsan a marhák és lovak közt mostanában terjedő betegség felé tereltem, és pár percen belül azzal, hogy számukra elfogadható gondolatok felé tereltem őket, vidám és boldog társalgás támadt. Ábrázatuk pedig komorról örömtelivé és derűssé változott. Néhány tulkot, dohányt és takarót ígértem nekik, és négy nyeret is, mindegyik főnöknek egyet. Sandilli kérte, hadd kaphasson egy ekét, úgy találja ugyanis, hogy biztos használni fogja, ígértem egyet neki, majd hamarosan a gyűlés a legnagyobb jókedvvel ért véget. Ezt követően láttam elmenni a főnököket, akik boldognak és elégedettnek tűntek.” („This answer evidently discomposed them much, and air of embarrassment spread over all the chiefs. I therefore rapidly turned the conversation to the subject of a disease now spreading amongst cattle and horses, and in a few minutes, by leading them to thoughts agreeable to them, a cheerful and merry conversation sprung up; their countenances changed from gloom to mirth and animation. Some brillocks, tobacco and blankets were promised to them, as also four saddles, one to each of their principal chiefs. Sandilli begged to have a plough given to him, and finding he would really use it, I promised him one, and the assembly soon broke up in the highest good humour, and as I met the chiefs moving about afterwards all looked happy and contented.”) Sir George Grey to Sir George Grey, 14 Feb. 1855. HCPPP 1854–55. [1969] 53.

és jóakaratótól függne”.⁵⁵ Erre Sandilli lakonikusan annyit válaszolt: „Jó.”⁵⁶ Az afrikaiaknak Grey meglátása szerint a civilizáció előnyeit kell megmutatni, és ezek meg tapasztalásával az őslakosok maguk fognak a fejlődés útjára lépni, megspórolva ezzel a háborúkat, amelyeket a Smith által is gyakorolt félelemkeltő fellépés okoz.

A korszak egyik legjelentősebb gyarmati tisztviselője Theophilus Shepstone volt, ő dolgozta ki Carnarvon koncepciójának meghatározó elemeit. Grey telepe-
sekre alapozó rendszerével ellentétben, a natali őslakosokkal kapcsolatos ügyekért felelős Shepstone – Sir George Greytől és Earl Greytől is eltérő módon – az afrikai népeket saját kultúrájukban, saját hagyományaik között hagyta volna meg. Az őslakosok és az anyaország közti kapcsot pedig a misszionáriusok és a gyarmati tisztviselők képezték rendszerében. Shepstone politikájának gyökere kettős. Abból a nézőpontból indult ki, hogy Natal rendkívül kiszolgáltatott helyzetben van: egyfelől a telepes lakosság aránya csekély, másrészt az erős Zulu Királyság folyamatos veszélyforrást jelentett,⁵⁷ ezért arra az álláspontra helyezkedett, hogy jobb az afrikaiakat nem provokálni, mert akkor Natal és a többi brit gyarmat is egy általános afrikai invázió áldozatául eshet. A másik ok, hogy Shepstone egy metodista misszionárius gyermeke volt, politikusként előnyben részesítette a missziók munkáját az őslakosok civilizálásában. Shepstone Greyhez hasonlóan szintén beszélt a xhosák nyelvét (többek között Smith⁵⁸ és D’Urban tolmácsa is volt), és jól ismerte az afrikai csoportok kultúráját, szokásait.

Mindezekről az óvatos és az őslakosok kultúráját tiszteletben tartó, rendkívül taktikus lépésektől eltekintve Theophilus Shepstone politikájának célja is az volt, hogy valamilyen hasznot húzzon az afrikaiakból. Először is rendszere az önfenntartásra törekedett, a bevételt a közösségektől évente beszedett „kunyhóadó” képezte, amit a főnökök az irányításuk alatt álló családok, azaz háztartások, kunyhók száma alapján fizettek. Az adóból származó jövedelemből nemcsak a rendőrség és a tisztviselők bérére futotta, hanem szinte a teljes natali kormányzat költségeit fedezte. Shepstone úgy igazgatta a rendszerébe tartozó csoportokat, mint a legfőbb „törzsfőnök” (*supreme chief*), a kooperatív vezetők pedig kvázi hivatalnokai voltak, akik beszédtek a gyarmati kormány számára az adót, és közösségeiken belül saját törvényeiknek és szokásaiknak megfelelően fenntartották a rendet.⁵⁹ A natali ültetvényes gazdálkodás (elsősorban a partvidék cukornádültetvényei) felfutásával viszont már megnövekedett az igény a munkaerőre, így annak biztosítása is fontos szemponttá vált számára. Ráadásul a térség munkaerejét felszippantotta a gyémántbányászat beindulása. Ez a natali ültetvények számára erős konkurenciát jelen-

55 „...he could have a fixed and regular salary, that he might then he enabled to purchase for himself whatever he required, without depending on the casual favour and goodwill of the Governor.” Charles Brownlee feljegyzése, 24 Sep. 1855. HCPP 1856. [2096] 27.

56 „It is good.” Uo.

57 Hamilton–Mbenga–Ross, 2010. 359.

58 Smith és Shepstone szoros kapcsolatot ápolt, amelynek családi aspektusai is voltak. Shepstone Smith fokvárosi otthonában kötött házasságot, és a kormányzó felesége a későbbi natali politikus első gyermekének keresztanyja volt. Thomas McClendon kutatásai alapján úgy véli, hogy Smith hatással volt Shepstone politikájára. McClendon, 2004. 354.

59 Storey, 2011. 146–147.

tett.⁶⁰ Norman Etherington arra a következtetésre jutott, hogy Carnarvon egységtervében Shepstone saját munkaerő-migrációs rendszerének megvalósítását látta, amelyen belül a szubkontinens belső területei felől az őslakos munkások az európai munkaadókhoz áramolhattak volna.⁶¹ Látható, hogy a munka Shepstone politikájában is előkelő helyet foglalt el a probléma megoldásához, a koncepciók végrehajtásához felhasznált eszközök azonban eltéréseket mutattak.

Az egyesíteni kívánt területek, gyarmatok és köztársaságok kormányzati, hatalmi struktúráját tekintve az összes koncepció a Sir James Stephen által 1843-ban kidolgozott új-zélandi piramismodellel⁶² operált. A rendszer az egyesített területek törvényhozását egy háromlépcsős szerkezetben oldotta meg, amelynek legalsó fokán a helyhatósági, a következő a tartományi, a legfelsőn pedig a közös szövetségi parlament foglalt helyet. Earl Grey, Sir George Grey és Carnarvon egység-koncepciója is az új-zélandi megoldás egy-egy variánsát vázolta fel, Carnarvon esetében meghagyva a transvaali Volksraadot, de az eredeti jogköröket átszabva, a tartományi és a közös törvényhozások között megosztva.

A koncepciók kivitelezése mindegyik esetben belső és külső problémákba ütközött. A brit világszisztemen kívül eső, de a tervek kivitelezése során érintett területek, politikai entitások részéről mutatott ellenkezésre jó példa az 1880–1881-es transvaali felkelés, vagy más néven az első búr háború, amely eredményeképpen helyreállt a köztársaság függetlensége. Ugyancsak ellentétek alakultak ki a terv kidolgozói és a gyarmatok, elsősorban Fokföld között. Fokföld vezetői a vizsgált összes koncepcióval szemben a saját, széles önkormányzati jogait féltő álláspontra helyezkedtek, és elutasították ezeket a terveket. Az egyik nagy tanulság a Colonial Office számára pontosan az volt, hogy a fokföldi politikai elit támogatása nélkül szinte képtelenség új irányvonalat megvalósítani a térséggel kapcsolatos brit gyarmatpolitikában. A gyarmatpolitika és a koncepciók végrehajtásának kerékkötői között mindazonáltal anyaországbeli tényezőket is találhatunk. A brit politikai elit főleg a gyarmati kiadások növekedésétől és további feleslegesnek ítélt kötelezettségektől (újabb háborúktól, gyarmatoktól) tartva több terv kivitelezését megakadályozta. Earl Grey koncepciói még saját minisztériumán belül sem élveztek osztatlan támogatást. A kormányfő, John Russell pedig kimondottan az ellenzők táborába tartozott. Sir George Grey a gyarmatügyi miniszterrel, Bulwer-Lyttonnal és többek közt az akkor még államtitkár Carnarvonnal került összeütközésbe.⁶³ Carnarvon politikáját is kemény kritikák érték Nagy-Britanniában. Mindegyik ilyen konfliktus-

60 Nem szabad elfelejteni, hogy Shepstone-nak személyes érdeke is fűződött ehhez a rendszerhez. Shepstone két fia ügynökként tevékenykedett és őslakos munkásokat toborzott. Uo. 149.

61 Etherington, 1970. 252–253. Hasonló következtetéseket vont le D. M. Schreuder is. Schreuder, 2009. 73.

62 Ward, 1957. 22.

63 Sir George Grey bukásához hasonló volt Sir Bartle Frere dél-afrikai pályafutásának a vége is. Mind a ketten úgy vélték, hogy az adott helyzet, amellyel szembe kellett nézniük (Sir George Grey esetében ez az Oranje Szabad Állam részéről nyilvánított csatlakozási szándék volt, Sir Bartle Frere-ében pedig a zulu fenyegetés, amely végül a zulu háborúba torkollott), sürgős lépéseket követelt meg tőlük, és nem húzhatták az időt London válaszára várva. Ez végül ahhoz vezetett, hogy mindkettejük körül a túlzott önállóság miatt elfogyott a levegő.

nak a gyökere abban rejlett, hogy a brit politikai elit megosztott volt ezekben a kérdésekben, pontosabban nem támogattott semmilyen olyan koncepciót, amelyben a brit költségvetésre nehezedő terhek növekedését látta, vagy amely az anyaország felhatalmazása, jóváhagyása nélkül új költségeket, illetve új problémákat okozott volna.

Visszarendeződés

A fentebbiekben felsorolt folyamatok, a koncepciók végrehajtására tett kísérletek, majd a rendszeren belülről és kívülről tanúsított ellenállás a korábbi tendenciák felerősödését eredményezték, majd visszarendeződéshez vagy más szavakkal a kiindulási helyzethez való visszatéréshez vezettek. Ez történt, amikor Earl Grey egy-egységterveit követően Nagy-Britannia előbb 1852. január 16-án a Sand River-i konvencióval a transvaali búrok függetlenségét ismerte el, majd 1854. február 23-án a brit gyarmatpolitika feladta Orange River Sovereignty (1848–1854 között az Orange és a Vaal folyók közötti rövid ideig fennálló politikai entitás) területét, és a bloemfonteini konvencióban deklarálta, hogy nem avatkozik Oranje Szabad Állam ügyei-be. Hasonlóan ért véget a Carnarvon-éra alatt 1877-ben végrehajtott annexió Transvaalban. Ennek az 1880–1881-es transvaali felkelés vetett véget, amely után az 1881. augusztus 3-án megkötött pretoriai konvenció szinte teljesen helyreállította a búr köztársaság függetlenségét.

A visszarendeződés alól egyedüli kivételt az őslakos-politika jelentett. 1881-re ugyanis – részben pontosan a bemutatott koncepciók és a szubkontinens társadalmi és gazdasági viszonyaiban végbement változások (például a munkaerő vándorlása a gyémántbányák és az ültetvények irányába) eredményeként – a hagyományos afrikai társadalmi struktúrák, berendezkedések felbomlóban voltak. Őslakosok tömegei dolgoztak az európaiak által felügyelt gazdaságban, a zulu háborút követően pedig a térség legerősebb független afrikai királysága is brit ellenőrzés alá került.

A különböző koncepciókhoz igazodó visszarendeződés egyik jellegzetes eleme a passzív gyarmati jelenlét és a kivonulás tendenciájának a megerősödése volt. Azok számára, akik a birodalmi adminisztráció Afrika déli részének belső területeiről történő kivonását sürgették, az afrikaiakkal vállalt konfliktusok összefonódtak a térség gazdasági hátrányaival. Ezeknek a kritikáknak a jelentős része a dél-afrikai gyarmatok kérdését, problémáit katonai és pénzügyi szempontból közelítette meg. A kiadásközpontú gondolkodású politikusok, mint például William Gladstone, számára a katonai költségek csökkentése egy megkerülhetetlen és megdönthetetlen tétel volt.⁶⁴ Az ehhez a csoporthoz tartozók érvelése szerint nem szabad, hogy az óriási teher, amit a brit csapatok dél-afrikai állomásoztatásának magas költségei jelentenek, a brit adó-

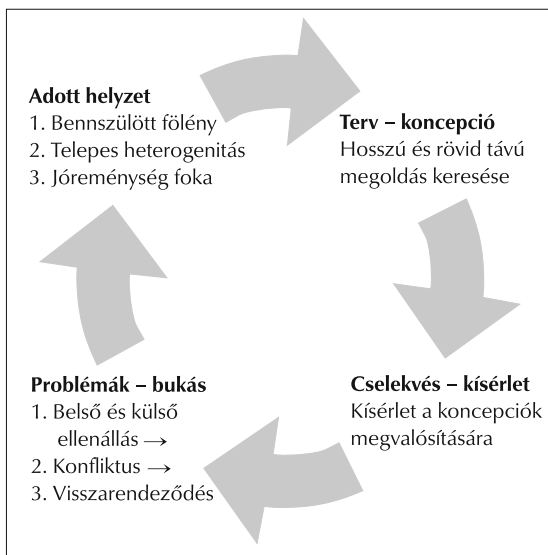
64 Galbraith, 1978. 5. Gladstone és a gyarmati konfliktusok viszonya úgy összegezzhető, hogy voltak olyan helyzetek, amelyeket nem tudott elkerülni (mint például az egyiptomi konfliktus), más esetekben viszont, ha volt rá lehetőség, elhárította volna az összecsapást (például a mahdista vagy a transvaali felkelés). Schreuder, 1969. 5.

fizetőik vállaira nehezedjenek.⁶⁵ Gondolatmenetük alapján úgy vélték, hogy Fokföld (telepes) lakossága már kellőképpen „érett” és vagyonos ahhoz, hogy átvállalja az említett katonai kiadások fedezését, és maga szervezze meg saját határainak védelmét.⁶⁶ A hazai kritikák hangvétele az 1860-as évek második felében vált élessé, amikor Fokföld évről évre közelebb jutott az önkormányzati jogok eléréséhez.

*

Az Afrika déli részével kapcsolatos brit gyarmatpolitika az 1846 és 1881 közötti időszakban leírható különböző tendenciák és változások összességéként. Kísérletet tettem arra, hogy egy ábra segítségével modellezem a vizsgált folyamatokat és jelenségeket, amelyen keresztül bemutathatók az elemzett kérdések, szakaszok, koncepciók (1. ábra).

A kutatás során górcső alá vett tendenciák elsődleges eredőjét három helyi tényező folyamatos meglétében találhatjuk meg (1. az afrikaiak óriási létszámbeli fölénye; 2. a telepes lakosság heterogenitása; 3. a Jöreménység fokának stratégiai helyzete). Ez a hármas a vizsgált korszakban – sőt még tovább is – folyamatosan jelen volt, és kihívást jelentett Nagy-Britannia számára. A felsorolt három elemet rendkívül nehéz elválasztani egymástól, hiszen az őslakoskérdéshez, a számbeli fölényüktől való félelemhez jelentős mértékben hozzájárult az a tény, hogy az afrikaiakhoz képest jóval vékonyabb réteget képező európai eredetű lakosság kulturális,

1. ábra.
Tendenciák és változások
Nagy-Britannia dél-afrikai
gyarmatpolitikájában,
1846–1881

65 Az említett teher a rendelkezésre álló adatok szerint nem volt csekély mértékű. Herman Merivale számításai szerint 1852-ben 13 122 brit katona állomásozott a térségben, 1835 és 1851 között az anyaország törvényhozása több mint kétfélmillió fontot szavazott meg az afrikaiak elleni háborúkra, 1861-ben pedig az összes brit gyarmati kiadás kétötödét Fokföldre fordították. Tyler, 1971. 582.

66 Bruce A. Knox – véleményem szerint túlzó – állítása szerint a brit gyarmatpolitika elsődleges célja 1850 és 1870 között az anyaország gyarmati katonai és politikai jelenlétének csökkentése. Knox, 1971. 92.

etnikai és legfőképpen politikai értelemben széttagolt volt. A telepes társadalom politikai, kulturális és etnikai töredezettségének és az afrikaiak jelentette fenyegetés hatását csak tovább növelte, hogy mindezek a veszélyforrások egy, az egész brit világrendszer számára megkérdőjelezhetetlen fontosságú pont, a Jóreménység fokának szomszédságában találhatók.

Az ábrán adott helyzetként megjelölt kiindulópontoz minden esetben ez a három tényező tartozik. Earl Grey gyarmatügyi miniszterségének idején a xhosákkal vívott háborúk (1846–1847, 1850–1853) kihívást jelentettek az őslakoskérdésben. Míg a második faktorhoz, azaz a telepesek vonatkozásában megjelenő problémák körébe a nagy *trek*, a búrok kivándorlása és kisebb részben a Kelet- és a Nyugat-Fokföld közti erősödő ellentét (mint lokális töréspont) tartozik. Ezekre a kérdésekre a gyarmatpolitika kétféle módon válaszolt. A helyi brit adminisztráció vezetője, Sir Harry Smith annektálta az elvándorló búrok által lakott területek egy részét (Orange River Sovereignty), az afrikaiakkal szemben pedig szintén határozottan, esetenként a megfélemlítés eszközeit is felhasználva lépett fel.

A másik válasz Londonhoz, egészen pontosan Earl Greyhez kötődik, aki grandiózus koncepciókon keresztül kívánta megoldani a térség problémáit. Az őslakos-, búr-, kelet-fokföldi kérdés megoldását és Simon's Bay biztonságának szavatolását keresve született meg a gyarmatügyi miniszter két dél-afrikai egységterve és az Ngami-tó környéki afrikai népek föderációját megcélzó elgondolása. Az elképzelések kivitelezése azonban többféle ellenállásba ütközött. Grey politikáját nem támogatta a kormányfő, Russell, sőt még saját minisztériumán belül sem mindenki, és a telepes lakosság – Smith támogatását élvezve – is nemtetszését fejezte ki. Mindezekből következően a tervek elbuktak. A bukást az eredeti állapotokhoz történő visszarendeződés, a kivonulás tendenciájának felerősödése követte. Ez a folyamat Orange River Sovereignty feladásában, a búr köztársaságok függetlenségének elismerésében, az 1852-es Sand River-i és az 1854-ben megkötött bloemfonteini konvenciókban öltött testet, amelyek az egységtörekvésekkel szemben Afrika déli részének politikai széttagoltságát rögzítették.

Sir George Grey esetében a xhosák és a fíngók esetleges európaiellenes szövetségétől, konföderációjától való félelem adja az első fő problémát. A háború, amelyet Grey vizionált, Nagy-Britanniát akár a Jóreménység fokának feladására is kényszeríthette volna. A második nehézséget az Oranje Szabad Állam helyzete jelentette, kezdeményezése a Fokfölddel való egyesülésre. Ez a tényező nem választható el az első problémától, ugyanis a Szabad Állam a Moshweshwe vezette sotho törzsszel vívott háborúja miatt került olyan helyzetbe, hogy a brit gyarmattal történő egyesülésben lásson megoldást. A kormányzót ezek az események több olyan terv kidolgozására sarkallták, amelyek egyszerre jelentettek volna gyógyírt a pillanatnyi és az akut problémákra is. Ezek közé tartoznak a Brit Kafferföld fejlesztésére, az európai telepítésre és természetesen a dél-afrikai egységre vonatkozó tervei. A kivi-telezésre tett kísérleteket követően, Earl Greyhez hasonlóan, a kormányzó elképzelései is elbuktak. Terveinek egy része, valamint habitusa számos ellenfelet szerzett számára a Colonial Office-on belül, amely nem akart változtatni a megszokott

gyarmatpolitikán. Így az eredeti állapotoknak megfelelően a szubkontinens politikai fragmentációja megmaradt.

Carnarvon esetében is a már sokat említett három probléma keveredésével találkozhatunk. A gyarmatügyi miniszter tartott attól, hogy a szétagolt, az afrikai-telepes háborúkban megtépázott szubkontinens instabil háterszágot jelentene az egész brit világrendszer védelmében rendkívüli fontosságú Jóreménység fokának, és az adott helyzet Afrika déli részén sebezhetővé teheti az anyaország által fenntartott globális struktúra egészét. Transvaal katasztrofális meggyengülése a pedikkel vívott háborúban – ha a britek nem lépnek helyesen – London számára rendkívül fájó lavinára kezdetét hozhatja el. A megoldást mindhárom kérdésben (őslakos, búr, Simon's Bay) a gyarmatügyi miniszter elődeivel megegyező módon a dél-afrikai egység létrehozásában látta. A terv megvalósítása viszont, hasonlóan Earl Grey vagy Sir George Grey koncepcióihoz, az anyaországban és Afrika déli részén is falakba ütközött. Ottthon a carnarvoni koncepció – a zulu háború, a transvaali felkelés és az általuk eredményezett költségnövekedés miatt – a politikai ellenzék és a közvélemény rosszállását váltotta ki, míg a szubkontinensen Fokföld politikai vezetése, a miniszterelnökkel, Charles Moltenóval az élen, később pedig a transvaali búrok ellenkezésén bukott el. A visszarendeződést az 1881-ben megkötött pretoriai konvenció pecsételte meg.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források és hivatalos iratok

BL

British Library (London)

Hansard

Hansard's Parliamentary Debates. 3rd Ser.

HCPP

House of Commons Parliamentary Papers

NA

The National Archives (London)

2. Kiadott források

Clarke

1897 Clarke, Sir George Sydenham: *The Defence of the Empire*. London, 1897.

Earl Grey

1853 Grey, Henry George Grey, Earl: *The Colonial Policy of Lord John Russell's Administration*. Vol. 1. London, 1853.

Froude

1880 Froude, James Anthony: *Two Lectures on South Africa, Delivered before the Philosophical Institute, Edinburgh, Jan. 6 & 9*. London, 1880.

Smith

1902 Smith, Harry George, Sir: *The Autobiography of Lieutenant-General Sir Harry Smith, Baronet of Aliwal on the Sutej*, G. C. B. Vol. I–II. Ed. with the addition of some supplementary chapters, by G. C. Moore Smith. London, 1902.

Soper

1881 Soper, William G.: *South African Association*. H. n., 1881.

3. Szakirodalom

Atmore–Marks

1974 Atmore, Anthony–Marks, Shula: *The Imperial Factor in South Africa in the Nineteenth Century: Towards a Reassessment*. In: *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 3. (1974) 1. sz. 105–139.

De Kiewiet

1929 De Kiewiet, Cornelius William: *British Colonial Policy and the South African Republics, 1848–1872*. Cambridge, 1929.

1937 De Kiewiet, Cornelius William: *The Imperial Factor in South Africa: A Study in Politics and Economics*. Cambridge, 1937.

Engelbrecht

1946 Engelbrecht, Stephanus Petrus: *Thomas François Burgers: A Biography*. Cape Town, 1946.

Etherington

1970 Etherington, Norman A.: *Labour Supply and the Genesis of South African Confederation in the 1870s*. In: *The Journal of African History*, 20. (1970) 2. sz. 235–253.

Galbraith

1978 Galbraith, John S.: *Reluctant Empire: British Policy on the South African Frontier 1834–1854*. Westport, 1978.

Gallagher–Robinson–Denny

1961 Gallagher, John–Robinson, Ronald–Denny, Alice: *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism*. London, 1961.

Goodfellow

1966 Goodfellow, Clement Francis: *Great Britain & South African Confederation*. Cape Town, 1966.

Hamilton–Mbenga–Ross

2010 Hamilton, Carolyn–Mbenga, Bernard K.–Ross, Robert: *The Cambridge History of South Africa*. Vol. I. *From Early Times to 1885*. Cambridge, 2010.

Hardinge

1925 Hardinge, Sir Arthur: *The Life of Henry Howard Molyneux Herbert Fourth Earl of Carnarvon, 1831–1890*. Vol. I–III. London, 1925.

Hyam

2010 Hyam, Ronald: *Understanding the British Empire*. Cambridge, 2010.

Knox

1971. Knox, Bruce A.: *The Rise of Colonial Federation as an Object of British Policy, 1850–1870*. In: *The Journal of British Studies*, 11. (1971) 1. sz. 92–112.

McClendon

2004 McClendon, Thomas: The Man Who Would Be Inkosi. Civilising Missions in Shepstone's Early Career. In: *Journal of South African Studies*, 30. (2004) 2. sz. 339–358.

Price

2008 Price, Richard: *Making Empire. Colonial Encounters and the Creation of Imperial Rule in Nineteenth-Century Africa*. Cambridge, 2008.

Schreuder

1969 Schreuder, Deryck Marshall: *Gladstone and Kruger: Liberal Government and Colonial 'Home Rule' 1880–1885*. London, 1969.

2009 Schreuder, Deryck Marshall: *The Scramble for Southern Africa, 1877–1895: The Politics of Partition Reappraised*. New York, 2009.

Storey

2011 Storey, William Kelleher: *Guns, Race, and Power in Colonial South Africa*. Cambridge, 2011.

Tyler

1971 Tyler, W. B.: Sir George Grey, South Africa and the Imperial Military Burden, 1855–1860. In: *The Historical Journal*, 14. (1971) 3. sz. 581–598.

Ward

1957 Ward, John M.: The Third Earl Grey and Federalism, 1846–1852. In: *The Australian Journal of Politics and History*, 3. (1957) 1. sz. 18–32.

GÁBOR SZABÓ-ZSOLDOS

TENDENCIES OF GREAT BRITAIN'S SOUTH AFRICAN COLONIAL POLICY, 1846–1881

„So newspapers and politicians said five-and-twenty years ago, so they repeated seven years ago; yet here we are just emerging from the worst affair that we ever were engaged in there. Our 'shalls' and 'musts' are as ineffectual as the 'shalls' and 'musts' of children. As sure as the leaves come when summer comes, fresh troubles of the same kind will continue to return upon us, unless we – the British people – set ourselves to understand how they are brought about.” The quoted lines written by Sir James Anthony Froude the well-known historian and journalist of the Victorian Britain refer to the hypothesis of the present article, namely that Great Britain's South African colonial policy in the second half of the 19th century can be described as a rhythmical change of several tendencies. To the first of these trends belong the schemes elaborated mainly by the leaders of the Colonial Office aimed to unite the ethnically, culturally and above all politically divided Southern Africa (British colonies, Boer and African states and communities) and form a British dominated self-governing confederation or union which would be loyal to the mother country. The third Earl Grey (1846–1852) was the first leader of the Colonial Office who was convinced that the unification could be remedy for the actual and acute problems of Southern Africa. That concept became the main directive of Britain's South African colonial office under the second term of office of the fourth Earl of Carnarvon as the Secretary of State for the colonies (1874–1878). Apart from the roots of the tendency of the South African unity, numerous other trends as well are examined in the present article.

Gabriel Carrasco argentín statisztikus feljegyzései latin-amerikai és európai útjáról

Gabriel Carrasco 1854-ben született Argentínában, Santa Fe tartomány fővárosában, Rosarióban, és 1908-ban halt meg Buenos Airesben. Hivatását tekintve ügyvéd volt, mégis elsősorban statisztikusként vált ismertté, emellett számon tartják újságíróként, földrajztudósként, parlamenti képviselőként is. Fontos résztvevője volt kora majdnem mindegyik argentín összeírásának. Statisztikusi tevékenysége 1874-ben kezdődött, amikor kiadta az *Almanaque de Rosario* nevű kalendáriumot, amely a közigazgatásra, természeti jelenségekre, közügyekre, bankokra, kórházakra, szakmákra, iskolákra vonatkozó adatokat közölt. 1887-ben összeállította Santa Fe tartomány első általános jellegű statisztikáját, amelyet *Datos estadísticos de la provincia de Santa Fe* címmel 1889-ben Párizsban mutatott be először nemzetközi közönségnek. Pályája fontos állomásának tekinthetjük az 1895. évi, második országos népszámlálásban és statisztika elkészítésében való részvételét. 1898-ban pedig az Országos Népegyenlőség Hivatal igazgatójává nevezték ki. Több összeírással, demográfiai és egyéb statisztikai elemzéssel foglalkozó munkáját fordították le idegen nyelvre és díjazták nemzetközi fórumokon. Tudományos jelentősége elismeréseként 1948-ban névadója lett a Santa Fében ma is működő Centro de Estudios Estadísticos nevű intézménynek.

Carrasco 1889-ben, tíz hónapig tartó latin-amerikai és európai útján születtek azok a feljegyzések és levelek, amelyeket kortörténeti fontosságuk és összehasonlíthatóságuk miatt bemutatunk.¹ Útinaplóját először 1890-ben adták ki Buenos Airesben, Rosarióban és La Platában egy kötetben 520 oldalon, 54 fejezetben. A szerző statisztikusként és magánemberként fogalmazta meg benne Latin-Amerikában és Európában szerzett benyomásait, véleményét, következtetéseit.² Figyel-műnket útinaplójának főként azokra a részeire irányítjuk, amelyek a 19. század végi Argentínának a világgazdasághoz való kötődését a maga sokszínűségében elem-zik, kiemeljük a korabeli Chilében szerzett érdekes megfigyeléseit, valamint a tájra és a történelmi múltra támaszkodó „latin-amerikai patriotizmusát”.

1 Az útinaplót 1890-ben és 1891-ben adták ki. Egyes részei levél formájában eljutottak chilei (*El Heraldo*), spanyol (*La Vanguardia*) és argentín (*El Mensajero*, *La Prensa*) napilapokhoz. A tanulmányunkban használt és hivatkozott kiadás: Carrasco, 1890. Lásd: <https://archive.org/details/delatlanticoalpa00carr>.

2 Roldán-Vera, 2016. 39–49. A szerzők véleménye szerint Carrasco „Európa modern jelenségeinek éles megfigyelője volt, azok összehasonlítását és Argentínában való megvalósítását” javasolta 1889-es utazása hatására.

Carrasco útikönyvének első része Argentínával és Chilével foglalkozik, a második Európával. Az első rész a turizmuson keresztül – Mar del Plata, népszerű fürdőhely bemutatásával – érzékelteti az argentin gazdaság fejlődését, a társadalom átalakulását. Ezt követően a szerző leírja átkelését az Andok hegységen, bemutatja Chile fővárosát és Valparaísót, az ország legnagyobb kikötőjét. A második részben európai utazásának élményeit rögzíti: párizsi tartózkodását, az 1889. évi világkiállítással kapcsolatos tevékenységét és a Párizsi Földrajzi Társaságot, ahol ismertetni akarta Santa Fe provinciára és Argentínára vonatkozó statisztikai feldolgozásait. Carrasco Párizson kívül Barcelonába, Londonba, Firenzébe, Genfbe, Berlinbe, Prágába és Bécsbe is ellátogatott. Ahogy egyik levelében fogalmazott: eljutott Dél-Amerika közepétől Európa közepéig. A Párizsi Földrajzi Társaság munkájában való részvétele különösen számottevő, mert a korabeli Argentína fejlődéséhez nélkülözhetetlen gazdasági bevándorlás szabaddá tételét igyekezett nemzetközi tudományos fórumon propagálni.

Argentína a 19. század utolsó harmadában

Argentína történetében az 1885–1895 közötti évtized több szempontból is nagy jelentőségűnek tekinthető. Az óriási területű latin-amerikai országban az egyik legdinamikusabban fejlődő tartomány Santa Fe volt, ezért is tűnt alkalmasnak a párizsi világkiállításon Argentína bemutatására. Santa Fe statisztikai adatain keresztül kibontakoznak Argentína gazdasági fejlődésének alapvető sajátosságai. Hasonlóan több latin-amerikai országhoz, a 19. század második felében Argentína is szorosan kapcsolódott a második ipari forradalmat megvalósító nyugati világhoz, ahol modernizáció zajlott, vasutak, közutak épültek ki, terjedt a világítás, valamint egyre nagyobb mértékű lett az acél, a mezőgazdasági gépek és a távíró használata. A nagyfokú ipari haladást az 1889. évi világkiállításon megjelenítették. Olyan helyszín volt ekkor Párizs, ahol érdemesnek tűnt a több millió látogató előtt vonzóvá tenni a munkaerőhiánnyal küzdő Argentínát.

Az argentin gazdaságtörténetben 1870-től az I. világháborúig három időszakot különböztetnek meg a fejlődés intenzitása alapján. Az első az 1873. évi gazdasági válságot követően 1890-ig tartott. Ezt az időszakot a gyors és dinamikus fejlődés jellemezte. 1890-től nagyjából a század végéig tartott a második periódus, amelyet depresszió kísért. A harmadik szakasz 1900-ban kezdődött, körülbelül 1912-ig tartott, és nagy fellendüléssel járt (kivéve az 1899-ben és 1907-ben bekövetkezett rövid visszaeséseket). A gazdasági növekedést vagy időközönként a csökkenést elsősorban a kereskedelem és a – főként angol – tőkebefektetések növekedése határozta meg.³ A mezőgazdaságon és állattenyésztésen alapuló export ugyanakkor külföldi munkáskezek nélkül nem lett volna megvalósítható. Mégsem a mezőgazdaságból származó jövedelem tette lehetővé elsősorban a gazdasági fej-

3 Cortés Conde, 2000. 28. A gazdaságra vonatkozóan lásd még: Halperín Donghi, 1977; Di Tella–Platt, 1986.

lődést, hanem a vasútépítésbe, a közmunkákba és a magánépítkezésbe befektetett tőke növekedése.⁴

Santa Fe provincia – Gabriel Carrasco politikai, újságírói, statisztikusi tevékenységének színhelye – Buenos Aires tartománytól északnyugatra található, és 1856–1890 között a „gabona birodalma” volt.⁵ A gazdaságilag és politikailag is fontos tartományt a La Plata és a Paraná folyók kötik össze az óceánnal és a nemzetközi kereskedelemmel. A térség 1895-re elérte fejlődésének csúcát. Gabriel Carrascónak Párizsban a világkiállításon és a Földrajzi Társaságban végzett tevékenysége éppen ehhez az időszakhoz kapcsolódott. Az ország gazdasági növekedése 1880–1912 között (kivéve az 1890–1895 közötti éveket) hozzávetőleg évi 5%-ot mutatott, amivel ez az időszak kiemelkedik az egész argentin történelemben. A növekedésen kívül azonban olyan változások is bekövetkeztek, amelyek alapvetően módosították Argentína arculatát.⁶ A vasútépítés segítette betelepíteni a pampát, a hatalmas kiterjedésű füves pusztaságot, kiterjeszteni a mezőgazdasági művelést, és a bevándorlók milliói megváltoztatták az argentin társadalmat. 1914-re már mintegy 34 ezer kilométer vasútvonal épült.⁷ A külföldi bevándorlóknak köszönhetően milliók érkeztek Argentínába Európából, főként Olaszországból és Spanyolországból, de jöttek Franciaországból, Németországból, Nagy-Britanniából, Közép-Európából, sőt a Török Birodalomból is. A lakosság száma 1869-ben körülbelül 1 736 490 volt, 1895-ben már 3 956 060 fő, 1914-ben pedig 7 885 237. A bevándorlók nagyobb része először a tengerparthoz közeli vagy azzal jó közlekedési kapcsolatban lévő területeken, így Santa Fében telepedett le. 1869 és 1914 között Santa Fe tartományban a lakosság 216,8%-kal nőtt. Rosario városában 1869-től 1914-ig a lakosság 23 139 főről 224 592-re emelkedett,⁸ s így a település az 1870–1880-as években a köztársaság második legnagyobb városává lépett elő.⁹

Az óriási kiterjedésű, föderatív szerkezetű Argentínában a tartományoknak saját alkotmányaik, kormányaik voltak a 19. század második felében. Miguel Ángel de Marco 2011-ben kiadott könyve szerint a provincia az elnöki politika és az államigazgatás szempontjából fontos régió volt a jelzett időszakban.¹⁰ Az egyes politikai irányzatok (konzervatívok, pozitivisták, „mérsékelt” konzervatívok) küzdelmeit a régió 1880–1912 között országos szinten is meghatározta.¹¹ Carrasco statisztikusi

4 Cortés Conde, 2000. 29.

5 Alcaraz, 2005.

6 Bletz, 2010.

7 Az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában T 1560 szám alatt található, 1911-ben készült tematikus argentin térképen jól látható, hogy a korabeli vasúthálózat Santa Fe és Buenos Aires tartományokban a legsűrűbb: *República Argentina Ministerio de Agricultura Dirección de Estadística y Economía Rural*, 1911. *Superficie, población, Ferro-carriles, Cultivos, ganados de acuerdo con el Censo Agro-Pecuario de mayo de 1908.*

8 Gallo, 2001. 93. A külső és belső migrációra vonatkozóan lásd még: Recchini de Lattes–Lattes, 1969, 1975.

9 Alcaraz, 2005. Az Argentínába irányuló bevándorlásról: Sarramone, 1999; Bjerg–Otero, 1995.

10 Marco, 2001.

11 Az úgynevezett „80-as generáció” a konzervatív Argentin Köztársaság (1880–1916) kormányzó elitjét jelenti. Tagjainak többsége a provinciák és a főváros arisztokrata családjaiból került ki, többek között Julio Argentino Roca elnök is közéjük tartozott. Politikai elképzeléseik a béke, a rend megeremtésére, a mo-

tevékenységének idejére esik Santa Fe konzervatív kormányzójának megbuktatása, a kormányválság után pedig Julio Argentino Roca elnöksége. Carrascót Santa Fe provincia kormánya bízta meg, hogy az 1889. évi párizsi világkiállításon mutassa be statisztikai összefoglalóját, és azon keresztül azokat az eredményeket, adottságokat, amelyek vonzóvá tehetik a régiót és az országot a külföldi bevándorlók számára.

A 19. századi argentin statisztikák sajátosságai

A 19. században – az előző századhoz képest – megnőtt a statisztikai adatok fontossága az állam szempontjából: minden állam igyekezett felmérni állapotát, hogy képet kapjon politikai, gazdasági, katonai erőviszonyairól, teljesítőképességéről. Hernán Otero argentin történész 2006-ban Buenos Airesben megjelent, *Statisztika és nemzet. A statisztikai szempontú gondolkodás konceptuális története a modern Argentínában* című könyvében fontos tényezőre hívja fel a figyelmet: a 19. század – benne a statisztika tudománya – hozzájárult „az emberi társadalom matematikai leírásához”.¹² A szerző szerint a statisztika eszközeinek, módszereinek fejlődésével, kiterjedésével és egyre több résztvevő (parlament, sajtó, akadémikusok, tudományos körök) bekapcsolásával hozzájárult a „társadalom önismeretéhez”. A 19. századi statisztikák – Otero véleménye szerint – a nemzeti identitás fontos elemei, és a latin-amerikai országokban a nemzetállamok kialakításának fontos támpontjai. A statisztika és a nemzeti identitás között tehát szoros a kapcsolat. A 19. század második felének végére fokozatosan eltűnt a statisztikát összeállító személyének fontossága, és ezzel párhuzamosan véglegessé vált az „anonim” statisztika. A változás oka részben a „társadalmi kérdés”, a szociális feszültségek fontossá válása, másrészt az állam szerepének növekedése.

Argentínában az első három országos statisztikai összeírást 1869-ben, 1895-ben és 1914-ben hajtották végre. 1869 és 1914 között az argentin gazdaság és társadalom olyan döntő változáson ment keresztül, amelyet a statisztikák méltóképpen tükröztek. A 19. századi Argentína történetében a demográfiai jelenségek rendkívül fontossá váltak, mivel az ország lakossága az egyes összeírások közötti időszakokban (1869–1895, illetve 1895–1914 között) megduplázódott. A bevándorlás döntően hozzájárult az összlakosság számának növekedéséhez és a belső migrációhoz. Hatására a városok gyorsan fejlődtek, a kultúra változott. A bevándorlás egyúttal döntő tényező lett az argentin nemzeti identitás alakulásában. A 19. század statisztikáit az argentin kormányok gazdaságpolitikai koncepciója szempontjából előbb a „számolni azért, hogy cselekedni lehessen” tétel jellemezte, majd ezt felváltotta a „számolni azért, hogy terjeszteni lehessen” elve.¹³ A statisztikák tehát nemcsak az ország belső építkezését szolgálták, hanem kifelé is irányul-

dernizációra, az állami beavatkozásra irányultak. Az 1880-as évek politikai generációjára lásd: Rock, 1985; Floria–García Belsunce, 1988.

¹² Otero, 2006.

¹³ Az elméletek sorában fontos helyen szerepel a Juan Bautista Alberdihez kötődő „*kormányozni annyi, mint betelepíteni*” elv. Alberdi (1810–1884) argentin politikus, író, ügyvéd volt. Scholz, 2005. 111–119.

tak, hiszen a külföldiek számára vonzóvá akarták tenni Argentínát. Ennek fontossága tudatában utazott Carrasco Párizsba, és ezért közölte nyomtatott formában feljegyzéseit.¹⁴

Carrasco statisztikai tevékenységének ideje az argentin nemzetállam 19–20. századi kialakulásának fontos időszaka. A milliós lélekszámú bevándorlással új társadalmi-gazdasági jelenségek, problémák születtek: az állampolgárság kérdése, a kulturális homogenizálódás, a gazdasági felemelkedés, a gazdaság egyensúlya, a társadalmi rend garanciájának kérdése, mindezek törvényi megfogalmazása egy konfliktusokkal teli és kulturálisan heterogén társadalomban. Carrasco útinaplójában először chilei, majd chilei–argentin viszonylatban érinti a bevándorlást, később pedig még nagyobb teret szentel neki párizsi tartózkodása ideje alatt.

Utazás Argentínán és Chilén keresztül

Carrasco naplójának bevezetőjében a következőket olvashatjuk: 1886-ban kapta a megbízást arra, hogy Santa Fe tartomány statisztikai adatait összegyűjtse, feldolgozza, amivel 1888-ra négy kötetben el is készült. Két és fél év kemény munkája után azonban nem gondolta kis feladatnak azt sem, hogy „Európában ismertté tegye a statisztika tartalmát, hogy általa Santa Fe provincia az eredményeket learathassa”, ösztönözve a külföldiek betelepülését. Az eredmények népszerűsítéséhez jó alkalom kínálkozott az 1889. május 6-án Párizsban megnyíló világkiállításon.¹⁵

Carrasco örömmel vállalta a népszerűsítés feladatát. Úgy gondolta, hogy összekötheti a meghívással, amelyet a nemzetközi hírű Párizsi Földrajzi Társaság tagjaként kapott, hogy bemutassa Argentína földrajzát és ösztönözze a társaságot a kivándorlás szabaddá tételének támogatására. Utazásának okát azonban úgy kommentálja, mintha az csak egy gyermekkori nagy álom beteljesülése lenne, és figyelmezteti az olvasót, „téved, ha mást keres benne, mint benyomásai gyűjteményét”.¹⁶ Tanulmányunkban azonban forrásként használt jegyzeteiből közvetlen és gondolatébresztő információkat is kapunk Argentínáról, Chiléről, a párizsi világkiállításról, tehát levelei túlmutatnak a szerző szándékán, útinaplója akár az argentin nemzeti identitás feltárásának egyik eszköze is lehet.¹⁷

14 Perren, 2007. 32.

15 A világkiállítás – az 1789. évi francia forradalom századik évfordulója és a forradalom eszméi előtt tisztelegve – a munka, az ipari fejlődés, a világ sokarcúsága és a nemzetek sokfélesége jegyében zajlott. A kiállításon megjelenő kiállítók és látogatók óriási száma önmagában alkalmas volt egy tengerentúli ország népszerűsítésére, annak ellenére, hogy a latin-amerikai országokat a közönség „*países menor*”-nak, azaz „kisebb jelentőségű” országoknak tekintette az ipari fejlettség tekintetében. A latin-amerikai országok kormányai a francia forradalom évfordulója előtt tisztelegve képviseltették magukat, míg a monarchikus berendezkedésű európai országok a megnyitőünnepségen szinte kivétel nélkül távolmaradásukkal tündöttek. Semsey, 2016.

16 Carrasco, 1890. 10.

17 Burke, 2006. 5–25. Lásd továbbá: Sanhueza, 2007. 51–75., amely a 19. századi latin-amerikai értelmiség Nyugat-Európához való tartozásának problematikájával foglalkozik.

Carrasco munkája során szem előtt tartotta, hogy statisztikusként kötelessége az utazás, az ismeretek tapasztalati úton való megszerzése. Fontos, hogy Argentínát a valóságban lássa, mert ha az ember saját hazáját nem ismeri, nem tudja hitelen tolmácsolni annak előnyeit más országokhoz képest. Hogyan írja le az Andok hegységet, ha nem látta a valóságban? Hogyan érveljen az Argentínai Köztársaság vonzó tulajdonságaival kapcsolatban, ha a szomszédos országokat nem ismeri, és nem tudja azokhoz viszonyítani?¹⁸

Összehasonlításainál, következtetéseinél fontos mérce volt a vasút. Abban az országban, amelynek óriási földrajzi kiterjedése van, és amelynek gazdaságát, kultúráját befolyásolják az óriási terek, könnyen belátható a vasút fontossága. Latin-amerikai útját, amelynek 1889-ben egyik célja Chile volt, Argentínán és az Andokon – vonaton, valamint ösvérháton – átutazva kellett megvalósítania. Először Montevideótól délre a legismertebb tengerparti fürdőhelyek egyikét látogatta meg. Az ország fürdőhelyei ezekben az években fejlődtek a legintenzívebben.

A Buenos Aiestől tízóránya fekvő fürdőhely, Mar del Plata a vasút kiépítésével indult virágzásnak az Atlanti-óceán partján.¹⁹ Carrasco bejárta a fürdőhely környékét, a városka utcáit, a hoteleket, és az első pillanattól kezdve megpróbált hasznos információkat gyűjteni. Mar del Plata hoteljeinek leírása jól tükrözi a gazdag argentin középéreg nyaralási szokásait. A nyaralók szórakozása, öltözködése, fürdőruhái, a korban modernnek számító koedukált fürdőzés „érdekességei”, a környezet szépségei vonzó lehet azoknak, akik Európából turistaként érkeznek az országba. Szerzőnk nem hallgatja el azonban azokat a rossz szokásokat sem, amelyek az üdülőhely éjszakai életét jellemzik. Ilyen a sokféle és mértéktelen szerencsejáték, amit „a társadalom rákfenéjének” nevez.²⁰ A hatóságok túlzott toleranciáját ugyancsak kártékonynak tartja, sőt bünrészesnek mondja a hivatalos szerveket.²¹

Az út során szerzett élményei nyomán úgy vélte: az Európában utazók megcsodálják az európai tájakat, ám csak azért teszik, mert nem ismerik Amerikát. *„Menjetek Amerikába, ha csodákat akartok látni!”* – írta. Majd nagy átéléssel folytatja: *„Aludtam olyan magasságban, hóval fedett kunyhóban (az Aconcagua vagy a Tupungato hegyen), amihez hasonlót az európai sasok nem találnának, amikor pihenésükhöz sziklát keresnek, mert ilyen magas hegyek nincsenek arafelé.”*²² A latin-amerikai természet szépségének dicséretéből kibontakozik, némi túlzással élve, szinte táplálkozik a kontinens virágzó jövője: *„Át akarok kelni a Kordillerákon, megállni a legmagasabb csúcson, csodálattal és odaadással letekinteni a hegység két oldalához simuló két nagy nemzetre [Argentínára és Chilére], amelyek számára eljön majd az idő, amikor beteljesítik nemzeti nagyságukat.”* A táj és a nemzetek sorsa szorosan összefonódik a 19. századi Latin-Amerikában.²³

18 Carrasco, 1890. 31.

19 Uo. 11.

20 Uo. 18.

21 Uo. 28.

22 Uo. 32.

23 Lásd például: Sarmiento, 1984. 13–32. (A mű először 1845-ben jelent meg.) Domingo Faustino Sarmiento (1811–1888) *Civilización y barbarie* című művében azt írja, hogy „minden földnek, tájnak szelleme van,

A táj szépségének kiemelése és az optimizmus ellenére kiderül az olvasó számára, hogy Dél-Amerika óriási belső terei, földrajzi adottságai elszigeteltségben tartották egyes országok lakóit még a 19. század utolsó évtizedében is. Az argentin pampa távolságai és az Andok sok ezer méteres magassága által határolt szomszédos országok – Chile és Argentína – így valójában távol voltak egymástól. Még azok számára is akadályt jelentett a táj, mint Carrasco, aki hivatásából adódóan utazott, és aki idáig még nem ismerte Chilét. Európai útja előtt akarta a chilei utazást megtenni, mivel úgy vélte, hogy levelei kiadása azért is hasznos lesz, mert a szomszédos Chiléről nagyon keveset írtak a korabeli Argentínában.²⁴ A chilei társadalom, a városok, a kikötők, a chilei nép ismerete fontos viszonyítási alapot jelent Argentína bemutatásakor.

Chilébe vezető útjához az Argentin Központi Vasutat használta. Ez az argentin vasúti társaság (Ferro-carril Central Argentino) „az egyik a kevesek közül, amely jogosan ébreszt csodálatot és emeli az ország tekintélyét.”²⁵ Mendoza, az „Andok fővárosa” felé azonban a központi vasút csak Villa Maríáig tartott, és innen az Andok-vasút sínpárján, „az ország legrosszabb vasútján” kellett továbbmenni. Amikor hajnali öt órakor Carrasco a vonat ablakából megpillantotta a távoli kékes csíkot, amelynek színe föntebb az égen fehérré változik, ámulva kiáltott fel: „Az Andok! Az örök életű sorompó, amelyen átkelve San Martín²⁶ is nyomot hagyott, és amelyet a felkelő nap beragyog, amikor lent a föld még éjszakai árnyékba borul!”²⁷

Ahogy közeledett a vonat Mendozához, úgy tűnt el a Tupungato csúcsa, és tűntek elő a közeli kisebb hegyhátak. A táj teljesen más lett, mint Argentína partvidékén. „Boszorkányok táncához” hasonlította a szerző a fenyőkkal borított, változatos terepet. Az utasok megérkeztek Mendozába, ahol „az amerikai Hannibál [ismét San Martínra utal!] felkészítette hadseregét, hogy a fél kontinensnek szabadságot hozzon”.²⁸ „Mendoza szép, olyan, mint a gyanútlanul játszadozó gyermek a vadállat [földrengések] körmei között.” A város környékének mezőgazdasága híres. Minden tágas, a növényzet burjánzó. A közeli Andok pedig „örök és kifogyhatatlan inspirálója a költőknek és az érzékeny lelkű embereknek”. Az épületek agyagtéglaiból és könnyű tetőszerkezettel készültek a gyakori földrengés miatt.

Carrascónak lehetősége nyílt Mendozától nem messze megtekinteni a transzandoki vasút építését, amelyen ekkor körülbelül 1500 ember dolgozott.

amely meghatározza az ott lakók jellemét és intézményeit”; másutt pedig azt, hogy „az Argentin Köztársaság legsúlyosabb gondja a végtelenség”. Idézi: Scholz, 2005. 111–127.

24 Carrasco, 1890. 10.

25 Uo. 34.

26 José de San Martín (1778–1850) argentin tábornok és politikus Chile és Peru felszabadításában döntő szerepet játszott. Az Északi Hadsereg vezetőjeként 1814-ben Mendozában készítette fel azt a hadsereget, amely az Andok sereg elnevezést kapta, és amely körülbelül 5200 argentin és chilei katonával 1817-ben átkelt a Kordillerákon és győzött 1818-ban Maipúnál. A csatához kötik Chile függetlenné válását.

27 Carrasco, 1890. 37.

28 Uo. 40.

Mint írta: a transzandoki vasút a tervek szerint a világ legnagyobb hegyi vasútja lesz, a vonattal hét óra alatt lehet majd eljutni a chilei fővárosba.²⁹

Mendozától először öszvér vontatta kocsin, majd öszvérháton folytatták a fennmaradó négynapos utat. Ekkor értette meg Carrasco, hogy milyen hősies katonai vállalkozás volt, amit az argentin San Martín, Chile felszabadítója tett, amikor ágyúkat is szállító seregét átvezette az Andokon.³⁰ Punta de Las Vacasig több pihenőhelyen megálltak. Ezekről a következőket írja 1889. február 19-én feljegyzéseiben: *„Lehetetlen leírni, ha az ember nem látta saját szemével a hegyláncon átkelve, hogy milyen nyomorúság uralkodik ezeken a kényszerű megállóhelyeken. Kis viskók ezek az állomások, amelyekben szinte semmiféle tárgyat nem lehet látni.”*³¹ Leírásaiban – a szegénység, a nehézségek és a nélkülözések ellenére – az Andokon való átkelést vonzónak ábrázolta, amit csodálatossá tesz a különféle színekben, formákban kavargó táj. A hegyek, hó, folyók, vízesések, patakok, erdők és bokrok, sziklák, kövek, a körülbelül ezer méter mélyről feltörő gyógyvizek láttatása szinte filmszerűvé teszi a leírást.

Az Andok hegység chilei oldalán

A 3720 méter magasban található Guardia Viejából Carrasco belátta az Andok mindkét oldalát, *„mindkét nagy nemzet”,* Argentína és Chile tájait. *„Dicsőséges nemzet”* a chilei – írta. A hős argentin San Martín vezetésével Chiléből indultak a chilei és argentin csapatok, hogy kikiáltsák Limában Peru függetlenségét. Santa Rosában – már a chilei oldalon – végre ismét találkozott a modern civilizáció találmányával, és vasútra szállhatott. *„Áldassék Stephenson neve, aki feltalálta a mozdonyt, és a chilei kormányé, amely megépítette a vasutat.”*³² A chilei vasút Carrasco szerint jobb, mint az argentin: masszívabb a felépítése és jobban szervezett. Az út jól megművelt földek, nagy szőlőültetvények mellett vezetett, és végcélja Santiago, a chilei főváros volt.

Santiagoóban az építészet, az arisztokrácia és a szegények városnegyedei, a kereskedelem, az ifjúság, a szegény társadalmi rétegek, a külföldiek és a bevándorlás kérdése keltette fel figyelmét. A bevándorlást és a kivándorlást társadalmi okok-

29 Az Andok-vasút építése 1870-ben kezdődött, és 1910-ben nyitották meg az első elkészült szakaszt. Az argentin és a chilei kormány a kereskedelem és az utasforgalom gyorsítása érdekében az Atlanti- és a Csendes-óceánt kívánta összekötni. A Panama-csatorna 1914-es megnyitását követően csökkent a forgalma, majd idővel elhalt. Ma már nem használják a vonalat. A két kormány angol tőke segítségét vette igénybe az építéshez. <http://www.archivonacional.cl/616/w3-article-8094.html> (letöltés: 2016. július 28.).

30 Sarmiento *Az Argentin Köztársaság természetrajza és a belőle fakadó jellemek, szokások és eszmék* című esszéjében a következőket írja: *„A nyers természet erejére támaszkodva egyetlen ember is építhet itt közlekedési utat; de még ha segítségére sietne is a tudás, ha a társadalmi erők igyekeznének is az egyén gyengeségét kiküszöbölni, a mű óriási méretei még a legvakmerőbbeket is visszarettenének, s az erőfeszítés hiábavalósága miatt kudarcba torkollna. Ekképp, ami az utakat illeti, a vad természet lesz még sokáig az úr.”* Sarmiento, 1984. 18.

31 Carrasco, 1890. 78.

32 Uo. 97.

kal magyarázta, miszerint Chilében egy rendkívül gazdag felsőosztály és egy szegény, széles tömegeket magában foglaló alsóosztály van, „szinte nincs középosztály”.³³ A szegénység elől menekülve vándorol ki sok chilei a környező országokba. Bolíviában, Peruban, Argentínában sok ezer chilei dolgozik, a magasabb munkabérek vonzzák a chileieket. Két dolog akadályozza a bevándorlást Chilébe, pedig nagy szükség lenne rá: az alacsony bérek és a földbirtokszerzés nehézségei. Az 1875. évi összeírás szerint az országban 26 ezer külföldi tartózkodott (köztük hétezer argentin). A külföldiek többségét németek és angolok alkották, valamint kevés francia és mindössze kétezer olasz. 1885-ben pedig körülbelül 87 ezer külföldi élt Chilében. Carrasco szerint olyan törvényekre lenne szükség, amelyek hatékonyan védik a bevándorlókat.³⁴

Carrasco a fővárosban, Santiagóban az oktatási és a tudományos közintézményeket, közöttük a könyvtárat és a csillagvizsgálót látogatta meg. A könyvtárral kapcsolatban kiemelte a kötelező példányok rendszerét, illetve azt, hogy milyen szerény az argentin könyvek száma. A santiagoói könyvtár állományát akkoriban 80 ezer kötet alkotta, a duplája a Buenos Aires-i nemzeti könyvtárénak. Chile „gazdagabb ország”, mint Argentína, állapította meg, könyvtárai fejlettségét 50 év békéje segítette elő. A tűzérési laktanya felkeresése után az argentin utazó arra is felhívta a figyelmet, hogy majdnem minden chilei katona tud olvasni és írni.³⁵

Külön foglalkozott a chilei városi önkéntes tűzoltóegyletek rendszerével. A városokban a gyakran keletkező tűz miatt a kereskedők és a módosabb polgárok maguk finanszírozzák a tűzoltóegyleteket. A fiatalok többsége tagja valamelyik tűzoltó társaságnak, amelyben rendszeresen képezi magát, és nemritkán versenyeznek, hogy ki ér előbb a tűz színhelyére. Carrasco a „nemzeti büszkeség és az önképzés intézményeinek” tartotta ezeket az egyesületeket, és úgy vélte, érdemes lenne más országokban is átvenni a modellt.

A chilei főváros épületei közül nagysága és szépsége miatt kiemelte a kongresszusi palotát, ezzel összehasonlítva a Buenos Aires-i kormányépület egy „baromfiudvarra” emlékeztette.³⁶ *„Chile igazi arisztokratikus köztársaság, igazi parlamentáris rendszerrel. A törvényhozói hatalom itt igazán hatalmat jelent, amelyben a képviselők megtiszteltetésből, honorárium nélkül, hazafiúi érzéstől vezérelve végzik munkájukat.”*³⁷

A városban és a városok között a vasúthálózatot jónak találta. Az állomásokon – tűnt fel Carrascónak – a pénztárosok szinte mindenhol nők. Chilében a munkaerőhiány miatt nagy szükség van a nők munkájára is. A város modernizálódását jelzi, hogy a közelmúltban elkezdtek használni a telegráfot. Mivel a társadalmi osztályok nem keverednek Chilében, a szegények a vonaton nem mennek a kocsi belsejébe.

33 Uo. 108.

34 Uo. 110.

35 Uo. 124.

36 Uo. 119.

37 Uo. 119.

Argentínával összehasonlítva Chile lakosságának száma és anyagi gazdagsága meglehetősen lassan gyarapszik, állapította meg Carrasco. Ennek okát nem annyira a földrajzi elzártságban, hanem a társadalmi berendezkedésben és a társadalom erős megosztottságában látta.³⁸ A középosztály hiánya nem teszi lehetővé a társadalmi egyensúly kialakulását, a szélsőségek mérséklését, mint ahogy az európai országokban vagy akár Argentínában.³⁹ Chilében a szegény emberben mélyen élt a meggyőződés, hogy mindig szegény marad. Talán ezért emigrálnak a chileiek északra, Peruba, Panamába, Argentínába. A változáshoz a legfontosabb a földszerzés lehetőségének javítása és a földek feltörése (betelepítés) lenne.

Carrasco következő állomása a leginkább kozmopolita város, a fővárostól északra elhelyezkedő Valparaíso kikötője. Ez a kikötőváros a betelepült német kereskedőknek köszönhetően jobban hasonlít Európához, mint a főváros, Santiago.

1889. március 2-án Valparaísoban az *El Heraldó* nevű ismert chilei napilap cikket közölt Carrascótól. Ebben megállapította, hogy hosszú évek óta publikál az argentin sajtóban, és még soha nem volt oka, sem alkalmá Chile ügyeivel foglalkozni. Kritikusan azt is megjegyezte, hogy a csendes-óceáni háború⁴⁰ óta nem szánt nagy figyelmet Chilének az argentin sajtó.⁴¹ A cikkben tisztelettel említette Alberdit⁴² és Sarmientót,⁴³ a két nagy államférfit, akiknek politikai tevékenysége egyértelműen a két ország közeledését eredményezte. Rajtuk kívül megemlítette még Mitrét,⁴⁴ Argentína egyik korábbi elnökét, aki ugyancsak Chilében élt több évig, valamint Irigoyent.⁴⁵ A két ország kapcsolatáról megállapította, hogy azt a „szívélyesség és a harmónia” jellemzi, az argentin kormány egyértelműen nagyra becsüli a chilei kormányt és lakosságot. Az argentin pártok a külpolitikában egyetértenek.⁴⁶ Jelenleg bizottságok dolgoznak a még nyitott határkérdések megoldásán, egyébiránt nincs olyan ügy a két ország között, amely feszültséget okoz. „Mind a kereskedelem, mind a pénzügyi kérdések, az ipar jövője és a gazdaság több kérdése is az Atlanti-óceán partjához kötnek bennünket.” (Tehát Európához! – S. V.) Egyértelműen a béke határozza meg a két ország viszonyát. A béke a legfontosabb Argentína szá-

38 Uo. 127.

39 Uo. 128.

40 A csendes-óceáni háború 1879–1883 között zajlott Chile, Peru és Kolumbia között. Kirobbanásának oka: Chile a guanóban és salétromban gazdag bolíviai terület egy részét elfoglalta. A háború Chile győzelmével végződött.

41 Carrasco, 1890. 146.

42 Juan Bautista Alberdi (1810–1884) argentin politikus, ügyvéd, író. Egyik politikai tartalmú tanulmánya, a *Bases y puntos de partida para la organización política de la República Argentina* (Alapvetések és kiindulási pontok az Argentin Köztársaság politikai megszervezéséhez) jelentősen befolyásolta az 1853-as argentin alkotmányozó nemzetgyűlést, meghatározta az Argentin Köztársaság alkotmányának tartalmát. A művet Alberdi Chilében írta.

43 Domingo Faustino Sarmiento több évig élt Chilében, és a chilei politikai élet aktív részese volt. Felesége chilei volt. Teljes életművét először Chilében adták ki.

44 Bartolomé Mitre Martínez (1821–1906) politikus, katona, történész, író, újságíró, 1862–1868 között Argentína elnöke. Őt követte Domingo Faustino Sarmiento az elnöki székben.

45 Bernardo de Irigoyen (1822–1906) ügyvéd, diplomata, argentin politikus. Buenos Aires tartomány kormányzója 1898-tól 1902-ig.

46 Carrasco, 1890. 149.

mára azért, hogy évente körülbelül 150–200 ezer bevándorló érkezzen területére, akik segítenek a pampákat megművelni, és akik az argentin nőkkel alapítanak családot, „új fajt hozva így létre”.⁴⁷

Megérkezés Európába

Carrasco hajója 1889 májusában ért partot Barcelonában. A katalán városban egy évvel korábban, 1888-ban rendeztek világkiállítást 27 ország részvételével. Carrasco útinaplója 24. fejezetében a spanyol és az argentin, illetve a dél-amerikai kapcsolatokról elmélkedett a katalán világkiállítás hatásait értékelve. Felhívta a figyelmet arra, hogy a spanyolok és a dél-amerikai köztársaságok között sokkal nagyobb a távolság, mint az őket elválasztó óceán. Szinte teljesen ismeretlenek egymásnak, politikai, intellektuális kapcsolataik jóval kevésbé szorosak, mint lehetnének, főleg ha figyelembe vesszük a közös nyelv adta lehetőségeket.⁴⁸ Mindemellett „a dél-amerikai országok már kialakultak, megerősödtek és kezdenek részt venni a civilizáció közös koncertjében”. Európa más országai számára ismertebbek a latin-amerikai országok, mint a hajdani anyaország számára. Sokan, akik a spanyol-amerikai országok fejlődését elő akarják segíteni, igyekeznek szorosabbra fűzni kereskedelmi és politikai kapcsolataikat, mert ez az óriási térség előbb vagy utóbb az emberiség fejlődésének „egyik csúcsára fog eljutni”.⁴⁹

Spanyolország után Olaszország volt a következő állomása. Genovába érve nem mulasztotta el, hogy üdvözlje Kolumbuszt, az Újvilág felfedezőjét: „Az első gondolata az amerikai embernek [a latin-amerikai ember tehát „amerikai ember” – S. V.!), hogy tisztelegjen Kolumbusz előtt, aki egyike volt azoknak, akik döntően megváltoztatták az emberiség arculatát.”

A párizsi világkiállítás

1889. május–júliusban Carrasco hosszú időt töltött utazása fő célpontján, Párizsban, ahol több teendője is akadt. Legfontosabb feladata az volt, hogy lefordítsa franciára és kinyomtassa a látogatóknak szánt tájékoztató statisztikákat, emellett fel kívánt szólalni a Párizsi Földrajzi Társaságnak a kiállítás idejére szervezett, körülbelül kétszáz fős nemzetközi konferenciáján.

Párizsban elsőként a latin-amerikai országok kiállításait kereste fel.⁵⁰ Útleírásában felsorolta az argentin pavilon gazdag anyagát: a mezőgazdasági termékeket, az állattenyésztés, húsfeldolgozás, fakitermelés termékeit, a gabonafajtákat, a

47 Uo. 157.

48 Uo. 212.

49 Uo. 213.

50 A korabeli népszerű lapban, a *Vasárnapi Újság*ban 1889. január 20-án, a világkiállítást három hónappal megelőzően a következőket olvashatjuk: „Chili [Chile] és Argentína rohamosan emelkednek, és nő a fontosságuk a világkereskedelemben.”

borászati felszerelést, a borokat, likőröket stb. Feltűnt neki, hogy a paraguayi pavilonban túl sok az olyan tárgy, amely valamilyen módon az őslakossághoz kapcsolódik, noha ezek jobb helyen lennének egy etnográfiai múzeumban, mint egy ipari világkiállításon, ahol inkább az elmaradottságot sugallják.

Művészetileg az argentin pavilon – vélekedett Carrasco a 36. fejezetben – a leginkább figyelemre méltó a latin-amerikai országok pavilonjai között, mondanivalója és kivitelezésének technikai színvonala meggyőzően mutatja hazája fejlődését.⁵¹ Argentína főként az ipari termelés terén elmaradott, jó színvonalú viszont bútorgyártása, kocsigyártása. A magas árak miatt azonban ezen ágazatok az európai piacon nem versenyképesek, az élelmiszeripari termékek, a hűtött, konzervált hús, a szárasztészta és a még alig ismert argentin bor viszont versenyképesek.

Párizsban egyik első útja a világkiállítás rendezőbizottságához vezetett, és bemutatta a *Censo General de Agricultura y Ganadería de la República* (A köztársaság mezőgazdaságának és állattenyésztésének általános összeírása) című, 1887-ben készült statisztikát, amelynek francia nyelvű publikálása is szóba került. Később ez a statisztikai munka vált az Argentínába betelepült olaszok egyik legfontosabb történeti forrásává. Carrasco megállapodott a francia szervezőkkel, hogy Santa Fe tartományról 12 tablót helyeznek el (50×100 cm méretben) a legfontosabb statisztikai adatokkal. A bemutatott adatok szerint az összlakosság számának relatív növekedését illetően Argentína a világban az első helyet foglalta el 1858-ban, 1869-ben és 1887-ben; a telefonnal rendelkezők számát tekintve a világ városainak sorában kiemelkedett Rosario, Santa Fe és Buenos Aires; az argentin vasúthálózat évenkénti növekedése szintén a világ élvonalába tartozott; csakúgy, mint az argentin import és export mennyisége; a száz lakosra jutó szarvasmarha-állomány tekintetében is a legfontosabb országokkal összehasonlítva Argentína az élen áll; 1870 óta az évente érkező bevándorlók számát tekintve szintén az első.⁵²

Az útinapló 29. fejezetében a városi utcák kövezettsége alapján Carrasco összehasonlítja Argentínát, a latin-amerikai országokat és Európa országait. A párizsi utcák kövezetével kapcsolatban megjegyzi, hogy az olyan nagyságú forgalom, ami Párizs utcáin zajlik, Argentína városainak utcáin a burkolat rossz minősége miatt lehetetlen volna. A francia vasút pedig tökéletes szabályossággal, pontossággal működik. *„Balesetek szinte nincsenek, az állomások igazi műemlékek.”*

51 A világkiállításon 2517 kiállító képviselte Argentínát, és 34 kiadványt publikáltak francia nyelven az országról. Veniard, 2010. 173–174.

52 Lásd: Carrasco, 1888.

A Földrajzi Társaság kongresszusa – a bevándorlás és betelepülés kérdése

Párizsi tevékenységének fontos színtere a Párizsi Földrajzi Társaság, amelynek ekkor már öt éve tagja volt. Meghatottan, a tudomány előtt tisztelegve lépett be a nemzetközi rendezvény színhelyére, a Saint-Germain Hotelbe. Carrasco nemcsak részt vett a június 22-i ülésen, hanem franciául előadott és átnyújtotta a Santa Fé-i statisztikai összeírás, a provincia földrajzi leírásának egy egy példányát. Ezenkívül bemutatták Milne Edwardsnak,⁵³ a híres tudósnak, a társaság elnökének és Quatrefages⁵⁴ tiszteletbeli elnöknek.

A napló 48. fejezete számol be Carrasco párizsi tartózkodásának egyik legérdekesebb részéről. A francia fővárosban egy hónap alatt két ismeretterjesztő anyagot készített el és publikált az Argentin Köztársaságról,⁵⁵ kivonatolta és francia nyelven kiadta Santa Fe mezőgazdaságát és állattenyésztését bemutató statisztikáját, többször felszólalt a Párizsi Földrajzi Társaságban, ahol beszélt latin-amerikai utazásairól, hazájáról, a be- és a kivándorlás kérdéséről. Felszólalásaival sikerült olyan döntés meghozatalát elérni, amely Argentína betelepítő politikájának kedvezett.⁵⁶ Úgy értékelt, hogy a világkiállításon végzett ismeretterjesztő tevékenysége, valamint a pavilonban kiállított termékek arra ösztönzik majd a látogatókat, hogy elutazzanak Argentínába.⁵⁷

A Földrajzi Társaság konferenciáján Carrasco a harmadik szekcióban dolgozott. Ennek tematikája volt a legfontosabb a korabeli Argentína számára, mivel itt vitatták meg a betelepülés, a bevándorlás szabadságának kérdéseit, az útépités és a közlekedési eszközök ügyeit. Egyúttal itt került – talán először – nemzetközi nyilvánosság elé a hír, hogy Argentínában olajat és kőszénét találtak. Az argentin bevándorlás kérdését külön tárgyalták, amelyhez a statisztikai adatokat Carrasco szolgáltatta. Carrasco 46 oldalas francia nyelvű tájékoztató füzetet osztott szét a hallgatóság között.⁵⁸ Ebből utólag minden Buenos Aires-i napilapnak küldött tiszteletpéldányt.

A ki- és bevándorlás kérdésében az alábbiakban foglalta össze véleményét: 1. A ki- és bevándorlás hasonló társadalmi okokból fakad. 2. A kormányoknak nem szabad fékezniük, akadályozniuk a migrációs mozgásokat. 3. A migráció előnyös annak az országnak, ahonnan indul, és annak is, ahová irányul. 4. Az Argentin Köztársaság az egyike azoknak, amelyek a legtöbb előnyt kínálják az Európából

53 Alphonse Milne Edwards (1835–1900) nemzetközileg ismert francia zoológus.

54 Jean Louis Armand de Quatrefages (1810–1892) elismert francia orvos és antropológus.

55 Carrasco, 1889b.

56 Nem tekinthető véletlennek, hogy két olyan távoli ország, mint Argentína és Magyarország történetében a kivándorlás problematikája fontossá vált a korszakban. Argentínában a gazdasági fejlődés fontos elemét jelentette a külföldi munkáskéz, Magyarországon viszont más oldalról jelentkezett a probléma. A világkiállítás ideje alatt, 1889. július 31-én a következők jelentek meg Budapesten a *Politikai Újdonságokban*: „A kivándorlás ügye, illetőleg veszedelme állandóan a cselekvő politika kérdései közé tartozik az utóbbi évtizedben.” Sáros megye terjesztette fel az ügyet az országgyűlés elé, mert a térségben a mezőgazdasági gépek elterjedtek, és ezzel a mezőgazdasági munkás fölöslegessé vált. Azonban, teszi hozzá az újságíró: „A kivándorlást hatalmi erőszak alkalmazásával gátolni se nem jogos, se nem célszerű. (...) Sem helyi, sem politikai szempontból nem helyes dolog a hazát börtönné alacsonyítani.”

57 A kongresszus anyaga: *IVe congrès international*, 1890–1891.

58 Carrasco, 1889a.

érkező emigrációnak.⁵⁹ Carrasco felszólalását heves vita követte, végül nehezen elfogadták a szabad betelepülésre vonatkozó javaslatát. A kongresszus záródokumentumaiba is bekerült a bevándorlás (illetve betelepülés) szabadságát rögzítő javaslat. Argentína tehát – Carrascónak is köszönhetően – sikerrel járt nemzetközi szinten ebben a kérdésében. A Párizsi Földrajzi Társaság elfogadta és támogatta a betelepülés szabadságának elvét, és ezt az állásfoglalást a résztvevők kormányaikhoz is eljuttatták.

Utazás Európa nagyvárosaiba

Júliusban Carrasco elhagyta Párizst, majd Nyugat- és Közép-Európa más nagyvárosait látogatta meg. Belgiumban feltűnt neki, hogy a tájat az ipar határozza meg: füstölő kémények és gyárak sokasága, amelyek feketévé festik a környezetet. Berlinről, Prágáról, Bécsről is feljegyzéseket készített. Végül Bécsben fejezte be közép-európai utazásait. Útja során mindenütt dicsérte a vasúthálózat fejlettségét és a vonatok működését, de nem feledkezett meg a kultúráról, a koncertekről, az életvitelről sem. Számunkra figyelemre méltóak az Osztrák–Magyar Monarchiáról írt megfigyelései. *„Ausztriát – talán Európa legheterogénebb nemzete – annyi nép alkotja, hogy meg sem lehet becsülni számukat.”* Néhányat azonban azért felsorolt: olaszok, osztrákok, magyarok, akik azt a nemzetet alkotják, amely *„elveszítette függetlenségét egy politikai házasság miatt”*, utal a dualista állam kialakítására.⁶⁰ Prága – Carrasco számára – Ausztria nyugati részének egyik legszebb városa. A sok műemlék látványa után természetes módon jutott eszébe, hogy az amerikaiaknak, *„a tegnap született nemzeteknek ezek a történelmi városok különös varázssal bírnak”*. Bécsben gyönyörű kertek, kiváló sörök, fantasztikus kávéházak és nagyon jó zene van, széles és jól kikövezett, sőt aszfaltozott utak jellemzik a várost. Műemlékek és múzeumok sokasága. A nagy különbségeket látva felkiáltott: *„Mekkora távolság és mekkora különbség van Amerika középső része és Európa középső része között!”* Ám sem Berlinben, sem Prágában, sem Bécsben nincs meg az a vonzó élnkség, ami a hétköznapi életet jellemzi Argentína városaiban. Berlinben este tíz órakor már üresek az utcák, Bécs pedig még kevésbé élénk.

A kilenc európai országban tett utazásaival kapcsolatban hangsúlyozta, hogy csodálja a vasút pontosságát, biztonsági berendezéseit, a pályák gondos kivitelezését, anyaguk minőségét, a rázkódást elkerülő szerkezetüket, légféküket, az állandó ellenőrzést stb. A vonatok indulása és fékezése alig érezhető zökkenéssel történt. Az európai vasutakon az utasok biztonsága majdnem tökéletes, szemben az argentin vasutakkal, ahol az utóbbi időben több katasztrófa is történt, és csupán a Központi Vasútra, amely jól szervezeten működik, lehet méltán büszke az ország.

Úgy tűnik a feljegyzésekből, hogy az európai városok múzeumainak, kulturális életének gazdagságával, utcáinak kövezettségével és vasútjainak színvonalával

⁵⁹ Carrasco, 1890. 380.

⁶⁰ Uo. 535.

szemben „mindössze” a nagy patriotizmussal megfogalmazott dél-amerikai természet szépsége, a pezsgést tükröző életforma, a történelmi múltba is visszanyúló jövőbe vetett hit állt. Carrasco azonban a statisztikákkal, amelyek összeállításával több évet töltött el, és amelyek az 1885–1895 közötti argentin gazdasági növekedést tükrözik, a fejlődést bizonyította.

Már a 19. század utolsó harmadának gazdasági fellendülése előtt is latin-amerikai irodalmárok, politikusok, történészek megfogalmazták azt, mi Latin-Amerika történelmének sajátossága. Nemcsak egy-egy országról beszéltek tehát a szakértők, hanem a kontinens homogenitásáról, amikor rámutattak: a 19. század elején egy félkontinentnyi terület szabadult fel a gyarmati státuszból. *„A latin-amerikaiak az európai-tól eltérő válaszokat adtak arra, hogy a civilizáció skáláján milyen helyet foglalnak el. Néhányszor elfogadták azokat a különbségeket, amelyek elválasztották őket Európától, de a 19. századtól különösen aláhúzták, hogy az eltérés nem jelent alacsonyabbrendűséget, hanem azt a másságot, ahogyan a modern világhoz kapcsolódnak.”*⁶¹

*

Gabriel Carrasco 1889-es útinaplója hasznos információkat tartalmaz a korabeli Argentína és részben Chile állapotairól. A szerző a leírás és az összehasonlítás módszerével könyvében rámutatott a Nyugat-Európához egyre szorosabban kötődő argentin gazdaság néhány kérdésére, a vasút fontosságára, a ki- és bevándorlás problematikájára. Egy szeretetteljes és büszke latin-amerikai patriotizmus jelenik meg a műben azáltal, hogy a tudós statisztikus összehasonlította a latin-amerikai és az európai tájat, hivatkozott a történelmi múlt kiemelkedő eseményeire és személyiségeire, vázolta a bevándorlók tömegeinek hatását a gazdaságra és a kultúrára. Egyúttal olyan pozitív jövőképet sugallt, amelyet nem árnyékol be a térség ipari fejlettségbeli lemaradása.

Chile és Argentína viszonylatában nemcsak a különbségekről kaphatunk képet, hanem Carrasco értékrendszerével is megismerkedhetünk, amikor például felhívja a figyelmet a chilei tűzoltótársaságok működésének jellemformáló hatására, a parlamenti képviselők önzetlen politikai munkájára, a könyvtárak működésére stb. Az 1889-es párizsi világkiállításon – a feljegyzések fontos színterén – nemcsak a latin-amerikai országok alacsonyabb ipari fejlettsége, lemaradása tűnt fel neki, hanem néhányuk ígéretes fejlődése is, valamint a köztársasági államforma iránti nyílt szimpátiájuk.

Bár a Carrasco munkájában szereplő statisztikai adatokat az írás kiadása óta eltelt több mint 120 évben különféle szakmunkákban már többször feldolgozták, európai szemmel nézve mégis újat is tudnak mondani azok a megfigyelések, amelyek a korabeli argentin és chilei életformáról, a vasút történetéről, a latin-amerikai tájról, a párizsi világkiállításon megjelent latin-amerikai országokról és a Földrajzi Társaság munkájáról adnak számot. Az ismertetett részeket szubjektív módon válogattuk ki, úgy véljük azonban, hogy az írás újabb, a magyar viszonyokkal való összevetésre sarkalló tanulmányok ösztönzője lehet.

61 Sánchez Román, 2016. 20–21.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

IVe congrès international

1890–1891 *IVe [Quatrième] congrès international des sciences géographiques, tenu á Paris en 1889. Compte rendu. I–II.* Paris, 1890–1891.

Carrasco

1888 Carrasco, Gabriel: *Primer Censo General de la Provincia de Santa Fé (República Argentina, América del Sud) verificado bajo la administración del Doctor don José Galvez el 6, 7, y 8 de junio de 1887.* Buenos Aires, 1888.

1889a Carrasco, Gabriel: *Causas et statistique de l'émigration & de l'immigration considérées principalement au point de vue de la République Argentine.* Paris, 1889.

1889b Carrasco, Gabriel: *Conditions pratiques de l'immigration dans la République Argentine. Rapport lu au Congrès International des Sciences Géographiques (séance du 6 août 1889). En réponse aux observations présentées par quelques-uns de ses membres.* Paris, 1889.

1890 Carrasco, Gabriel: *Del Atlántico al Pacífico y un argentino en Europa. Cartas de viaje. Mar del Plata – Los Andes – Chile – La Exposición Universal de París de 1889 – España – Inglaterra – Francia – Alemania – Austria – Suiza – Italia.* Rosario, La Plata, Buenos Aires, 1890.

Sarmiento

1984 Sarmiento, Domingo Faustino: Az Argentin Köztársaság természetrajza és a belőle fakadó jellemek, szokások és eszmék. In: *Ariel és Kalibán. A latin-amerikai esszé klasszikusai.* Szerk.: Scholz László. Bp., 1984. 13–32.

2. Szakirodalom

Alcaraz

2005 Alcaraz, Willams Nelso: La Provincia de Santa Fe, 1850–1915. Aspectos de la población, inmigración, colonización agrícola y ferrocarriles en el desarrollo provincial. In: *Congreso Argentino de Inmigración. IV. Congreso de historia de los pueblos de la Provincia de Santa Fe.* Santa Fe, 2005.

Bjerg–Otero

1995 *Inmigración y redes sociales en la Argentina moderna.* Ed.: Bjerg, María Mónica–Otero, Hernán. Tandil, 1995.

Bletz

2010 Bletz, May E.: *Immigration and Acculturation in Brazil and Argentina, 1890–1929.* New York, 2010.

Burke

2006 Burke, Peter: Útmutatás az utazástörténet számára. In: *Korall*, 7. (2006) 26. sz. 5–25.

Cortés Conde

2000 Cortés Conde, Roberto: El crecimiento de la economía argentina, c. 1870–1914. In: *Historia de América Latina.* Tomo 10. *América del sur, c. 1830–1930.* Ed.: Bethell, Leslie. Barcelona, 2000.

Di Tella–Platt

1986 *The Political Economy of Argentina, 1880–1946*. Eds.: Di Tella, Guido–Platt, D. C. M. New York, 1986.

Floria–García Belsunce

1988 Floria, Carlos Alberto–García Belsunce, César A.: *Historia política de la Argentina contemporánea, 1880–1983*. Madrid, 1988.

Gallo

2001 Gallo, Ezequiel: Política y sociedad en Argentina, 1870–1916. In: Lynch, Roberto–Cortés Conde, John–Gallo, Ezequiel et al.: *Historia de la Argentina*. Barcelona, 2001.

Halperín Donghi

1977 Halperín Donghi, Tulio: Argentina. In: *Latin America: A Guide to Economic History 1830–1930*. Eds.: Cortés Conde, Roberto–Stein, Stanley J. Berkeley, 1977.

Marco

2001 Marco, Miguel Ángel de: *Santa Fe en la transformación argentina. El Poder Central y los condicionamientos políticos, constitucionales y administrativos en el desarrollo de la provincia, 1880–1912*. Rosario, 2001.

Otero

2006 Otero, Hernán: *Estadística y Nación. Una historia conceptual del pensamiento censal de la Argentina moderna, 1869–1914*. Buenos Aires, 2006.

Perren

2007 Perren, Joaquín: Hernán Otero: Estadística y Nación. Una historia conceptual del pensamiento censal de la Argentina moderna, 1869–1914. In: *Comentarios y reseñas*, 4. (2007) 6. sz. 31–36.

Recchini de Lattes–Lattes

1969 Recchini de Lattes, Zulma L.–Lattes, Alfredo E.: *Migraciones en la Argentina. Estudio de la migraciones internas e internacionales, basado en datos censales, 1869–1960*. Buenos Aires, 1969.

1975 Recchini de Lattes, Zulma L.–Lattes, Alfredo E.: *La población de Argentina*. Buenos Aires, 1975.

Rock

1985 Rock, David: *Argentina, 1516–1982: From Spanish Volonization to the Falklands War*. Berkeley, 1985.

Roldán–Vera

2016 Roldán, Diego P.–Vera, Paula: Viajes, ciudades y exhibiciones: Las modernidades vistas y escritas por Gabriel Carrasco en 1889. In: *Historia Unisinos*, 20. (2016) 1. sz. 39–49.

Sánchez Román

2016 Sánchez Román, José Antonio: Buscando un lugar en el mundo: la Sociedad de Naciones y la inserción internacional de América Latina. In: *Orpheus Noster*, 8. (2016) 4. sz. 20–33.

Sanhueza

2007 Sanhueza, Carlos: En busca de un lugar en el mundo: viajeros latinoamericanos en la Europa del siglo XIX. In: *Estudios Ibero-Americanos, PUCRS*, 33. (2007) 2. sz. 51–75.

Sarramone

1999 Sarramone, Alberto: *Los abuelos inmigrantes. Historia y sociología de la inmigración argentina*. Azul, 1999.

Scholz

2005 Scholz László: *A spanyol-amerikai irodalom rövid története*. Bp., 2005.

Semsey

2016 Semsey Viktória: A mexikói neoaszték pavilon a párizsi világkiállításon. In: *Mítosz, vallás és egyház Latin-Amerikában. A Boglár Lajos emlékkonferencia tanulmánykötete*. Szerk.: Bubnó Hedvig–Horváth Emőke–Szeljak György. Bp., 2016.

Veniard

2010 Veniard, Juan María: Aspectos culturales de la concurrencia argentina en la Exposición Universal de París de 1889. In: *Épocas. Revista de Historia. Universidad del Salvador*, 3. (2010) 165–188.

VIKTÓRIA SEMSEY

AN ARGENTINE SCHOLAR IN EUROPE AND LATIN AMERICA

Gaining their independence over the centuries, one of the chief aims of the former colonial countries was to determine the extent of their own „Europeanness”, as well as their relationship to the Old Continent. The reason was not only ties of kinship and cultural influences, but also the continued ambition of the intelligentsia to get acquainted with the achievements of the European sciences. Gabriel Carrasco, regarded as the father of Argentine statistics, travelled to Europe as the representative of his home country in order to present and popularize Argentina, on the occasion of the Paris World Exposition, at the congress of the Geographical Society, as a country open to, and even encouraging, the immigration of European working force. Based on the entries of Carrasco’s travel diary, the present paper examines the experiences of the Argentine’s long journey to Europe, shedding light on what contemporary scientists regarded as the preconditions of development, and examples to follow. In view of the conditions of Europe, the Argentine scholar was clearly aware of the backwardness of his own country, but, due to his heightened sense patriotism, he looked forward to the consequent challenges that awaited Argentina and its educated classes with a fair amount of optimism.

Utazások Szent Márton nevében

Zarándoklat, kulturális turizmus, örökségvédelem

Szent Márton, Tours püspöke, a koldusok, katonák, ló- és lúdtartók, szőlőművelők és egyéb mesterségek védőszentje Kr. u. 316-ban született a pannoniai Savaria (Szombathely) városában.¹ Szent Márton életét tanítványa, Sulpicius Severus leírásából ismerjük, amit két évszázaddal később az utód püspök, Tours-i Szent Gergely helyi feljegyzések alapján kiegészített. Sulpicius Szent Márton-életrajzából tudjuk például, hogy Martinus a keresztséget 22 éves korában vette fel.² Ötvenes évei derekán a galliai Caesarodunum, más néven urbs Turonum (Tours) püspökévé választották. A rá következő évben pedig a közeli Marmoutier-ben (*Maius monasterium*) szerzetesi közösséget szervezett. Főpásztori hivatását egészen 397. november 8-án bekövetkezett haláláig gyakorolta. Temetését három nappal később, november 11-én tartották székvárosában.

Márton már életében nagy tiszteletnek örvendett, neve egyházi körökben birodalomszerte ismert volt. Népszerűségét jól mutatja például, hogy a temetési szertartásán összegyűlt szerzetesek létszáma elérte a kétezret is. A 461. évi tours-i zsinat november 11-re rendelte el Szent Márton ünnepét. Sírja fölé 476-ban bazilikát emeltek, amely már a kora középkortól kezdve zarándokhelyként szolgált. A templomot pápák és királyok is felkeresték, hogy a szent sírjánál imádkozzanak. I. Chlodvig frank király itt tért katolikus hitre, és ettől kezdve Szent Mártont a Meroving uralkodók patrónusukként tisztelték.³ Márton köpenyét a Merovingok féltett ereklyeként őrizték, és külön épületet emeltek számára, amelynek neve a köpeny (*cappa*) szó után királyi kápolna (*capella regis*) lett, majd a királyi hatalomgyakorlás egyik fontos intézményévé vált. A Merovingokat követő frank uralkodódinasztia, a Karolingok átvették Szent Márton kultuszát. Ezzel a lépéssel többek között hatalmuk legitím voltát, az uralom folytonosságát kívánták demonstrálni. Így vált Szent Márton egy dinasztia patrónusából a királyi hatalom védőszentjévé.

1 Szent Márton születésének időpontja Sulpicius Severus Szent Márton-életrajzában történeti adatokkal való összevetése alapján Kr. u. 316/317-re tehető, de ugyanígy valószínűsíthető még a 336. év is. Kiss-Tóth-Zágorhidi Czigány, 1998. 66. A Szent Márton-életrajz történeti szempontú értelmezését lásd: Tóth E., 2015.

2 Magyar nyelvű kiadása: Sulpicius Severus, 2010. 7–55. Magyar nyelvű bevezetővel és bőséges kommentárral ellátott latin nyelvű kiadása: Havas-Tegyey, 2003. 355–448.

3 Szent Mártonnak a frankok körében kialakult tiszteletéről: Ewig, 1962; Weigel, 1964.

A kora Árpád-kori Magyarországon feltehetően ugyancsak a keresztény királyok patrónusaként terjedt el Szent Márton kultusza. Erre következtethetünk többek között abból, hogy a Géza fejedelem által létesített első magyar bencés monostor, a pannonhalmi apátság mellett több királyi alapítású társas káptalant (11. század: Pozsony, 12. század: Arad, 13. század: Szepes) és királyi kápolnát (1075: Udvard, 13. század: Budaörs, 14. század: Buda) is Szent Mártonnak szenteltek. Országpatrónusi szerepe az Árpád-ház kihalását követően is fennmaradt. 15. századi források alapján a magyar királyok koronázási szertartásának fontos része volt, hogy a székesfehérvári Nagyboldogasszony prépostsági templomban tartott koronázást követően az új király a Szent Márton-templom tornyában (vagy a templom előtti koronázódombon) a négy égtáj felé történő kardcsapásokkal jelezte, megvédi országát, bárhonnan is érkezzenek ellenségei.⁴

Erre az 1700 évvel ezelőtti, Pannoniában született szentre emlékezünk tehát idén.⁵ A Szent Márton oltalma alatt álló Pannonhalmi Bencés Főapátság⁶ számos rendezvénnyel ünnepli a 2015. november 11. és 2016. november 11. között tartott Szent Márton-évet.⁷ A jubileumra történő lelki felkészülés és a szent alakjának szélesebb körű megismertetése céljából szülővárosa, Szombathely pedig már 2014 novemberében egyházi, tudományos és kulturális programsorozatot indított.⁸ A tudományos program részeként Szombathelyen 2015. április 15. és 17. között „*Via Sancti Martini. Szent Márton útjai térben és időben*” címmel tudományos konferenciát rendeztek. A püspöki palota Sala Terrena termében elhangzott történelmi, művészettörténeti és régészeti tárgyú előadások a szent kultuszát és az ahhoz kötődő utazásokat vizsgálták.⁹ Az idei emlékévre történő felkészülés része volt az a korábbi szombathelyi kezdeményezés is, amelynek eredményeképpen 2007-ig hét, Szent Mártonhoz köthető kulturális útvonal létesült Szombathely körül. Jelen írásunkban az ezekhez az utakhoz kapcsolódó zarándokturizmusról és annak szombathelyi központjáról kívánunk röviden szólni, ezzel is tisztelve Szent Mártonnak, ennek az Európa-szerte népszerű szentnek az emléke előtt.

4 Koszta, 2001. 81–83.

5 Kárpát-medencén belüli tiszteletére lásd: Kápolnai–Szávai, 2010.

6 Árpád-kori források 1080-tól kezdve gyakran említik Pannonhalmát (*Sacer Mons Pannoniae; Mons Sancti Martini*) Szent Márton szülőhelyeként, ezzel magyarázva a Géza fejedelem által 996-ban alapított bencés apátság Szent Márton-patrocíniumát. Ezt az elképzelést később a történetíró-kanonok Katona István vetette fel az 1778-ban megjelent *Historia critica regum Hungariae* című művében, de már a 18. század végén is sokan vitatták azt. A közel két évszázados történeti-filológiai vita mára, úgy tűnik, nyugvóponton jutott, és az ókori – valamint az ezeken alapuló későbbi – források alapján Szombathelyet tartja Szent Márton szülőhelyének a kutatás. A kérdésről összefoglalóan lásd: Tóth E., 1974; Tóth I., 1987.

7 A pannonhalmi Szent Márton-év programját lásd: <http://szentmartonev.hu/>.

8 A Szombathelyi Egyházmegye programjait lásd: <http://szentmarton.martinus.hu/>. A szombathelyi Szent Márton Programiroda által szervezett ismeretterjesztő és turisztikai rendezvényeket lásd: <http://www.szentmarton.hu/>.

9 Az előadások tanulmányá formált változatát lásd: Tóth F.–Zágorhidi Czigány, 2016.

Szombathely: a Szent Márton-kultusz magyarországi központja

A Szombathelyről kiinduló *Via Sancti Martini* zarándokutak a Szent Márton-plébániatemplom kápolnájának lépcsőjén 2005-ben elhelyezett emblémánál, a szent bronzba öntött lábnyománál kezdődnek (1–2. kép). A templom azon a megszentelt helyen (*locus sacer*) épült, ahol a Kr. u. 303-ban, Savariában mártírhalált halt Quirinus sisciai püspököt eltemethették. A sírkápolnát (*cella memoriae*) a 9. században felújították és kibővítették, immár a Szent Márton-kultusz jegyében. A kápolna körül terült el Savaria ókeresztény temetője, melynek használata a római kort követően sem szűnt meg. Egészen a közelmúltig (1962-ig) folyamatosan temetkezett benne a helyi lakosság. A temetőkápolna helyén a 11. század utolsó harmadában egy egyhajós, félkörapszisos kis templomot emeltek.¹⁰ Ez volt a mai plébániatemplom elődje, amely számos átépítést követően 1930-ra nyerte el jelenlegi formáját. A templom Szent Márton-kápolnája egy (régészetiileg nem igazolható) legenda szerint a szent szülőháza felett létesült. Ebben az oldalkápolnában találjuk Márton barokk szobrát, melyen püspökként, kezében pásztorbottal és lába mellett egyik attribútumával, egy lúddal ábrázolták. Szent Márton relikviáját egy a szobor alatt található faragott ereklyetartó szekrényben őrzik. (Emellett további két Szent Márton-ereklyét őriznek Szombathelyen. Az egyiket Mária Terézia küldte Szily János püspöknek az új egyházmegyei szeminárium felszentelése alkalmából. A másikat – a szent koponyacsontjának egy szeletét – pedig 1913-ban Tours érseke adományozta a Szombathelyi Egyházmegyeének. Ez utóbbit a székesegyház Szent Márton-oltárán, egy akkor készült hermában helyezték el.)¹¹

1. kép.
A szombathelyi
Szent Márton-templom
belseje

¹⁰ A Szent Márton-templom régészeti kutatásainak eredményeiről: Kiss-Tóth, 1991; Kiss-Tóth-Zágorhidi Czigány, 1998. 188–189.

¹¹ Zsámbéky, 2016.

2. kép.
Szent Márton bronzba öntött lábnyoma
a szombathelyi Szent Márton-templom
kápolnájának lépcsőjén

3. kép. Kiállítás a szombathelyi Szent Márton Látogatóközpontban

4. kép. A szombathelyi domonkos rendház, előtte Szent Márton kútja egy 18. századi metszeten

A plébániatemplom déli oldalára épült domonkos kolostor¹² falai között működik a 2007-ben megnyílt Szent Márton Látogatóközpont (3. kép), ahol információkkal, vallási és kulturális rendezvényekkel, valamint tárlatokkal várják a Szombathelyre érkező turistákat, zarándokokat és a történelmi értékek iránt érdeklődő látogatókat.¹³ A Látogatóközpont kiállításai többek között az alábbi témákat érintik: Szent Márton életútja és kora; régészeti leletek és ötvöstargyak a Szent Márton-templom történetéből; nyugat-dunántúli templomokban fellelhető Szent Márton-ábrázolások (szobrok, festmények, üvegablakok); és a Márton-naphoz kapcsolódó népszokások.

A Szent Márton-templom története szorosan összefügg az előtte található, valószínűleg már a római korban kialakított kútéval, amit elsőként egy 1360-ban kelt határjáró oklevél említ Szent Márton kútjaként (*puteus Sancti Martini*).¹⁴ Vélhetőleg későbbi keletű az a hagyomány, amely szerint ennek a kútnak a vizével keresztelte meg édesanyját a Savariába hazalátogató Márton. Az egy méter átmérőjű, csatári kővel kirakott kutat 1938-ig közkútként használta a helyi lakosság. Szombathely számos 18–19. századi látképén feltűnik a díszes kávéval és emelőszerkezettel ellátott kút, és a városba érkező utazók is gyakran megemlékeztek róla (4–5. kép).¹⁵

12 A domonkos kolostor 1638 és 1950 közötti történetéről: Kiss-Zsámbéky, 2012.

13 A Látogatóközpont tárlatairól: Aigner, 2007.

14 Tóth E.–Zágorhidi Czigány, 1994. 56.

15 4. kép: Johann Christoph Winkler metszete, részlet. Zarándokemlék, Szent Márton-plébánia, Szombathely. 5. kép: Szent Márton-kút. A betonlapokkal lezárt úton Rumi Rajki István bronzszobra áll, amely az édesanyját megkeresztelő Szent Mártont ábrázolja. A háttérben a Szent Márton-templom és a plébániának, valamint a Szent Márton Látogatóközpontnak helyet adó domonkos kolostor látható.

Via Sancti Martini: a Szombathelyről kiinduló Szent Márton kulturális útvonalak

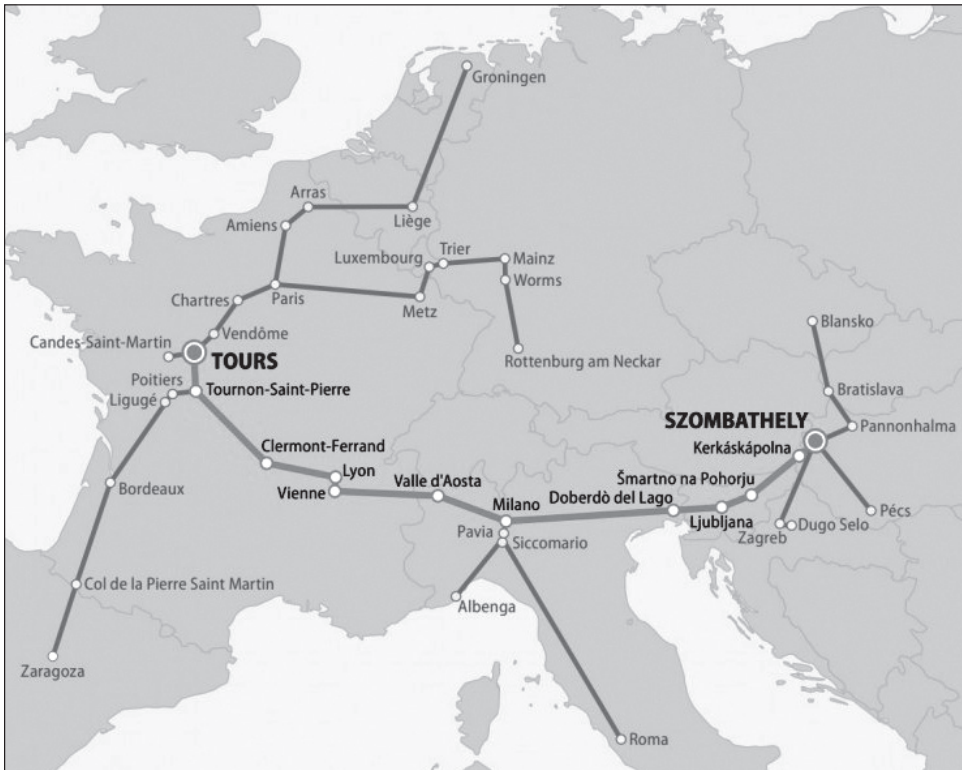
2003 és 2007 között hét Szombathelyről kiinduló Szent Márton kulturális út (*Via Sancti Martini*) jött létre (1. térkép). Az egyes útvonalakat többnyire a Szent Mártonnak szentelt, ma is működő templomok, valamint a mára csupán romjaiban létező középkori templomok felfűzésével jelölték ki. A nyomvonalba eső települések egy része nevében is őrzi templomuk védőszentjének, Szent Mártonnak a nevét. Ilyen, a szentről elnevezett települések például: a dél-dunántúli Szilvásszentmárton, Hegy-szentmárton és Alsószentmárton; a burgenlandi Sankt Martin in der Wart (Őriszentmárton) és Sankt Martin an der Raab (Rábaszentmárton); a szlovákiai Martin nad Žitavou (Zsitvaszentmárton); a horvátországi Sveti Martin na Muri (Muraszentmárton) és Donji Martijanec; valamint a szlovéniai Martjanci (Mártonhely) és Šmartno na Pohorju. A tematikus utak létrehozásának célja a Szent Márton-kultuszhoz kapcsolódó vallási és néphagyományok ápolása mellett a kulturális és vallási turizmus fejlesztése, illetve a kulturális örökségvédelem támogatása volt ezeken a Szent Mártonhoz köthető településeken. Szombathely körül a következő, egy kivétellel országhatárokon is átnyúló zarándokutak jöttek létre.

5. kép.
Szent Márton kútja napjainkban

1. térkép.
A Szombathelyről kiinduló Szent Márton kulturális útvonalak

2. térkép. A Szent Márton szülővárosa és sírhelye között húzódó, a szent életének fontos helyszíneit érintő Európai Kulturális Útvonal

1. *Via Latinorum*: a Délnyugat-Dunántúlon keresztül a szlovéniai Šmartno na Pohorjuba tartó út.¹⁶
2. *Via Slavonica*: a Zala megyén keresztül a horvátországi Donji Martijanecebe tartó út.¹⁷
3. *Via Sopianae*: az előbbi úttal Zalaszentmártonig közös útvonalon haladó, majd Somogy és Baranya megyékbe tartó út, Csököly végállomással.¹⁸
4. A Balatonfelvidéken át a Vág völgyéig húzódó út, melynek végállomása a szlovákiai Horné Zelenice.¹⁹
5. *Via Moravia*: a Nyugat-Szlovákián és Morvaországon át vezető útvonal, melynek végállomása a csehországi Kralice nad Slavovou;²⁰ valamint ennek folytatása, a csehországi Nicovig tartó *Via Bohemia*.²¹

16 Orbán, 2007b; <http://www.viasanctimartini.eu/tematikus-utvonlak/via-latinorum>.

17 Orbán, 2007a; <http://www.viasanctimartini.eu/tematikus-utvonlak/via-slavonica>.

18 Feiszt, 2007; <http://www.viasanctimartini.eu/tematikus-utvonlak/via-sopianae>.

19 Feiszt-Vincze, 2008; <http://www.viasanctimartini.eu/tematikus-utvonlak/balatonfelvidéken-at-a-vag-volgyeig>.

20 Orbán, 2008; <http://www.viasanctimartini.eu/tematikus-utvonlak/via-moravia>.

21 Detáry, 2008; <http://www.viasanctimartini.eu/tematikus-utvonlak/via-bohemia>.

6. *Via Teutonica/Vindobona*:²² az útvonal egyelőre Eisenstadtig (Kismarton) lett kijelölve, Bécsig tartó szakasza még kialakítás alatt van.
7. *Via Styrica*: a Stájerországba vezető útvonal.

A fenti útvonalak közül külön ki kell emelnünk a *Via Latinorum*nak nevezett utat, amely a Szombathelyet Tours²³ városával összekötő nemzetközi útvonal részét képezi (2. térkép). A Nyugat-Magyarországon, Észak-Olaszországon és Franciaországon keresztül húzódó, mintegy 2500 km hosszú út olyan városokat köt össze egymással, ahol Szent Márton maga is megfordult életében. Ezek a városok: szülőhelye, Szombathely, ahová felnőttként is visszatért; Pavia, ahol a gyermekkorát töltötte; Milánó, ahol hittérítőként tevékenykedett; és végül Tours, ahol püspökként szolgált, és ahol a sírja található. Az útvonal teljes szakaszát, annak kulturális jelentősége miatt az Európa Tanács 2005-ben Európai Kulturális Útvonallá nyilvánította.

Ennek az útvonalnak a történetisége azonban nemcsak a mellette található városokból, hanem magából az útból is fakad. Nyomvonala ugyanis részben a római korban kiépített Borostyánkőút vonalát követi, melyen az ókori Savariából dél felé elindulva Salla (Zalalövő), Poetovio (Ptuj), Celeia (Celje) és Emona (Ljubljana) érintésével az észak-itáliai Aquileiába lehetett eljutni.²⁴ Ezt az utat Szent Márton maga is használhatta, amikor gyermekként a pannoniai Savariából az észak-itáliai Ticinumba (Pavia) utazott szüleivel együtt. A *Via Latinorum* kulturális úton haladva a római Borostyánkőút maradványait ma is megtekinthetik az érdeklődők Nadasdtól nyugatra és Zalalövőn a Villa Publica Romkertben. Az egykori Borostyánkőút egyes szakaszai még a középkorban is használatban voltak. A 13–14. században az észak-itáliai (elsősorban velencei) kereskedők az Aquileia, Laibach (Ljubljana), Cilli (Celje), Pettau (Ptuj), Muraszombat, Vasvár, Veszprém, Székesfehérvár útvonalon jártak Esztergomba, illetve Budára.²⁵ Az itáliai kereskedők után az utat egy 1274-ben kelt oklevél *Via Latinorum*ként²⁶ említi (innen a kulturális útvonal elnevezése), és még a 18–19. században is *Olasz út* néven ismerték, ahogyan arról a korabeli írott és kartográfiai források is tanúskodnak.²⁷

A Szombathelyről kiinduló nagy tematikus zarándokutak mellett (illetve azok részeként) számos Szent Márton Gyalogos Vándorút²⁸ kijelölésére került sor, és folyamatosan zajlik az újabb szakaszok kialakítása is. Ezek a tájékoztató táblákkal (6. kép) és ellenőrző pontokkal ellátott gyalogos utak egy-egy hosszabb túraútvonalra fűződnek fel, mint például a Szombathelyről (egyelőre) a szlovéniai Martjanciig futó déli útvonal (jelenleg 12 útszakasz), a Szombathelyről Pozsonyba tartó északi útvonal Pannonhalmát érintő útváltozata (5 útszakasz) és a Pécs környéki Baranyai Regionális

22 <http://www.viasanctimartini.eu/tematikus-utvonalak/via-vindobona>.

23 A Szent Márton út franciaországi szervezetének, az Európai Kulturális Központnak a honlapját lásd: <http://www.saintmartindetours.eu/>.

24 A Borostyánkőútról és a mellette található római emlékekről: Gömöri, 1999.

25 Teke, 1979. 22–23.

26 UB II. 73.

27 Kiss-Tóth, 1987. 107–112.

28 <http://www.viasanctimartini.eu/gyalogos-utak>.

6. kép.
Információs tábla
a kulturális útvonal
szlovéniai szakaszán

Útvonal/Via Divide Caritatem (6 útszakasz). Ezeket az utakat számos okból keresik fel az érdeklődők. Vannak, akik a túrázás örömeért és az ismeretszerzés miatt kerekednek útra, mások a teljesítménytúrák kihívását látják az útban, és megint másoknak a zarándoklat nyújtotta testi-lelki megújulás a célja. Bármilyen legyen a zarándoklatok mögött rejlő motiváció, a Szent Márton utak és a Szombathelyi Szent Márton Látogatóközpont gyakori felkeresése jól illusztrálja, hogy egy 1700 éve született szent kultusza ma is élő, eleven hagyomány, a modern ember életének része lehet.²⁹

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Havas–Tegyey

2003 *Ókeresztény latin írók*. Szerk.: Havas László–Tegyey Imre. Debrecen, 2003. (Agatha, 10.)

Sulpicius Severus

2010 Sulpicius Severus: *Szent Márton élete*; Nagy Szent Gergely pápa: *Szent Benedek élete*. Pannonhalma, 2010.

Tóth E.–Zágorhidi Czigány

1994 *Források Savaria-Szombathely történetéhez a római kortól 1526-ig*. Szerk.: Tóth Endre–Zágorhidi Czigány Balázs. Szombathely, 1994. (Acta Savariensa, 9.)

²⁹ A tanulmány megírásában Kiss Gábor, Orbán Róbert és Scheuermann János plébános segítettek. Értékes tanácsaikat és önzetlen segítségüket ezúton is nagyon köszönöm!

UB

1965 *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. II. Band. *Die Urkunden von 1271 bis 1301*. Hrsg. v. Lindeck-Pozza, Irmtraut. Graz–Köln, 1965.

2. Szakirodalom

Aigner

2007 Aigner Géza: *Szent Márton és Savaria. Tárlatvezető a szombathelyi Szent Márton Látogatóközpont kiállításához*. Szombathely, 2007.

Ewig

1962 Ewig, Eugen: *Der Martinskult im Mittelalter*. In: *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte*, 14. (1962) 11–30.

Detáry

2008 Detáry Ida: *Via Sancti Martini. Szent Márton útja Csehországon át. Via Bohemia. Vándorkönyv*. Szombathely, 2008.

Feiszt

2007 *Via Sancti Martini. Szent Márton útja Somogyon és Baranyán át. Vándorkönyv*. Szerk.: Feiszt György. Szombathely, 2007.

Feiszt–Vincze

2008 *Via Sancti Martini. Szent Márton útja a Balatonfelvidéken át a Vág völgyéig. Vándorkönyv*. Szerk.: Feiszt György–Vincze László. Szombathely, 2008.

Gömöri

1999 *A Borostyánkő út tájai és emlékei*. Szerk.: Gömöri János. Sopron, 1999.

Kápolnai–Szávai

2010 Kápolnai Iván–Szávai Tamás: *Pannóniai Szent Márton és tiszteletének emlékei a Kárpát-medencében*. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 22. (2010) 1–2. sz. 21–33.

Kiss–Tóth

1987 Kiss Gábor–Tóth Endre: *A „Vasvári római sánc” és a „Katonák útja” időrendje és értelmezése. Adatok a korai magyar gyepűrendszer topográfiájához*. I. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1987. 101–137.

1991 Kiss Gábor–Tóth Endre: *A szombathelyi Szent Márton-templom régészeti kutatásának eredményei (1984–1991)*. In: *Vasi Szemle*, 45. (1991) 3. sz. 385–394.

Kiss–Zsámbéky

2012 Kiss Gábor–Zsámbéky Monika: *A szombathelyi Szent Márton-templom a domonkosok idején*. Szombathely, 2012.

Kiss–Tóth–Zágorhidi Czigány

1998 Kiss Gábor–Tóth Endre–Zágorhidi Czigány Balázs: *Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. Szombathely, 1998.

Kosztá

2001 Koszta László: *Szent Márton magyarországi tiszteletének kezdete. Megjegyzések Pannonhalma alapításához*. In: *Tiszatáj*, 55. (2001). 11. sz. 79–84.

Orbán

2007a *Via Sancti Martini. Szent Márton útja Horvátországon át. Vándorkönyv*. Szerk.: Orbán Róbert. Szombathely, 2007.

2007b *Via Sancti Martini. Szent Márton útja Szlovénián át. Vándorkönyv.* Szerk.: Orbán Róbert. Szombathely, 2007.

2008 *Via Sancti Martini. Szent Márton útja Nyugat-Szlovákián és Morvaországon át. Vándorkönyv.* Szerk.: Orbán Róber. Szombathely, 2008.

Teke

1979 Teke Zsuzsa: *Velencei-magyar kereskedelmi kapcsolatok a 13–15. században.* Bp., 1979.

Tóth E.

1974 Tóth Endre: Szent Márton pannoniai születéshely-legendájának kialakulása. In: *Vigilia*, 39 (1974) 5. sz. 306–312.

2015 Tóth Endre: Szent Márton Savariában és Ticinumban. In: *Vasi Szemle*, 49. (2015) 1. sz. 3–8.

Tóth F.–Zágorhidi Czigány

2016 *Via Sancti Martini. Szent Márton útjai térben és időben.* Szerk.: Tóth Ferenc–Zágorhidi Czigány Balázs. Bp., 2016.

Tóth I.

1987 Tóth István: *Ecclesia Sancti Martini in Sabaria.* Jegyzetek egy két évszázados filológus-vita margójára. In: *Életünk*, 25. (1987) 2. sz. 167–172.

Weigel

1964 Weigel, Helmut: *Das Patrozinium des hl. Martin. Versuch einer Grundlegung von Ostfranken aus.* In: *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 100. (1964) 82–106.

Zsámbéky

2016 Zsámbéky Monika: Szent Márton-ereklyék és tiszteletük Szombathelyen. In: *Via Sancti Martini. Szent Márton útjai térben és időben.* Szerk.: Tóth Ferenc–Zágorhidi Czigány Balázs. Bp., 2016. 347–369.

MAGDOLNA SZILÁGYI

TRAVELLING IN THE NAME OF SAINT MARTIN

PILGRIMAGE, CULTURAL TOURISM, CULTURAL HERITAGE MANAGEMENT

Saint Martin (AD 316–397), bishop of Tours, the patron saint of beggars, soldiers, horse and goose breeders, vine growers, and other crafts was born 1700 years ago in the Pannonian town of Savaria (Szombathely). Between 11 November 2015 and 11 November 2016 the Benedictine Pannonhalma Archabbey dedicated to Saint Martin holds various events to mark the birth anniversary of their patron saint. Szombathely also offers a wide variety of ecclesiastical, scientific, and cultural programmes on the same occasion.

The 1700-year anniversary of Saint Martin's birth has generated lively spiritual pilgrimage activity and cultural tourism in recent years. Between 2003 and 2007 seven cultural routes called Saint Martin's Way (*Via Sancti Martini*) were established around Szombathely. Except for one, all these routes reach beyond the borders of present-day Hungary. The most outstanding of these is the one leading from Szombathely, the birthplace of Martin, to the town of Tours where he had his episcopal see and where his tomb is found today. Because of its considerable religious, cultural and historic significance, the Saint Martin's Route from Szombathely to Tours was awarded the title European Cultural Route by the Council of Europe in 2005. The present paper is dedicated to this and other similar pilgrimage routes and to their centre in Szombathely to show that the cult of Saint Martin is still a living and flourishing tradition that fits neatly into modern people's life.

Hogyan románosodott el Románia?¹

Újabb érdekes kötettel jelentkezett Lucian Boia, a bukaresti egyetem neves történészprofesszora, melyben ezúttal is egy szokatlan, ez idáig tabunak számító témát vetett fel, Románia elrománosításának kérdését vizsgálja. A mű – a szerzőtől megszokott módon – ismét inkább a kérdés elméleti megközelítésével szolgál, mondandóját azonban ezúttal számos levéltári forrással és statisztikai adattal is alátámasztja. Szándéka szerint a románságnak a „másokhoz”, a körülöttük lévőkhöz való viszonyát kívánja elemezni, tekintve, hogy a jelenleg románok lakta terület a múltban sokféle politikai hatalom érdekszférájába tartozott, illetve a legkülönbözőbb etnikai és kulturális hatások érték.

Ahogy a szerző megállapítja, a nemzeti ideológia megjelenésével felmerült a románság körében annak az igénye, hogy létrehozzanak egy saját nemzetállamot, lehetőség szerint megszabadulva az idegenektől. Ebben gyökerezik a kitartó román nacionalizmus, annak hangsúlyosan „eticista” és vallásos színezetével: igazi románnak az etnikailag románt és lehetőség szerint ortodox vallásút tekintik. Boia úgy véli, hogy e jelenséget nem elegendő a politikai korrektség szemszögéből bírálni, hanem a történésznek annak megértésére, magyarázatára kell törekednie. Kötetében erre tesz kísérletet. A könyv három nagyobb fejezetre tagolódik: az először a régi Regát korának etnikai viszonyait vizsgálja, nemcsak annak területén, hanem Erdélyben, Bukovinában és Bessarábiában is, majd Nagy-Románia helyzetét elemzi, az egységes nemzetállam megvalósítására tett lépéseket veszi számba, végül a kommunizmus és posztkommunizmus korszakának etnikai vonatkozású jelenségeit mutatja be.

1859-ben, a kezdetben Moldva és Havasalföld Egyesült Fejedelemségeinek nevezett Románia megközelítőleg négymillió lakossal rendelkezett, ami 1899-re közel hatmillióra, 1912-re pedig több mint hétmillióra nőtt. Az 1899. és 1912. évi népszámlálások azonban csak az állampolgárság és a vallási hovatartozás szerint tettek különbséget a lakosok között, nem tüntették fel sem a nemzetiséget, de még az anyanyelvet sem. Ebből következik, mutat rá a szerző, hogy a számok feldolgozása során bizonyos zavarok keletkezhetnek. Az adatok értelmezésekor célszerű összevetni az állampolgárságra és a vallási hovatartozásra vonatkozókat. Így például az „osztrák-magyarok” legnagyobb része feltehetően erdélyi román volt, noha görögkatolikusokként nem jelennek meg a kimutatásban (mint olyan románok, akik „elhagyták az igaz hitet”), feltehetően őket egyszerűen a katolikusok közé sorolták. Így tehát nem állapítható meg pontosan a Regátban élő erdélyi románok száma. Ezeknek az összeírásoknak az alapján Románia nemzeti államnak tűnhet, hiszen nincsenek kisebbségei, azok, akik nem románok, egyszerűen idegenekként, más államok polgáraiként

1 Boia, Lucian: *Cum s-a românizat România?* București: Editura Humanitas, 2015. 138 p.

vagy állampolgárság nélküliekként jelennek meg. Így lett az eredmény a következő: 1860-ban Románia lakossága 95,2%-ban, 1899-ben 92,15%-ban, 1912-ben 93,47%-ban román.

Boia azonban felhívja a figyelmet, hogy a valóság ettől eltért. Tudott, hogy a 19. század vége felé a cigányok létszáma 250–300 ezer közé tehető, ami a lakosság 4-5%-át jelentette. Megemlíthetők emellett a moldvai csángók is, feltehetően az 1899-ben összeírt 65 ezer moldvai katolikus közülük került ki, az összlakosság valamivel több mint 1%-át alkotva. További adatokat is figyelembe véve a szerző arra a következtetésre jut, hogy 1899-ben a román etnikumúak aránya Románia összlakosságán belül 85% körülire tehető. A más állampolgárságúak, illetve állampolgárság nélküliek számának elemzéséből kiemelhető, hogy 1899-ben a Romániában élők között „osztrák–magyar” állampolgársággal 108 285-en rendelkeztek (a lakosság 1,82%-a), 1912-ben már „bontásban” jelennek meg: 69 221 magyar (0,96%), illetve 45 286 osztrák (0,63%) állampolgár. Ezek a számadatok bármilyen, a Monarchia területén élő etnikumot fedhetnek, így például akár erdélyi románok is lehetnek. Az állampolgárság nélküliek közül 1912-ben a férfiak 85,7%-a, a nők 88,4%-a zsidó volt. Lényegében kevés idegen (nem román) lakossal csupán Munténia és Olténia rendelkezett ebben az időszakban, Moldvára ez kevésbé jellemző. Sokatmondóak e tekintetben az 1899-es népszámlálás vallási megoszlásra vonatkozó adatai: Munténiában 95,4% ortodox, 2,3% izraelita, 1,6% katolikus lakos volt; Olténiában ugyanezen felekezetek aránya 98,5%, 0,4% és 0,9%. Moldvában ezzel szemben 84,2% ortodox, 10,6% izraelita és 4,8% katolikus élt.

A legnagyobb különbség azonban a falusi és a városi lakosság etnikai összetételében mutatható ki. A vidék ebből a szempontból viszonylag homogénnek tekinthető, míg a városok világa kifejezetten kozmopolita képet mutatott. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a városiak összlakosságon belüli aránya 1912-ben is még csupán 18% volt. Társadalmi, kulturális és etnikai szempontból is kétféle Románia létezett: egy falusi és egy városi. A Boia által legteljesebbnek tartott 1899-es népszámlálás erre vonatkozó adatai valóban beszédesek: míg az ország egészében a románság részaránya 92,15% volt, a városokban ugyanez az arány 68,59%, idegen állampolgárok 12,15%-ban, állampolgárság nélküliek 19,26%-ban voltak jelen. Moldva városaiban a legkisebb a románok aránya: 54,55%, az idegenek közül pedig a legnagyobb az állampolgárság nélkülieké, a zsidóké: 39,38%. Jászvásár (Iași) volt a legkevésbé román város: a lakosság 43,93%-a volt román és 50,78%-a zsidó. 50% feletti volt a zsidóság aránya 1912-ben több más városban is (Fălticeni, Dorohoi, Botoșani). Munténia „legkevésbé román” városa 1899-ben a kikötőváros Brăila volt 58,93% románnal, 8,75% göröggel és 19,26% állampolgárság nélkülivel (legnagyobb részét zsidóval). Érdekesek a fővárosra, Bukarestre vonatkozó adatok is: 1899-ben a 276 178 lakosból 181 009 (65,54%) volt román, az 1912-es 341 321 fős összlakosságból 240 314 román (közel 70%), 56 912 idegen és 44 084 állampolgárság nélküli.

A kép az állampolgárság és a vallás összevetésével közelíthető a valósághoz, és ezt Boia meg is teszi. Az 1900-as években találjuk a legtöbb idegent, kiváltképpen a városi közegben, ahol a modernizáció következtében egyre több szakemberre volt szükség, és több külföldi is letelepedett Romániában. Így például a 19. század közepén az orvosok legnagyobb része külföldi volt, köztük a román egészségügyi rendszer megteremtője, Carol Davila is. Sok idegen volt az építésszek között is: a 19. századból ismert Bukarestben dolgozó 125 építész közül 75. 1900-ra a román szakemberek sok területen túlsúlyba kerültek, de még mindig sok külföldit találunk a román fővárosban. 1900-ban Románia Európában a második helyen állt az országban letelepedett idegenek számát illetően: 79 külföldi jutott 1000 lakosra. Összegzésképpen a szerző megállapítja, hogy az 1859 utáni Romániában a falvak világa etnikailag egyneműnek tekinthető, míg a városoké ugyanebből a szempontból sok-

színűnek nevezhető. A történész állítása szerint a hivatalos megítélés azonban a más etnikumúakat a románságtól elkülönítve kezeli, mintha az országban csupán albérlökként élnének, az nem lenne az övék is. Elemzésében a szerző részletesen kitér az újonnan megalakult Románia idegenekkel kapcsolatos jogszabályaira, külön megemlítve azokat a nehézségeket, amelyekkel meg kellett birkóznia annak, aki meg akarta szerezni a román állampolgárságot. A honosítás lehetőségével 1879-ig csak a keresztények élhettek.

Érdekes a kötet azon része is, amelyben Boia a regáti románság etnikai eredetét vizsgálja, megállapítva, hogy a leginkább kevert etnikumúnak a bojárság és a városok lakossága bizonyult. A balkáni eredetű elemek asszimilálódtak a románságba a legegyszerűbben, a kulturális hasonlóságnak és a vallási (ortodox) identitás azonosságának köszönhetően. A „nagy” román családok között ismertek görög eredetűek, miként a Cantacuzino vagy a Rosetti, de a Ghicák például albán gyökerekkel rendelkeztek. A fanarióta korszak tipikus házasságai románok és görögök között kötöttek, így alakult ki a kettős, román és görög kötődésű elit. Románia megalakulásakor azonban már mindannyian románoknak tartották magukat. Sokatmondó az a felsorolás is, amelyből megtudhatjuk, hogy a román művelődési élet jelesei közül például Ion Luca Caragiale, a neves drámaíró görög származású volt, de albán felmenőkkel is rendelkezett. A híres költő Vasile Alecsandri anyai részről teljesen, míg apai ágon részben görög származású volt. Az első modern román történész, Alexandru Dimitrie Xenopol egy feltehetően zsidó bevándorló férfi és egy görög nő gyermekeként született. Nicolae Iorga, a román történetírás másik nagyja pedig apai ágon egy Moldvában a 18. században megtelepedett görög családból származik, anyai nagyapja szintén görög volt.

A román elit igen könnyedén vett át külföldi mintákat, állapítja meg Boia. A 19. század elejéig fenntartások nélkül követte a görögöket, majd azután ugyanilyen gyorsan fordult a nyugati világ felé. A szalonok nyelve a francia lett, az eladdig vidéki-keleti jellegű Bukarest pedig Párizst tekintette követendő mintának, de Németországnak is megvoltak a hívei. Az I. világháború küszöbén gyakorlatilag a politikai és értelmiségi elit tagjai legnagyobb részben francia, kisebb részben német műveltséggel rendelkeztek. Ekkorra tehát az ország lakossága lényegében két részre oszlott: a hagyományos kultúrájába merevedett civilizációjú falvak világára és egy kozmopolita Romániára, különféle idegenekkel és különböző eredetű románokkal.

1907-ben az egyik legalaposabb tanügyi törvény kidolgozója, Spuru Haret liberális közoktatási miniszter megállapította, hogy Románia kultúrája túlzottan heterogén, s a román nyelv terjesztése céljából kidolgozta *A nacionalista iskola* című programfüzetet. Hosszú távon a cél az volt, hogy a Románia területén élő valamennyi nemzetiség egyé olvadjon, azaz románná váljon. Ebben szánt a miniszter fontos szerepet az iskoláknak. Emellett a programfüzet felhívja a figyelmet a Romániában működő külföldi iskolák tevékenységének káros voltára, sőt azoknak az odajáró román gyerekekre gyakorolt rossz hatására. Az is gondot jelentett, hogy többnyire más vallású, főképpen katolikus oktatási intézményekről volt szó. Nagy gyanakvással figyelték a görögkatolikus egyház tevékenységét, annak ellenére, hogy az erdélyi románok többsége ehhez a felekezethez tartozott, mivel zavarták a románság homogenitását. Ennek értelmében 1909-ig nem engedélyezték, hogy Bukarestben görögkatolikus templomot emeljenek, noha az ott letelepedett erdélyi unitus hívek létszáma ekkor már 5–10 ezer között mozgott. Mentalitástörténeti szempontból igazán szimptomatikus a szerző által bemutatott, e kérdés körül zajló hercehurca.

A következőkben Boia az 1918-ban Romániához csatolt területeknek (a tág értelemben vett Erdélynek, Bukovinának, Besszarábiának) az I. világháború előtti etnikai helyzetét mutatja be, ahol körülbelül 4–4,5 millió román élt a Regátnál valamivel nagyobb területen.

A tágabb értelemben vett Erdélynek az 1910-es magyar népszámlálás szerint – amely során nem a nemzetiséget, hanem az anyanyelvet vették számba – 2 827 419 román lakosa volt, ami 53,7%-ot jelentett a 31,6%-nyi magyar és 10,7%-nyi német mellett. A szerző kiemeli, hogy az erdélyi románság sikerrel állt ellen a magyar asszimilációnak, ezt elsősorban vallási különbözőségükkel magyarázza. A románság e kis arányú többsége a falvak világában volt uralkodó, a városokban nagyon kis mértékű volt a jelenlétük. Több példát is említ a szerző állításai alátámasztására, az 1910-es adatok közül érdemes néhányat megemlíteni: Kolozsvár 60 808 lakosa közül 50 704 volt magyar, 7562 román; Marosvásárhely 25 517 lakosából 22 790 volt magyar és 1717 román, Temesváron a 72 555 lakosból 31 664 német, 28 552 magyar és 7566 román volt; Aradon az összesen 63 166 lakos közül 46 085 volt magyar és 10 279 román, valamint Nagyvárad 64 169 fős lakossága 58 421 magyarból és 3604 románból tevődött össze. Boia megjegyzi, hogy a magyar lakosság számát gyarapította a magyar anyanyelvű zsidóság is. A városi románság legnagyobb számban Szebenben (33 489 lakosból 16 832 német, 8824 román és 7252 magyar) és Brassóban (41 056 lakosból 17 831 magyar és 11 786 román) élt.

Bukovina esetében az 1775-ös Habsburg-uralom alá kerülés idejére vonatkozó demográfiai adatok bizonytalanoknak tekinthetők. Az biztos, hogy az 1775–1918 közötti időszakban etnikailag sokszínűbbé vált a tartomány, nagyszámú német és zsidó lakosság települt be, valamint a ruténok száma meghaladta a románokét Észak-Bukovinában, román többség alakult ki viszont Dél-Bukovinában. 1910-ben a használt nyelv szerinti megoszlás a következő: a 794 929 lakosból 305 101 (38,4%) rutén, 273 254 (34,4%) román és 168 851 (21,2%) német volt. Vallási hovatartozás szerint 102 919 izraelitát tartottak számon, ebből következik, hogy a német nyelvet beszélők legnagyobb része zsidó volt. E tartományban is a falusi lakosság volt inkább román többségű, a városokban a románság kisebbségben élt: 1910-ben Csernovic lakosságának 15,7%-a volt román, Suceavában (Moldva régi fővárosában) többen beszéltek németül (6449-en), mint románul (3667-en). Bukovinában a városi lakosságnak csupán valamivel több mint egyötöde (összesen 34 676 lakos) volt román.

Besszarábia lakossága, amikor 1812-ben a területet az Orosz Birodalomhoz csatolták, 86%-ban román volt. Különösen a 19. század második felétől felerősödő eloroszosítás következtében az etnikai arányok jelentősen megváltoztak. A nem kellően megbízható orosz népszámlálások eredményeit elemezve a történészek különböző értékekhez jutottak, melyek szerint a románok aránya 1897-ben 47,6 és 56% között mozgott. Tény azonban, hogy számarányuk fokozatosan csökkent, a falvak világában maradtak meg inkább, míg a (városi) elit eloroszosodása jóval nagyobb mértékű volt. Kisinyov városában az 1897-es népszámlálás adatai szerint a 45,9% zsidó és 27% orosz lakosság alkotta a többséget.

1918-ra tehát a Regáton kívüli románság lélekszáma éppen csak valamivel haladta meg az ottani összlakosság felét. Ez a románság maga is különbözött a regátitól: a besszarábiai elit eloroszosodott, Erdély és Bukovina románságát, noha identitását jól őrizte, áthatotta Közép-Európa szellemisége, állapítja meg a szerző.

A kötet második fő részében az 1918-ban megalakult Nagy-Románia etnikai helyzetét vizsgálja meg Boia, feltéve a kérdést, vajon valóban egységes nemzetállam született-e ekkor. Besszarábia, Bukovina és Erdély megszerzésével Románia területe több mint kétszeresére nőtt (137 ezer km²-ről 295 ezer km²-re), egyúttal 1912-ben összeírt 7,325 millió lakosa 1930-ra 18 millióra gyarapodott. Lényegében valamennyi román etnikumú az ország határain belülre került, az összlakosság 71,9%-át képezve 1930-ban, de nagyszámú kisebbségre is szert tett az új államalakulat, tehát az 1923. évi alkotmányban megfogalmazott egységes nemzetállam kifejezést fenntartásokkal kell kezelni. Ugyanakkor Boia hangsúlyozza,

hogy Nagy-Románia végső soron átvette a Regát központosító szemléletét, hallani sem akarva a regionális különbségekről, pedig maga a románság is régióként különbözött, nem is beszélve a kisebbségekről. A frissen Romániához került területeken a „mások” számaránya 40–50% közöttire tehető Erdélyben, 50% fölére Bukovinában és Dobruzsában (Kadrilaterrel együtt). A kisebbségek közül 1918-ig több az uralkodó nemzet részét alkotta, miként Erdélyben a magyarok, Bukovinában a németek, Besszarábiában az „orosz nyelvűek”, és ezek a csoportok annak ellenére, hogy elvesztették vezető politikai szerepüket, továbbra is általában jobb gazdasági és kulturális helyzetben voltak a románoknál. Jól illusztrálja ezt a helyzetet, hogy a kommunizmus kezdetéig a többségi románság a városokban mindvégig kisebbségben maradt. Annak ellenére, hogy Románia is a békeszerződésekkel együtt aláírta a kisebbségi egyezményt, a cél az ország elrománosítása volt.

A továbbiakban az általa legszakyszerűbbnek tartott 1930-as népszámlálás adatait elemzi a szerző. A 18 057 000 lakos 80%-a falvakban lakott. 71,9%-nyi volt a román, a „legrománabb” résznek Olténia tekinthető (97,5%), ezt követte Munténia (93,4%). Érdekesekek az összeírás további adatai is, például hogy Moldvában, ahol a románság aránya 89,8%, a városi lakosságban csak 70,8%-ban voltak jelen, a zsidóság pedig 23,1%-ban. Például Jászvásár (Iași) 103 ezer lakójának csak 61%-a román, míg 34%-a zsidó volt. Dobruzsában a kép jóval színesebb, Kadrilaterben a betelepítések ellenére is a románok kisebbségben voltak, a terület egészének 44,2%-át alkották. A tágabb értelemben vett Erdélyben a lakosság nemzetiségi megoszlása a következő: 57,8% román, 24,4% magyar, 9,8% német és 3,2% zsidó. A történeti Erdélyben ezek az adatok a következők: 57,6% román, 29,1% magyar, 7,9% német, 2,4% zsidó, a Bánságban 54,3% román, 10,4% magyar, 23,8% német, a Partiumban 60,7% román, 23,1% magyar, 4,8% német, 6,4% zsidó. Összevetve az 1910-es adatokkal szembevetve, hogy a magyarság aránya 31,6%-ról 24,4%-ra csökkent. Ennek okát Boia abban látja, hogy egyrészt mintegy 200 ezren elhagyták Erdélyt a Romániával történt egyesülés után, illetve hogy az 1910-es népszámlálás alkalmával a beszélt nyelvet vették alapul, így sok zsidót is a magyarok közé soroltak. A közigazgatás és az intézmények románosításának, valamint a faluról városba irányuló betelepülés következtében 1910-hez viszonyítva 1930-ra 17,6%-ról 35%-ra növekedett a románok számaránya az erdélyi városokban. Még így is kisebbségben volt azonban itt a románság 1930-ban, amikor is a magyarok részaránya 37,9%, a németeké 13,2%, a zsidóké (akik többnyire szintén magyar kultúrájúak voltak) 10,4%. Kolozsvár 100 844 lakosa közül 47 689 magyar, 34 895 román és 13 062 zsidó volt, Brassó 59 232 lakosa közül 23 269 magyar, 19 372 román és 13 014 német volt, Szeben 49 345 lakosa közül ugyanez az arány a következőképpen alakult: 21 598 német, 18 620 román, 6521 magyar, Temesváron a 91 580 lakosból 27 807 volt német, 27 652 magyar, 24 217 román, 7171 zsidó, Nagyváradon a 82 687 főnyi összlakosságon belül 42 630 magyar, 22 412 román és 14 764 zsidó élt. Erdélyt nemcsak az etnikai, hanem a vallási sokszínűség is jellemezte. Ekkor, tehát 1930-ban, Erdély volt az egyedüli romániai tartomány, ahol a románok között nem az ortodoxok voltak többségben, az ő 27,7%-uk mellett ugyanis 31,1%-nyi görögkatolikus volt.

Bukovina népességének megoszlása ugyanezen népszámlálás szerint a következőképpen alakult: 44,5% román, 27,7% ruszin, 10,8% zsidó és 8,9% német élt ott. A városi lakosság körében azonban ekkor még itt is kisebbségben volt a románság. Besszarábiában hasonló volt a helyzet, a városokban többnyire kisebbségben levő román lakosság amúgy az összlakosság 56,2%-át alkotta a 12,3% orosz, 11% ukrán, 7,2% zsidó, 5,7% bolgár, 3,4% gagauz és 2,8% német mellett.

Ahogy a szerző megállapítja, elméletileg a nemzetállamban a kisebbségek is az egységes nemzet részeivé válnak. A nemzetiségek integrációja azonban nem volt sikeres. 1930-ban a kisebbségeknek több mint 50%-a nem tudott románul, ez az arány a hivatalos statisztika szerint a Székelyföldön volt a legalacsonyabb, az akkori Csík megyében 14,4% és Udvarhely megyében 13,2%. A Romániához csatolt területek nemzetiségei azonban egyáltalán nem érezték magukat a román nemzethez tartozónak. A románság is inkább idegenekként tekintett rájuk, lojalitásukat sokszor megkérdőjelezte. A többség és kisebbség viszonyát a kölcsönös bizalmatlanság jellemezte. Ehhez nyilván az is hozzájárult, hogy hiába nyilvánították Romániát nemzetállammá, a gazdaság jó része továbbra sem volt román tulajdonban (országos szinten a kereskedelmi és ipari magánvállalkozások 48,49%-a volt román kézben, 31,14%-nak zsidó, 20,37%-nak más kisebbségi tulajdonosa volt).

Kulturális téren is jókora különbségek maradtak. 1930-ban a hét év feletti lakosság 57%-a volt írástudó (ezzel európai szinten az utolsó helyek egyikén állt az ország). Az adatok további lebontása is újabb jellegzetességre hívja fel a figyelmet: a városokban az írástudók aránya 77,3%, faluhelyen 51,3%, a férfiak körében 68,2%, a nők körében 45,5%. Még beszédesebbek a régiók szerinti mutatók: a lakosság a Regátban 50–60% között, Erdélyben 60–70% között, Bukovinában 65,7%-ban, Besszarábiában 38,1%-ban volt jártas az írás-olvasásban.

Mivel Boia a tanügyet tartja a legfontosabb identitásképző intézménynek, ennek elemzésével közelíti meg a nemzetiségi kérdés vizsgálatát. Az egyetemi oktatásban radikális megoldást alkalmaztak: a kolozsvári magyar és a csernovici német egyetemet Nagy-Románia létrejötte után azonnal románosították, a továbbiakban tanári karuk szinte kizárólag román nemzetiségű oktatókból állt. Az 1930-as években a hallgatók közül a románok részére állandó létszámkeretet biztosítottak, a felvételi követelmények között szerepelt a román nyelv jó ismerete. Így az itt tanuló nemzetiségiek száma a két világháború között folyamatosan csökkent. Például a magyar hallgatók aránya 1933–1934-ben 3,5% volt, 1937–1938-ban pedig 3% alá csökkent.

Ami az állami középiskolai oktatást illeti, a nemzetiségi elemi iskolák, tagozatok téren viszonylag jobb volt a helyzet, a gimnáziumok tekintetében már rosszabbodott, számuk fokozatosan csökkent. A magyar és a német lakosság, amint ezt a kötet adatai is bizonyítják, gimnáziumi szinten szívesebben járatta gyermekeit magán-, azaz egyházi iskolába. Sokat vitatott intézkedés volt az, amely szerint csak a minden kétséget kizáróan egy bizonyos etnikumhoz tartozó gyermeket lehetett az adott nemzetiség nyelvén tanító osztályba felvenni. Ez például az erdélyi magyar anyanyelvű zsidóságot vagy a partiumi elmagyarosodott svábokat érintette. Sok esetben a diák családnevének hangzása szerint döntöttek arról, hogy beiratkozhat-e a gyermek magyar tagozatra vagy sem.

A Közigazgatási Minisztérium nem tartotta elég eredményesnek az iskolákban folyó elrománosítást. A hangsúly ezúttal is Erdélyen volt, hivatalos iratok hosszan sorolják az itt elnemetlenített román egyéneket és közösségeket. A helyzet megváltoztatására a miniszter új elemi iskolák és új román templomok létesítését, betelepítéseket tartott szükségesnek, kiváltképpen a Székelyföldön. 1935-ben még konferenciát is szerveztek, ahol kifejtették, hogy e szempontból két fontos régió van: a nyugati határszél és a Székelyföld. A javasolt „megoldásokra” vonatkozóan érdemes itt a szerző nyomán idéznünk Sabin Manuilát, a Központi Statisztikai Hivatal akkori igazgatóját: „A nyugati határvidéken a kérdés megoldása csupán annak 100 kilométernyi szakaszon való megtisztításával valósítható meg, és ez csak a magyarság eltüntetésével történhet.” Ugyanő a Székelyföld esetében más megoldást javasolt: „A székelyekkel szemben inkább a románok felé hajló természetüknek megfelelően más,

engedékenyebb magatartást kell tanúsítanunk, fokozatos, az ő hozzájárulásukkal történő beolvasztást. Nincsen szükség agresszív politikára, hanem békés asszimilációra.” Ekkoriban alakult ki, mutat rá Boia, az a „mitologikus” megközelítésmód, mely szerint eredetileg a székelők románok lettek volna. Ezt vallotta Nicolae Iorga, a kor jeles történésze is.

Elemzése során Boia arra a következtetésre jut, hogy a hatalom a nemzetiségeket nem egyforma bánásmódban részesítette, és megállapítja, hogy a magyarokat egyértelműen ellenfélnek tekintették, szemben a németekkel, akiket mindig is a románok és a magyarok közötti viszony kiegyensúlyozóinak tartottak, és általában Románia valamennyi kisebbsége közül a németek megítélése volt a legpozitívabb. Boia külön foglalkozik a zsidóság helyzetével, akik közül a regátiak a többi kisebbséggel ellentétben integrálódtak a románságba, ugyanakkor jelentős közvéleményalakító szerepük volt, hiszen a sajtó jó része befolyásuk alatt állt. Értelmiségük legnagyobb része baloldali, akár kommunista is volt, szemben a román gyökerű littel, amely inkább a nacionalista jobboldal felé hajlott.

A román történetírásban a mai napig megtaláljuk az „egység” mítoszát, a regionális különbségeken könnyedén átsiklanak. 1918-ban pedig nemcsak a kisebbségek és a románság között voltak különbségek, hanem a románságon belül is. A Romániához csatolt területek román lakosságát végül is románosították, azaz a regáti románokhoz próbálták hasonlóvá tenni. Az erdélyi románok például közelebb álltak a közép-európai szellemiséghez, mint a Kárpátokon túliak balkániságához. Az I. világháború után létrejött Romániát ők másképpen képzeltek el, abban reménykedtek, hogy az újonnan létrejövő intézményrendszer kialakításakor figyelembe veszik elvárásait. Ehelyett a központosításé, a regáti politikai elité és a közigazgatásban szerepet játszó, nem mindig a helyzet magaslatán álló Kárpátokon túliaké lett a döntő szerep.

Nem csupán az erdélyi románok voltak elégedetlenek az új hatalommal, hanem – amint az a Boia által idézett 1924-ből származó felterjesztésből kiderül – a besszarábiaiak is. Beszédes annak a beadványnak a szövege is, amelyet a Nemzeti Parasztpárt politikusai írtak alá 1938-ban, a királyi diktatúra idején, és amelyben felsorolták az eltelt húsz év sérelmeit, kiemelve, hogy Erdélyt megtöltötték az ottani helyzetet nem ismerő politikusokkal és adminisztratív személyekkel, olyan emberekkel, akiket a meggazdagodás fékevesztett vágya vezetett, immorálisak és korruptak voltak. Azt is felpanaszolták, hogy mind helyi, mind pedig országos szinten a közhivatalokba való kinevezések során az erdélyieket és a bánágiakat hátrányosan megkülönböztették. Mindezt számadatokkal is alátámasztották (a diplomáciai testület 197 tagjából 18 volt erdélyi vagy bánági, illetve a pénzügyminisztérium 137 hivatalnokából csupán hat; a helyi, erdélyi és bánági magisztrátusok közül 278 származott e tartományokból és 439-en a Regátból jöttek). A királyi diktatúra idején ez a helyzet még rosszabbodott. Az egész időszakra jellemző volt a gyenge képzettségű regátiak erdélyi és bánági „inváziója”.

Az 1940-es évektől a népességi arányok tekintetében is jelentős következményekkel járó, döntő változások indultak. Az Erdély esetében meghatározó bécsi döntés hatásait, a Magyarországhoz került terület nemzetiségi arányait Boia a tárgyilagosság kedvéért mind a két fél statisztikai adatai alapján közli. A román adatok szerint ez a következő volt: 50,2% román, 37,1% magyar, 5,7% zsidó és 2,8% német (az 1930. évi népszámlálás viszont 48,7% román, 42% magyar és 4,2% zsidót mutatott ki). A magyar hatóságok az 1910-es népszámlálás adatait tartották irányadónak: 51,4%-nyi magyar, pontosabban magyar anyanyelvű és 42,2%-nyi román lakossággal számoltak. 1943 elejéig 195 ezer román hagyta el Észak-Erdélyt.

Az 1941-es népszámlálás adatai szerint Románia nemzetiségi megoszlása a következő volt az új helyzetben: a lakosság 87,4%-a román, 3% magyar (nem sokkal többen, mint

400 ezren) és 4% német (542 ezer), illetve 5,6% a „más” etnikumú. Az etnikai tisztogatás az Antonescu-féle Romániában az állampolitika rangjára emelkedett, vallja a szerző, aminek elsősorban a zsidóság esett áldozatul. A különböző források alapján 120–270 ezer közé teszik a megölt vagy a transznisztriai lágerekben elpusztult zsidók számát. A Zsidó Világkongresszus adatai szerint az 1940-es, hozzávetőlegesen 765 ezer romániai zsidóból 1946-ra 428 ezer maradt, közel felük eltűnt. A transznisztriai deportálások áldozatai között cigányok (elsősorban vándorcigányok) is voltak, körülbelül 25 ezren kerültek oda, felük odaveszett.

A romániai németek is jelentős veszteségeket szenvedtek el a II. világháború alatt. Hozzávetőlegesen 70 ezren léptek be a Wehrmachtba, közülük kevesen tértek vissza Romániába, csakúgy, mint azok közül, akik 1944-ben a Vörös Hadsereg előrenyomulása elől Németországig vonultak vissza. Az Erdélyben és a Bánságban maradt németek közül 1945-ben 70 ezret hurcoltak el szovjetunióbeli munkatáborokba, 15-20%-uk odaveszett. Az életben maradtakat vagy Romániába, vagy Németországba szállították vissza. 1948-ban 332 ezer német élt Romániában az 1930-ban számba vett 745 ezerhez képest.

A kötet utolsó fejezete a kommunista és a posztkommunista időszakban vizsgálja az elrománosítás alakulását. Kiindulópontként az 1948-as népszámlálás adatai szolgálnak, melyek egy, a korábbiaknál jóval „románabb” ország képét vetítik elénk. Ezúttal csak a lakosok által használt nyelvet vették alapul. Így a 15 872 624 fős népesség 85,7%-a (13 597 613) bizonyult románnak, 9,4%-a (1 499 851) magyarnak és 2,2%-a (343 913) németnek. 138 795 ember (0,9%) vallotta magát jiddisül beszélőnek, de a zsidók számát 1947-ben 428 ezerre becsülték. A kommunista időszak elején a nemzetiségeknek, kiváltképpen a zsidóknak és a magyaroknak kifejezetten fontos szerepet juttattak a politikai vezetésben, állítja Boia. Ennek oka, hogy 1944 előtt a romániai kommunisták között kisebbségben voltak a románok, sok kisebbségi került így vezető, döntéshozó pozícióba. Ennek ellenére a kommunizmus összességében jóval több veszteséget okozott, mint amennyi nyereséget hozott a kisebbségeknek. Az időlegesnek bizonyult nyereségek között könyvelhető el a kolozsvári Bolyai Egyetem megalakítása vagy a szovjet mintát követő Maros Magyar Autonóm Tartomány létrehozása. Itt 1956-ban a lakosság 77,3%-a (565 510) volt magyar, a teljes romániai magyarságnak azonban csupán alig valamivel több mint egyharmada élt itt. Végül mindkét intézmény rövid életűnek bizonyult, a Bolyai Egyetemet 1958-ban egyesítették a Victor Babeş-ről elnevezett román egyetemmel, s a továbbiakban a magyar tagozatok fokozatos elorszavasztásának lehettünk tanúi. Az autonóm tartományt pedig egy 1960-as átszervezést követően 1966-ban a megyésítés során számolták fel. Mindezek a korábbi internacionalizmusról a nacionalizmusra való áttérést jelzik. A kommunista párt fokozatosan elrománosodott, vezetése a kevésbé művelt, az internacionalizmustól távol álló hazai kommunisták kezébe került.

A korszak a nemzeti egység fogalmát állította a középpontba, ebben kiváltképpen a Ceauşescu-rendszer jeleskedett, a kisebbségeknek csupán dekoratív szerepet juttatva. Mivel a zsidók száma igencsak megfogyatkozott, és a németek is távozni kezdtek, az egyedüli számottevő nemzetiség a magyarság maradt. Helyzete fokozatosan romlott. A különböző vezető pozíciókat betöltőket rendre leváltották. A magyarok lakta területeken is az ügyesek, bírók, katonai vezetők nagy része román lett. A városokba románokat költöztettek, a Babeş-Bolyai Egyetemen a magyar nyelvű oktatást fokozatosan elorszavasztották. Az internacionalista ideológiájú kommunizmus elméletileg a nemzeti kisebbségeknek a többségekkel egyenlő jogokat biztosított, mégis az elrománosítási folyamat jóval eredményesebb volt, mint a két világháború közötti Romániában. A magántulajdon felszámolása mind az egyén, mind pedig a közösség autonómiáját sújtotta. Az államosítással megszűnt az egyes nemzetiségek gazdasági ereje, felszámolták az egyházi, illetve mindenféle magánjelleget, oktatást,

Így a kisebbségek a két világháború közötti időszakról eltérően ekkor csak állami iskolákban tanulhattak. Minden szinten a társadalom egyenmősítésére törekedtek. A népesség keveredésével a regionális különbségek eltűnőben voltak. A görögkatolikus egyház 1948-as betiltásával elérték, hogy az erdélyi románok nagy része görögkeletivé vált, a görögkatolikus egyház működésének 1990-es újraengedélyezése után a görögkatolikusok az ország románságának csupán 0,8%-át teszik ki, szemben a két világháború közötti 7,9%-al. Így Erdély is ortodox többségű lett.

A kisebbségeket leginkább az iparosítás és az urbanizáció, valamint a kivándorlás morzsolta fel. Románok költöztek az erdélyi városokba, nemcsak azok környékéről, hanem messzebről, a Regátból is. Néhány számszerű példa jól illusztrálja ezt a folyamatot: 1966-ban Bihar megye városaiban 100 145 román és 87 748 magyar élt, 1992-ben ugyanott a románok már 196 257-en voltak, a magyarok pedig 108 712-en. Kolozs megye városi lakossága 1966-ban 202 054 románból és 106 362 magyarból állt, ezek az adatok 1992-re 385 915-re, illetve 100 020-ra módosultak. Maros megye városaiban 1966-ban még a magyarok voltak többségben: 105 325-en 88 092 románnal szemben. 1992-re a számok 127 492 magyarra és 170 595 románra változtak.

A kivándorlás, az egyre romló életkörülmények elől való elmenekülés a legtöbb román állampolgár számára vágyalom volt. Ebben előnyt élvezhettek a kisebbségek, hiszen voltak anyaországaik, amelyek befogadták őket, vagy nem egy esetben fizettek „kiszabadításukért”. Ez az egyének számára előnyösnek mondható helyzet a közösségek számára végzetesnek bizonyult, eredménye egy genocídiuméval ért fel – állítja Boia –, melynek során nem haltak meg egyének, de eltűntek népcsoportok. Elsőként a zsidóság kezdte elhagyni Romániát. Több hullámban zajlott kivándorlásuk 1948-tól kezdődően, míg a kommunizmus végére az 1992-es népszámlálás adatai szerint mindössze 8955-en maradtak. A németek közül 1949–1979 között körülbelül 100 ezren vándoroltak ki Nyugat-Németországba, így is 1977-ben még 348 444-en éltek az országban. 1978-ban kötötte meg Románia a Német Szövetségi Köztársasággal azt az egyezményt, amelynek értelmében ez utóbbi lényegében megvásárolta a kivándorolni kívánó németeket. Ennek következtében 1977 és 1989 között megközelítőleg 173 ezren hagyták el az országot, s a kommunizmus bukása után a németiség fogyása folytatódott, 1992-re 119 ezren maradtak Romániában, s ez a szám azóta tovább apadt, a szászok és a svábok teljesen eltűntek az országból.

A magyarság kivándorlása az 1980-as években kezdődött meg, s növekvő ütemben tartott 1989-ig, sőt azután is, körülbelül 1991-re stabilizálódott az országot elhagyók száma évi néhány ezerben. Becslések szerint 1987–2004 között hozzávetőlegesen 180 ezer magyar hagyta el Romániát. Mivel a magyarság körében a születésszám mindig is kisebb volt a románságénál, a kivándorlással együtt a románsághoz viszonyított aránya egyre csökkent. Míg 1930-ban az ország mai területén a lakosság 10%-a volt magyar, ez az arány 2002-re 6,6%-ra apadt.

Boia megállapítja, hogy a kommunizmusnak sikerült Romániát elrománosítania, nemcsak etnikailag, hanem kulturálisan is. A román elit évszázadokon keresztül különböző kulturális modelleket követett, a bizáncitól a nyugatiig. Az 1945 utáni kommunista korszak kezdeti időszakában a szovjet mintát utánozva Románia a „szocialista tábor” egyik legezárta országává vált. Generációk nőttek fel egy árnyalatok nélküli nacionalizmusban nevelkedve, olyan történelmi tudattal, amely szerint a románoknak mindig igazuk van, az igazságtalanságokat mindig mások követték el, egy „gyanúsán egységes múltú országban”. Összességében mindent, ami idegen volt, gyanakvás övezett. Ennek következménye Románia elszigetelődése lett, és ez az új elit kialakulására nézve katasztrófális hatással volt. Míg a

két világháború között a román vezető rétegek igazodtak az európai elvárásokhoz, a szocialista korszak után tanulniuk kellett az európaiságot, és még ma is tanulniuk kell.

Végezetül a 2011-es, pontatlannak minősített népszámlálás értelmezését nyújtja a szerző. Az ország összlakossága 20 121 641 főre csökkent. Az etnikai hovatartozásra vonatkozó információ 1 136 000 lakosnál hiányzik az összeírásból (!), így az arányok helyességében is csak bízni lehet. Eszerint a lakosság 88,9%-a vallotta magát románnak, 6,5%-a (1 227 600) magyarnak, németnek pedig csak 36 ezren. A 41 megyéből 39 román többségű, 30-ban a románok aránya meghaladja a 90%-ot. A városokban is hasonlóak a mutatók, Kolozsvár magyar lakossága például 19%-ra csökkent. Románia tehát „nagyon román és nagyon ortodox” lett (a görögkeletiek aránya 86,5% volt 2011-ben), a tartományai közötti különbségek is erősen elmosódtak. A románosítás eddig csupán a két székelyföldi megyében nem bizonyult sikeresnek: Hargita megyében a lakosság 85,2%-a, Kovászna megyében 73,7%-a magyar.

Összegzésképpen megállapítható, hogy mára két számottevő kisebbség maradt Romániában: a magyarok és a romák (ez utóbbiak a népszámlálás szerint 621 600-an vannak, de tényleges számukat másfél vagy kétmilliónál is többre becsülik). A magyarok az egyenlőség kitaró követelésével, a Székelyföld számára igényelt autonómiaötlemeikkel irritálják a románokat, mert mindezek ellentétben állnak azzal az egységesítő és központosító szemlélettel, ami a román államiság alapja. A romákkal pedig Boia szerint az a többségi társadalom gondja, hogy sokan mennek közülük külföldre, ahol viselkedésükkel rontják az országimázt. Más etnikumok immár nem okozhatnak gondot a románságnak, hiszen számuk elhanyagolható méretűre csökkent, így a velük való kapcsolat is idillivé vált. Így viszont azt a képzetet keltik, hogy Románia multikulturális társadalommal rendelkezik. Valamennyi kisebbségnek – létszámától függetlenül – biztosított a parlamenti képviselők, még akkor is, ha sokszor lényegében szinte fiktív közösséget alkotnak.

A szerző külön alfejezetben kitér az erdélyi magyar kérdésre, értetlenségét fejezve ki az iránt, hogy sok román továbbra is aggódik Erdély jövője miatt, és a magyarok tevékenységét veszélyesnek tartja. Megállapítja, hogy a magyarok elvesztették Erdélyt, és most már csupán védelmi harcot folytatnak azért, hogy megmenthessék azt, amit még lehet az erdélyi magyarságból és identitásából. A románság számbeli fölényével „nyert” (Erdély lakosságának ma megközelítőleg 75%-a román, és 20% alatt van a magyarok aránya), nem pedig a dákokra és rómaiakra alapozó történelmi jog alapján. A magyarság számának csökkenése a becslések szerint folytatódni fog, 2032-re körülbelül egymillió lélekszámot (5,6%) jósolnak. A két világháború között a városokban lévő magyar számbeli többség – ami társadalmi és kulturális fölényrel is párosult – is elveszett mára. Székelyföld autonómiájával kapcsolatban a szerző felveti, vajon az mennyire szolgálná az erdélyi magyarság egészének érdekeit, hiszen a magyar lakosságnak is csupán alig a felére terjedne ki, és fennállna a veszély, hogy a térség még inkább elszigetelődik. Mindent egybevetve a románok még mindig attól félnek, hogy Székelyföld kiválik Romániából és esetleg a földrajzi távolság ellenére Magyarországhoz csatlakozik. Magyarország katonai agresszióját pedig csak eltévededett lelkek tarthatják elképzelhetőnek, hiszen mindkét állam EU- és NATO-tag, nem is beszélve az országok méretei közötti különbségekről, hiszen önmagában Erdély is nagyobb, mint Magyarország. A „magyar kérdés” megoldását Boia véleménye szerint nem a határmódosítás, hanem a határok eltűnése jelentheti. Egyelőre azonban az „erdélyi kérdés” az oka a Romániát végre decentralizálni hivatott közigazgatási reform halogatásának.

A kötet kitér Besszarába jövőjének kérdésére is, hangsúlyozva, hogy amennyire Románia megnyerte az Erdélyért folytatott „csatát”, olyannyira nem biztos ugyanez Besszarába

vonatkozásában. A nemzet és az etnikum ugyanis nem egy és ugyanaz, hangsúlyozza Boia. A besszarábiaiaknak szabadságukban áll, hogy moldovaiaknak tartsák magukat. Ennek alapja, hogy a 19. században ők lényegében nem vettek részt – vagy csak nagyon kis mértékben – a románság nemzetté válásában. A Romániával való egyesülés óhaja sokkal erősebb az anyaországban, mint a Moldovai Köztársaságban, ahol a lakosságnak körülbelül kétharmada moldovai, a többiek oroszok, ukránok, gagauzok.

A kötet aktuálpolitikai kitekintéssel zárul. Az olyannyira románná lett Románia 2014 végén a kevés itt maradt német – ráadásul lutheránus – közül választott államelnököt Klaus Johannis személyében, aki azzal győzött, hogy más volt, és a nyugati mintát képviselte. Megválasztása talán elindulást jelent az európaizálódás irányában, reméli Boia. Az elnökválasztás alkalmával a szavazatok megoszlása a Kárpátok vonalán ismét egyértelműen kirajzolta az egykori Osztrák–Magyar Monarchia határát, mely lényegében egybeesik a Románia balkáni és közép-európai fele közötti választóvonallal. Bebizonyosodott, hogy a történelmi különbségek még élnek. Az sem véletlen, hogy ha már kisebbségi, akkor német etnikumú lett az államelnök. Magyar, muzulmán vagy zsidót biztosan nem választottak volna, állítja a szerző. (E vonatkozásban sokatmondóak azok a 2015 februárjából származó közvélemény-kutatási adatok, melyek szerint a külföldi államok közül a románok körében legnagyobb tiszteletnek Németország örvend, 87,3%-kal, a régi kedvenc, Franciaország 80,3%-kal csak a hatodik helyen áll, az utolsó előtti 38,1%-kal Magyarország, és a sort Oroszország zárja 25,4%-kal.) Maga a választás a szerző szerint annak a jele, hogy talán Románia elindul és kilép a kommunista korszakból örökölt kulturális és mentális elszigeteltségből.

Az olvasó pedig abban reménykedhet, hogy az ezúttal is olvasmányos stílusban megírt új szemléletű kötet nemcsak a szakmabeliekhez jut el, hanem a szélesebb közvélemény alakulására is hatni fog, s ezzel hozzájárul a románság történelmi tudatának megújulásához.

Jakó Klára

Aki másnak árkot ás, avagy egy nagy beruházás forrásai¹

Elisabeth Gruber nem a 15. század vagy az írásos hagyatékban jóval gazdagabb kora újkor történetéből választott témát kötetéhez, hanem közép-európai szemmel irigylésre méltó módon a 14. századból, igaz, annak a legvégéről. Ugyanakkor nem a forrásadottságok miatt kénytelen-kelletlen általánosabb, a városi élet minden területére szükségszerűen kiterjedő tabló megrajzolására vállalkozni, hanem egy meglehetősen sajátos, nagyon is városias kérdéskört kíván körüljárni. Gruber érdeklődésének középpontjában az áll, hogy a közösség egészét átfogó, nagy horderejű beruházások miként érintették magát a közösséget, és miként birkóztak meg a felmerülő feladatokkal.

Vizsgálódásának helyszíne az osztrák–cseh határ közelében fekvő felső-ausztriai városka, Freistadt. A megvalósíthatóság reményét e kisváros kivételes forrásadottságai jelentik, a tényleges apropót pedig az ott fennmaradt, 1389–1392 között keletkezett számadások adják, amelyek szerencsés módon az építkezések befejeztével nem estek áldozatul sem a kortársak, sem pedig az utókor szelekciós kedvének, valamint megkímélték a természeti csapások és a háborúk is. Az említett számadások pedig történetesen ahhoz a nagy vállalkozáshoz szolgálnak kitűnő forrásul, amelynek keretében a Freistadt városát övező védműveket bővítették, vagyis a városfalon kívül egy összefüggő várárokrendszert alakítottak ki. A kötetből mindent megtudhatunk az építkezések pénzügyi háttéréről a munkaszervezésen át egészen a benne tevékenyen részt vevő személyek köréig.

A szerző az első hét fejezetben röviden a nagy vállalkozás háttérét ismerteti az olvasókkal. Előbb vázlatosan a nagy, közösségi projektek módszertani-elméleti háttérére tér ki, majd szól Freistadt középkori viszonylatban rendkívül gazdag levéltáráról. Magától értetődően arról is találhatunk egy rövid fejezetet, hogy az Ausztriai Hercegség (1453-tól Főhercegség) életében miféle szerepet játszott a város: nem magánföldesúri kézben volt, hanem a tartományúr közvetlen kezelésében állt, aki a településen rezidenciával is rendelkezett. Ez utóbbi nyilván a település rendkívül kedvező földrajzi fekvésével magyarázható, hiszen a Duna völgyében zajló kereskedelem részben éppen Freistadton át talált utat magának északi irányba, a cseh területek felé. Különösen a só- és a vaskereskedelem szempontjából feküdt a város stratégiai tekintetben fontos helyen. A felsorolt tényezők ismeretében már világos, hogy 1277-ben – mások bosszúságára – miért nyerte el Freistadt az általános lerakati jogot, melynek bevételei a várost és természetesen a tartományúr jövedelmeit gya-

1 Gruber, Elisabeth: „Raichtung und außgab zum gepew.“ *Kommunale Rechnungspraxis im oberösterreichischen Freistadt. Edition und Kommentar der Stadtgrabenrechnung (1389–1392)*. Mit einem Beitrag von Thomas Kühtreiber, Gábor Tarcsay und Michaela Zorko. Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2015. (Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 14.) 243 p.

rapították. Arról, hogy a befolyó pénzt miként vették nyilvántartásba, miként használták fel, bővebben egy beékelődő, a középkori városfalakról általánosabb kitekintést kínáló fejezet után olvashatunk. Szemmel láthatóan Gruber az egyik legfőbb szívügyének azt tekinti, hogy a városi számadások – mai szemmel nézve legalábbis – nem minden szempontból következetes világában rendet vágjon. Persze mindez azt is maga utána vonja, hogy nemcsak a város későbbi, szintén középkori számadásait, hanem az Ausztria-szerte keletkezett hasonló forrásokat is számba vegye. A 14. század végi, hasonló típusú forrásanyaggal kapcsolatban nincs nehéz dolga, miután Freistadt mellett kizárólag Bécsben maradt fenn ebből az időszakból értékelhető mennyiségű és összehasonlítható felhasználható számadás (34. o.).

A számadáskönyvek aprólékos elemzése révén Gruber részletesen foglalkozik azal is, hogy a nagy vállalkozáshoz kapcsolódó munkák elvégzése miként mehetett végbe a gyakorlatban. A freistadi építkezések során is megfigyelhető az a jelenség, amelyre másutt is találunk példát, nevezetesen hogy a munkálatokban egymással párhuzamosan nem egy, hanem akár több „építőmester” (*Baumeister*) is részt vállalt. A közvélekedéssel és a tisztség nevével némileg ellentétben azonban általában nem állandó foglalkozásról volt szó, hanem sokkal inkább egy meghatározott időre szóló feladatkörrel: az építőmesterek alkalmasint a munkaszervezés frontján, egyfajta „menedzserként” működtek. Egyszóval a logisztikáért, a munkásokkal és a nyersanyaggal kapcsolatos teendőikért felelhettek, nem maga az építészeti munka számított elsődleges feladatuknak (40. o.).

A városárokhoz kapcsolódó munkálatok során közreműködő *Baumeister* személyére nézve érdemes észben tartunk azokat a megállapításokat, amelyeket a városfalak építéséről, karbantartásáról tudunk. Jól ismert, hogy elsősorban azon városi polgárok feladata volt a városfalak rendben tartása, akik annak mentén rendelkeztek telekkel (ezek a polgárok nem az egész városfalért feleltek, hanem csak a „saját” szakaszukért). Arra a kérdésre, miszerint e polgárok feladata volt-e a városfalakon kívül az azt körülölelő vizesárok karbantartása is, telekkönyvek vagy más adatok híján egyértelmű választ nem adhatunk. Mert bármennyire is gazdag középkori és regionális viszonylatban a kisváros levéltára, olyan sűrű kontextust mégsem lehetséges teremteni, amely alapján igazán plasztikus életpályákat tudnánk feleleveníteni, telekkönyveket rekonstruálni. A szerző mindazonáltal ezen a helyen tartotta fontosnak azt, hogy megossa az olvasókkal összesen 42 *Baumeister* rövid, minden részletre kiterjedő életrajzát (42–52. o.), ami fáradozásának dokumentálására valójában elegendő, e fejezet mégis inkább a kötet második, függelékszerű részébe illett volna, s ilyen formában jócskán kilóg az első részből.

Megfelelő forrás híján (hely)történészek, régészek, műemlékvédelmi szakemberek szerte a nagyvilágban, de különösen a Lajtán innen csak álmodhatnak olyan lehetőségről, ami Elisabeth Grubernek megadatott. A számadáskönyvi bejegyzések alapján ugyanis a szerzőnek módjában állt az árok kialakításának pontos forgatókönyvét rekonstruálni. Mivel e számadások nem tervezetek, hanem tényleges kifizetések után születtek, nincs okunk a periodizációt megkérdőjelezni (52–59. o.). Persze, ahogy egyébként is sejthető volt, egy olyan nagy vállalkozás, mint a várost körülölelő vizesárkok ügye, ha másra nem is, de a már meglévő védelmi rendszerre is hatással volt: a városfal, illetve annak elemei (tornyok) részleges átépítésre szorultak.

A szerző gondosan elemzi az 1389–1392. évi építkezések különféle kiadási tételeit, így a nyersanyag, a szállítás és a munkabérek költségeit, külön figyelmet fordítva arra, hogy más középkori építkezésekre vonatkozó tudásunkkal összehasonlítsa eredményeit (60–77. o.). Mindaddig elsősorban a vizesárkok álltak Elisabeth Gruber érdeklődésének középpontjában, az ezután következő oldalakon azonban az olvasót meglepve nem kevés teret szentel annak,

hogy miként tartotta fenn a polgárság a városfalakat a közép- és kora újkorban (78–86., 96–104. o.). A fókusz megváltozása érthető: nyilván a forrásadottságok bírták arra a szerzőt, hogy ezt a témát is vizsgálódásának középpontjába állítsa. Már csak azért sem lehet szemrehányást tenni neki e döntéséért, mivel a vizesárok és a városfal egy egészet alkottak, még akkor is, ha ennek tudatosítása véleményem szerint több ponton elmaradt.

E fejezet mintegy ellenpontként, a történeti részt ugyanakkor szervesen kiegészítve magában foglal egy régészeti-műemlékes szemmel íródott alfejezetet is, mely Thomas Kühtreiber, illetve tanítványai, Tarcsay Gábor és Michaela Zorko tollából Freistadt jelenleg is álló falait elemzi (87–96. o.). Minden diszciplínának, így a történeti, illetve a régészeti kutatásnak is megvannak a maga határai, éppen ezért volt okos gondolat alapjában véve más szempontrendszerű kutatások eredményeit is a kötetbe beemelni. Éppen a kevésbé klasszikus régészeti, mint inkább a fennálló városfalak falszövevi vizsgálata alapján lehet nyugodt szívvel kijelenteni, hogy a városfal már a 13. század óta létezett, és feltehetően ezután legalább négy ízben újjíthatták meg. Csak sajnálhatjuk, hogy magának a vizesároknak a régészeti szempontú kutatására nem került sor, ami talán hasonlóképpen gazdagította volna a történeti források által nyújtott képet.

A kötet második részében a szerző elemzéseinek alapjául szolgáló városi számadáskönyveket tárja az olvasó elé példamutató módon. Egyrészt megtaláljuk itt a már említett 1389–1392. évi számadáskönyv átiratát, amelyhez Gruber igen alapos bevezetést, valamint jegyzetapparátust is készített (105–162. o.). E második rész hasonló logikát követ, mint az első, vagyis nem ragad meg az 1380–1390-as években, hanem – részben a már leírtakat ismételve, illetve kiegészítve – további részleteket tár fel a freistadi városi számadásokat illetően (163–196. o.). E fejezet egyúttal egy igen részletes és precíz kutatási segédletnek is tekinthető, amelyet mind a Freistadt tényleges pénzügyi hátterét kutatók, mind pedig a párhuzamok után vadászó, közép-európai várostörténettel foglalkozók a későbbiekben nagy haszonnal forgathatnak. Az igen alapos, már-már kodikológiai leírás azt is lehetővé teszi, hogy akár céltudatosan tematikai egységekre kereshessünk. Az időhatár jócskán túlmegegy a 14. századon (1386–1487), ami nyilvánvalóan a forrásanyag sajátosságainak tudható be. Ahogy az is, midőn megnézzük, mely időszakokat fedik le a freistadi városi számadások: dacára annak ugyanis, hogy a városi levéltár jól megmaradt, a cseh–osztrák viszonylatban szövevényesnek számító 1460–1470-es évek egyáltalán nincsenek jelen e forrástípusban, a számadások kétharmada az 1410–1440-es évekből származik. A kötetet gazdag bibliográfia, illetve hely- és személynévmutató zárja (197–243. o.), topográfiai kérdésekben egy térkép is segíti az olvasókat (226–227. o.).

A szűkre szabott tematikai kereteken belül a szerző valóban minden elképzelhető módon igyekezett forrásait kiaknázni. Valójában azonban éppen ez a szűkebb horizont az, ami kifogásolható, még ha azt vélhetően alapos indokkal, ugyanakkor az olvasókkal meg nem osztott okokból választotta is. A városi közösséget ugyanis nemcsak az építkezésekhez hasonló nagy vállalkozások alkalmával vizsgálhatjuk működése közben: számos más olyan esemény adódhatott egy város életében, amely az összefogást, a közös fellépést lehetővé vagy éppen szükségessé tette. Azontúl, hogy egy ilyen, szélesebb spektrummal rendelkező munka révén Freistadt is egy friss szemléletű monográfiával gazdagodott volna, a középkori várostörténeti kutatás számára is értékes előrelépést jelentene. Üdvözlendő lenne, ha a megkezdett kutatómunka hasonlóan szisztematikusan módon folyna tovább, és esetleg akár az eredeti célkitűzés szellemében további területekre is kiterjedne. Minderre mutatkozik is esély, mivel Elisabeth Gruber habilitációs projektjének keretében ismét várostörténeti vizsgálatokra vállalkozik.

Péterfi Bence

A kolonizáció mint történelmi jelenség¹

A jelenlegi oroszországi történetírás egyik legeredetibb képviselője a jekatyerinburgi Andrej Vlagyimirovics Golovnyov történész-antropológus. 2009-ben, nagy visszhangot kiváltó, *A mozgás antropológiája (Észak-Eurázsia őstörténete)* című művével újraindította a kolonizációval kapcsolatos diskurzust, amely az orosz historiográfiában nagy múltra tekint vissza.² Hat évet kellett várni az újabb könyvre (*A kolonizáció jelensége*), amely kronológiailag és tematikailag is *A mozgás antropológiája* folytatásának tekinthető. *A mozgás antropológiája* még inkább őstörténeti jellegű munka volt, mely a Rusz korai történetével zárult. *A kolonizáció jelensége* már az orosz történelem egy sajátos, régi historiográfiai alapokra visszanyúló, de mégis eredeti, önálló koncepcióját adja.

A kolonizációs paradigma nemcsak Oroszországban, hanem az Egyesült Államokban is nagy hagyományra tekint vissza (lásd például Frederick Jackson Turner *frontier*-tézisét), azonban a 20. század második felében ez az elmélet, úgy tűnik, idejét múlttá vált. A két szuperhatalom, az USA és a Szovjetunió egyaránt kolonizációellenes elveket hirdetett, a kolonizációt a múlt bűnei között tartották számon. Holott az emberiség története tulajdonképpen a kolonizáció története (mióta a Homo sapiens kiindult Afrikából, fajunk legalább annyira mobilis, mint sapiens). Ennek alátámasztására a könyvben fejezeteket olvashatunk az Oroszországot is érintő ókori görög és a kora újkori angol kolonizációról.

Az újkorban a birodalmi központok (metropóliák) gyakran az egykori kolóniákból alakultak ki. Így történt ez Nagy-Britannia esetében is, amely sokáig római, majd dán, normann kolóniának számított; de a modern Oroszország magját alkotó Moszkva is kezdetben a tatár Arany Horda „gyarmata” volt. Az egykori kolóniából kinövő angol (brit) birodalom legfőbb szervezési alapja a „törvényesség” eszméje volt: az ember és ember közötti viszonyrendszer kodifikálása jelentette a „társasági feletti kontroll” angol modelljét. Az angol világkép a törvények szabják meg, a fizikától kezdve a sporton át az emberi kapcsolatokig szinte mindent a törvények, regulák rendszere szabályoz (a múltban például sok helyen játszottak labdával, de először az angolok kodifikálták a szabályokat, ebből lett a futball). A Brit Birodalomra is érvényesek voltak az általában a birodalmi politikára jellemző elemek, mint például emberek tömeges deportálása – a rabszolga-kereskedelem révén –, s ezáltal a birodalom néprajzi képének megváltoztatása, illetve a – jelen esetben keresztény, fehér – felsőbbrendűség eszméje. A Brit Birodalom kolóniája volt kezdetben a 13 észak-amerikai állam, mely ugyanúgy gyarmatból vált birodalmi központtá, mint egykor Anglia, s elődjétől örökölte a

1 Головнёв, Андрей Владимирович: *Феномен колонизации*. Екатеринбург: Институт истории и археологии Уральского отделения Российской академии наук, 2015. 592 p.

2 Головнёв, А. В.: *Антропология движения (древности Северной Евразии)*. Екатеринбург, 2009.

„jogrend uralmát”, s az európai („fausti”) civilizáció Oscar Spengler által is leírt ethoszát: a saját morál általános igazságnak való tekintését, annak más kultúrákra való ráerőltetését, az expanziót (legyen az politikai, gazdasági, kulturális jellegű).

A Rusz a vikingek „nordikus”, folyami magisztrált kultúrájából nőtt ki, a skandináv ruszok és a keleti szlávok kooperációjából. E kooperáció központja északon, a Ladoga-tó környékén és Novgorodban volt. Novgorod kezdte meg az orosz Észak és az Urál kolonizációját, aminek eredményeképpen az „orosz civilizáció” nordikus jellege további impulzusokat kapott. Novgorod és az általa képviselt fejlődési alternatíva a Moszkva elleni harcban bukott el (1478).

Moszkva az északkeleti, a 12. században regionális nagyhatalommá váló Kljazmaparti Vlagyimir örököse. A tatárjárás után Kijev helyett a tatár Szaraj lett a Rusz „fővárosa”, az Arany Horda a hatalom legitimitásának forrása, a nagyfejedelmek uralkodóiból szolgálókká váltak. A tatárjárás geopolitikai értelemben átrendezte Kelet-Európa képét. A birodalmi metropóliák és kolóniák áthelyeződtek. „Dzsocsi ulusza” kolóniából metropóliává vált (Arany Horda), a Rusz viszont metropóliából kolónia lett. Az Arany Horda erősen centralizált hatalmi modellt működtetett, minden hatalmi kérdés a fővárosban, a központban dőlt el.

A 13. században a Rusz útjai is szétváltak. Északon Alekszandr Nyevszkij politikája a tatárokkal való együttműködést választotta, délnyugaton a halicsi Danyiil Romanovics, bízva egy esetleges nyugati szövetségben, megkísérelt valamiféle ellenállást (sikertelenül). Délnyugaton mindenesetre a litván–lengyel–magyar hatás is erősebb volt, ennek révén a tatár „ordizmus” itt mérsékeltebben jelentkezett.

A tatároknak való behódolás politikáját a moszkvai Ivan Kalita (1325–1340) a végletekig vitte. Moszkva, az egykori kolónia azonban maga is metropóliává vált III. Iván (1462–1505), majd IV. Iván (1547–1584) uralma idején. Moszkva részben az egykori metropólia jegyeit másolta, különösen IV. Iván idején vált feltűnővé az orosz–tatár „összefonódás”. IV. Iván fölvette a cár titulust, ami Batu óta a Horda kánjait jelentette az orosz terminológiában, országa részévé tette a tatár Kazanyt, majd 1575-ben a Rusz fejedelmévé nevezte ki a kaszimovi tatár Szain-Bulatot (azaz Szemjon Bekbulatovicst). IV. Iván sorra osztogatta a tisztségeket a tatároknak és hajtotta keresztvíz alá a tatár elitet (a megkeresztelkedés jelen esetben hatalmi aktus volt). IV. Iván személyében összeforrott az orosz és a tatár tradíció: ő maga apai ágon a tatárverő, kulikovói győztes (1380) Dmitrij Donszkoj leszármazottja, anyai ágon viszont Mamaj, tehát végső soron Dzsingisz kán családjából ered! (IV. Iván anyja, Jelena Glinszkaja Mamaj tatár kántól származik. Mamaj unokája, Leksza Vitovt litván nagyfejedelem szolgálatába állt, megkapta Glinszk városát, innen a Glinszkij családnév. Vaszilij Glinszkij 1508-ban költözött Moszkóviába, s az ő lánya, Jelena lett 1526-ban III. Vaszilij felesége. Mamaj felesége a dzsingiszida Berdibek kán lánya volt, így tehát IV. Iván családfája anyai ágon valóban Dzsingisz kánig nyúlik vissza.)

Szintén a tatár hagyományokat testesítette meg Borisz Godunov, aki az Ivan Kalita idején Moszkvába költözött Cseta tatár nemes családjából származik (a Zaharija keresztény nevet fölvevtt Cseta alapította meg 1330-ban a híres koztromai Ipatyjev-monostort).

Az újjáépülő Orosz Birodalomnak perifériája lesz a korábbi központ, Kijev és környéke. A keleti szláv és a török világ sztyepei határvidékén már a 12. században megjelentek a „kóborlók” (brodnici, a szláv ’kóborolni’ igéből), a kozákok elődei (a török eredetű kozák terminus a 14. században bukkan fel). A dnyeperi, doni, azovi, tyereki kozákok a tatár–orosz „ordizmus” képviselői. A 17. század elején a birodalmi központ összeroppant („zavaros időszak”) – eljött a periféria ideje. (Golovnyov itt Szvák Gyula kutatásaira hivatkozva a 17. század eleji moszkvai hatalomváltásokban főszerepet játszó álcárjelenség kozák

eredetére hívja fel a figyelmet.) 1613-ban a kozákok nem jelentéktelen szerepet játszottak abban, hogy Mihail Romanovot választották cárrá (a külföldi követjelentések megerősítik, hogy Mihail Romanov mögött a kozákok álltak, és a lengyelek is egy ideig „kozákcárnak” nevezték az első Romanov uralkodót).

A 16. század közepétől angol és holland kereskedők jelentek meg az orosz Északon. Az orosz állam összeomlása idején az angolok terveket készítettek az orosz Észak keleti megszállására és gyarmatosítására. A lengyelek Moszkvából való kiűzése után viszont az angolok is elálltak tervüktől. Az újra megerősödő Oroszország ismét metropólia lett, és ezzel összefüggésben kialakult Oroszország kedvezőtlen képe Nyugaton.

Az Urál és Észak *moszkvai* kolonizálása a novgorodi eredetű Sztroganov család közreműködésével zajlott IV. Iván uralkodásától kezdve. A Sztroganovok távol Moszkvától, Szolvicegodszból kiindulva irányították Észak „üzleti” kolonizációját, de közben saját kultúrát és „ideológiát” alakítottak ki: saját levéltáruk és könyvtáruk volt, templomokat emeltek, őslakosokat kereszteltek, kereskedtek, nyersanyagok után kutattak.

Szergej Szolovjov konceptuális megfogalmazása szerint Oroszország „határállam” Európa és Ázsia között, de olyan állam, hangsúlyozza Golovnyov, amely maga is metropólia, s amelynek természetes részei a peremvidékek (okrainák). A peremvidékek „élő határok”, s a moszkvai autokrácia még a legszélsőségesebb megnyilvánulása (IV. Iván) idején is teret engedett a szabadságnak a periférián, és ebben a paradoxonban rejlik az a mozgási energia, melynek révén Oroszország olyan könnyen és gyorsan meghódíthatta Szibériát (vagyis a metropólia javakat magába szívó magja erősen központosított, míg a periféria a szabadság tere maradt).

A metropóliák és kolóniák közötti mozgás kölcsönös. Aki hódításra indul, kitarja saját kapuit az ellenség előtt. A metropóliák kolonizálódnak, a kolóniák metropóliává válnak. A mozgás mindig kétoldalú, mint Hellasz és Róma, az Arany Horda és Moszkva vagy mostanság Európa és az egykori gyarmatok esetében (új népvándorlás).

Gyóni Gábor

HU ISSN 0083-6265

Kiadja az MTA BTK Történettudományi Intézet
A kiadásért felel Fodor Pál igazgató
A szedési, tördelési munkálatokat
az MTA BTK TTI tudományos információs
témacsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy